

1(33) шығарылым

қаңтар — ақпан — наурыз

Жылына 4 рет шығады

Тарих, педагогика, филология, экономика, география,
юриспруденция

Бас редактор

Т.З.РЫСБЕКОВ

тарих ғылымдарының докторы, профессор

Редакция алқасы:

И.А. Тайманов	физика-математика ғылымдарының докторы, РФ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Новосибирск мемлекеттік университеті;
Д.А. Усанов	физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті;
Е.А.Александрова	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті;
Д.А.Аманжолова	тарих ғылымдарының докторы, профессор, туризм және сервис Москва мемлекеттік университеті;
Н.Е.Бекмаханова	тарих ғылымдарының докторы, профессор, РФА Ресей тарихы институты;
Ә.Қ.Мұқтар	тарих ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
М.К.Бисімелиева	филология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
Т.Е. Дарбаева	биология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
С.С. Джубатырова	ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
А.С. Қыдыршаев	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
А.Мұханбетжанова	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
Р.Д.Урунова	филология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
М. Сабыр	филология ғылымдарының докторы, доцент, БҚГА.

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен
07.12.1999ж. тіркеліп, № 971 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен
09.08.2000ж. қайта тіркеліп, № 1432 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша
диссертациясының негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми
басылым Тізіміне енді.

Шығаруға жауапты: А.Ә.Кожевникова

ISBN 9965-553-82-3

© М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2009.
ТІРКЕУ НӘМИРІ 1432-Ж

Выпуск 1(33)

январь — февраль — март

Выходит 4 раза в год

Исторические, педагогические, филологические,
экономические, географические, юриспруденция

Главный редактор

РЫСБЕКОВ Т.З.

доктор исторических наук, профессор

Редакционная коллегия:

Тайманов И.А.	доктор физико-математических наук, Член-кор. Академии наук РФ, Новосибирский государственный университет;
Усанов Д.А.	доктор физико-математических наук, профессор, Саратовский государственный университет им.Чернышевского;
Александрова Е.А.	доктор педагогических наук, профессор, Саратовский государственный университет им. Чернышевского;
Аманжолова Д.А.	доктор исторических наук, профессор, МГУ туризма и сервиса;
Бекмаханова Н.Е.	доктор исторических наук, профессор, Институт Российской истории РАН;
Муктар А.К.	доктор исторических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Бисималиева М.К.	доктор филологических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Дарбаева Т.Е.	доктор биологических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Джубатырова С.С.	доктор сельскохозяйственных наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Кыдыршаев А.С.	доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Муханбетжанова А.	доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Урунова Р.Д.	доктор филологических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Сабыр М.	доктор филологических наук, доцент, ЗКГА.

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999 г., выдано
Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации №1432-Ж от 09.08.2000 г., выдано
Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в
сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для
публикации основных результатов диссертаций по филологическим,
историческим и педагогическим наукам.

Ответственный за выпуск: Кожевникова А.А.

ISBN 9965-553-82-3

© Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, 2009.
РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР 1432-Ж

ТАРИХ

ИСТОРИЯ

ӘОЖ 94(574) «12/17»:323

Б.Б. Кәрібаев

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстанның
ежелгі және ортағасырлардағы тарихы кафедрасының
докторанты, тарих ғылымдарының кандидаты

М.ТЫНЫШПАЕВ ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ЭТНОСАЯСИ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӨНІНДЕ

Мұхамеджан Тынышпаев (1879-1937) – ХХ ғасыр басындағы Алаш қозғалысының көрнекті жетекшілерінің бірі, саяси қайраткер, қазақ ұлтынан шыққан алғашқы теміржол инженері, сонымен бірге 20-шы жылдардың ортасында қазақ тарихы бойынша көлемді еңбектер жазған тарихшы да. М.Тынышпаевтың өмірі мен шығармаларын зерттеп, ХХ ғасырдың 90-шы жылдарының басында оның шығармаларын жинақтап шығарған тарих ғылымдарының докторы, профессор А.С. Такенов пен Б.Байғалиев оның шығармаларын «Саяси тақырыптар», «Ғылыми жұмыстар» және «Өлкетанушылық зерттеулер мен экспедициялар» деп үш топқа бөледі.

М.Тынышпаевтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі оның ХХ ғасырдың 20 жылдарындағы шаруашылық өмірдегі басшылық қызметі, ағартушылық пен педагогтық, ғылыми салалардағы жұмыстары жеке-жеке арнайы зерттеулерді қажет ететін тақырыптарға жатады. Біз бұл мақаламызда тұлғаның ғылыми саладағы, оның ішінде Қазақстан тарихының ортағасырлардағы этносаяси мәселелері жөнінде пікірлеріне ғана тоқталамыз.

М.Тынышпаевтың Қазақстан тарихына қатысты ғылыми жұмыстары 1924-1927 жылдар аралығында жарық көреді. А.С.Такенов пен Б.Байғалиевтың М.Тынышпаевтың өмірі мен шығармашылығы туралы жазған кіріспе мақалада оның ғылыми шығармашылығын былайша түсіндіреді: «Тынышпаевтың жұмыстары Түркістан мен Қазақстанның әртүрлі ғылыми қоғамдарының мәжілістерінде жиі талқыланып, баспаға ұсынылып отырылды. Ол Қазақстанды зерттеу қоғамы Сырдария бөлімінің құрметті мүшесі болды. 1927-1928 жж. арналған қоғамның жоспарында М.Тынышпаевтың 30 баспа табақ көлемінде орыс және қазақ тілдерінде «История казахского народа» атты кітабын шығару жоспарда тұрды. Өкінішке орай, автор архивының жойылуына байланысты осы қолжазбаның және тағы басқа да қолжазбалардың тағдырын анықтау қиынға түсіп отыр».

М.Тынышпаевтың қазақ тарихындағы ерекше назар аударған мәселелеріне – қазақ халқының шығуы, қазақ халқын құраған ру-тайпалардың ежелгі замандардан ХІХ ғасырға дейінгі тарихы, олардың ұрандары мен таңбалары, шежіресі, Қазақ хандығының құрылуы мен ХVІ-ХVІІІ ғғ. тарихы, жоңғарларға қарсы күрес мәселелері жатады. Бұл мәселелердің бәрін ортақ бір тақырыпқа жинақтасақ, онда ғалымды қызықтырып, қалам сілтеткен тақырыпты – қазақ халқының этносаяси тарихы деп атауға болады. Осы тақырып шеңберінде Қазақ халқы қашан пайда болған?, «қазақ» сөзі қандай мағына береді?, Қазақ хандығы қашан және қалай құрылған? деген сұрауларға ғылыми негізде жауап беруге болады. М.Тынышпаев осы мәселелерге жайдан-жай келе қоймаған секілді. Қазіргі күннің өзінде де бұл мәселелер жөнінде Отандық тарих ғылымы бір жақты жауап бере алмайды. Ал өткен ғасырдың 20-шы жылдарында бұл мәселелер әрбір көзі ашық, оқымысты қазақты қызықтыратыны белгілі. Ал ондай күрделі ғылыми мәселеге тек қана білімі мен біліктілігі, ізденімпаздығы мен парасаттылығы, ой-өресінің кеңдігі, сондай-ақ ұлтжандылығы басым адамдардың баратындығы белгілі жайт. Оған қоса 1924 жылы Ташкентте ашылған Қазақ Педагогикалық институтына оның оқытушы болып шақырылуы, онда белгілі шығыстанушы-ғалым, академик В.В.Бартольдпен жақын араласуы М.Тынышпаевтың қазақ

халқының этносаяси тарихы мәселелеріне қалам сілтеуіне әсер етсе керек. Осы жерде М.Тынышпаевтың В.В. Бартольдпен қарым-қатынасына байланысты мынадай бір жағдайды айта кетсек дейміз.

1925 жылы 2 желтоқсанда В.В. Бартольдтың «Түркістан Моңғол жаулаушылығы дәуірінде» атты тақырыпта докторлық диссертация қорғауына 25 жыл толуына орай, ғалымның Түркістандық достары, шәкірттері мен оқытушылары оған сый ретінде ғалымды қызықтыратын тақырыптарға жақын өз мақалаларын жинақ ретінде шығаруды ойластырады. Әртүрлі жағдайларға байланысты жинақ тек 1927 жылы жарық көреді. Жинаққа енген 35 ғылыми мақала тарих, археология, антропология, этнография, филология, экономика және библиография атты жеті бөлімге жіктеліп беріледі. Тарих бөлімінде В.Вяткин, А.А. Семенов, А.Э. Шмидт секілді белгілі тарихшы ғалымдармен бірге М.Тынышпаевтың «Ақтабан-шұбырынды» атты мақаласы жарық көреді. Ал археология бөлімінен П.П.Иванов, М.Е.Массон, И.И.Умняков, Л.А.Зиминдермен қатар қазақ халқының XX ғ. басындағы келесі бір қайраткері Х.Д.Досмұхамедовтың Бұхарадағы Көгелташ медресесіне қатысты мақаласын көруге болады. М.Тынышпаев пен Х.Досмұхамедов мақалаларының бұл жинаққа енуі біріншіден, олардың академик В.В. Бартольдқа деген сый-құрметі мен онымен қарым-қатынасын көрсетсе, екіншіден, жинақты құрастыру үшін құрылған бастама топтың оларды ғалым ретінде мойындағанын көрсетеді.

М.Тынышпаевтың қазақ тарихына қызығушылығы студент кезінен бері пайда болса керек. 1924 жылға дейін ол әртүрлі қоғамдық, саяси, шаруашылық бағыттарда қызмет атқарса да, қазақ тарихына қатысты әдебиеттер мен материалдарды үнемі оқып-танысып, жинап жүргендігін, ол көтерген мәселелер мен қолданған әдебиеттерден көруге болады. Оған дәлел ретінде біз оның негізгі жұмыстарының бірі – «Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар» (Материалы к истории киргиз-казакского народа) атты мақаласында пайдаланылған әдебиеттері мен деректерін жатқызамыз. Онда М.Тынышпаев 30-дан аса шығыстанушы-ғалымдардың (Харузин, Бартольд, Говерт, Аристов, Вамбери, Карамзин, Рычков, Фишер, Голубовский, Лэн Пуль-Стэнли,

Веселовский, Левшин және т.б. еңбектері мен 10-нан аса жазба деректер мен архивтік материалдарды (Әбілғазы, Карпини, Мұхаммед Салих, Тизенгаузен, Мұрат Мөңкеұлы, «Материалы по кигизскому землепользованию» атты статистикалық жинақтар және т.б.) пайдаланады. Осыншама әдебиеттер мен материалдарды игеру, оларды өте тиімді пайдалана білу белгілі бір дәрежеде тарихи дайындықты қажет етеді. Ол кәсіби тарихшы болмаса да, оның ғылыми жұмысқа осындай дайындықпен келуі – біріншіден, тарихқа деген оның қызығушылығын, екіншіден – оның білім деңгейін, үшіншіден – сол кездегі ғылыми ортаның әсерін көрсетеді. Оның ғылыми мақалаларын талдау барысында қазақ тарихының ең күрделі мәселелеріне терең бойлағанын көруге болады. Сонымен бірге ол өз ұлтының нағыз ұлтжанды азаматы ретінде ұлт тарихын теріс бұрмалағандарға, қате пікірлер айтып, кереғар тұжырым жасағандарға батыл тойтарыс беріп, олардың қателерін сынға алады.

Жалпы алғанда, М.Тынышпаевтың 1924-1928 жылдар ішіндегі ғылыми шығармашылығына сырттай баға бере келе, қазақ халқының тарихын зерттеуде өзіндік үлес қосқан деуге болады. Енді сол мәселелерге тоқталсақ.

М.Тынышпаевтың Қазақстанның ежелгі және ортағасырлардағы тарихын жетік білетіндігін оның А.П.Чулошниковтың («Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен») (Оренбург, 1924.) атты кітабына берген сын-ескертпеден көруге болады. 15 беттен тұратын ескертпеде ол 90-ға жуық автордың қателіктері мен кемшіліктерін, пікірлері мен тұжырымдарын көрсетіп береді. Солардың бір-екеуіне назар аударалық.

«62 бет. Автор Шыңғыс ханның наймандармен одағы туралы айтады, ал ол жөнінде ешбір тарихшы жазбаған, керісінше, наймандар Шыңғыс ханның бітіспес жауы болып, батысқа қашады, бірақ та олар монғолдарға бағынуға мәжбүр болған. Одан арғы Шыңғыс ханның күшею тарихы онша дұрыс баяндалмаған, ал кей жерлерде қате берілген».

«103 бет. Автордың айтуы бойынша бұл «қашқындар» (А.П.Чулошников «қашқындар» деп Керей мен Жәнібек сұлтандардың жанындағыларды айтып отыр – Б.К.)

ұйымдасқан мықты бірлік құру үшін өз араларында ерекше хандық биліктің қажет екендігін сезінген. Ең алдымен, автордың жазып отырған «бүлікшіл және ешкімге бағынбайтын қарақшылардың» кенеттен өз араларында күшті ұйымдасқан мықты хандық билікті құрмақ болды деген пікірін сынай келе», - М.Тынышпаев А.П.Чулошниковтың «барлық халықтардың, барлық елдердің дамуы тарихын экономикалық факторлар анықтайды, қазақтардың тарихына да бұл фактор қатысты деген бұған дейін айтылған ойы жаңа мемлекеттің қалыптасуында басты факторды қайдағы бір баскесер қашқындар атқарды деп жазуы ешбір қисынға сыймайды», - деп жазады. Осылайша, М.Тынышпаев А.П.Чулошников кітабының әр бетіндегі ой-пікірлерге қарсы сын айтып, өзіндік тұжырымдарын білдіріп отырады.

Ал сын-ескертпенің соңында мынадай жалпы қорытынды жасайды:

«1. Кітаптың төрттен бірінің қазақтарға қатысы жоқ.

2. Автор негізгі тарихи оқиғаларды түсінбеген, қазақ халқының шығуын білмеген, ру-тайпалық бөлінуді, олардың бір-бірімен өзара байланыстарын шеше алмаған, халық тарихы мен әулет тарихын шатастырған, басты оқиғаларға назар аудармай, ұсақ нәрселерге көп көңіл бөлген, тілді білмеуі үлкен кемшілік, аңыздарды тиімді қолдана алмай, терминдерді, теңеулерді (халық, тайпа, ру) ретсіз пайдаланған.

3. Тарихи оқиғаларды біресе материалистік дүниетаным тұрғысынан шығарса, біресе жеке адамдардың іс-әрекеттерінің нәтижесі деп қарастырады.

4. Түсініктемелердің, қосымшалардың көп бөлігін тікелей деректерден алғандай етіп көрсетеді және кейбір тұжырымдарды өзіндік етіп көрсетпесе болады, ал олардың бәрі дерлік Вельяминов-Зерновтың 2-ші кітабынан көшіріліп алынған.

5. 8 және 9 тараудың жекелеген тұстары ғана қағанаттанарлықтай жазылған.

Осыларды айта келе біз, А.П. Чулошниковтың кітабын салмақты ғылыми жұмыс деп есептемейміз.

20/II – 1925.

М.Тынышпаев».

М.Тынышпаевтың бұл сын-ескертпелерімен терең таныса келе мынадай ой-пікірлер айтуға болады.

Біріншіден, оның ежелгі және ортағасырлардағы қазақ тарихының тек өзекті, күрделі ғана емес, қарапайым мәселелерін де жетік білгендігін байқаймыз.

Екіншіден, сын-ескертпені ғылыми негізде жазуда В.В. Бартольдтың стилі мен ықпалының бар екендігі байқалады.

Үшіншіден, біздің ойымызша ең басты пікірге – М.Тынышпаев қазақ тарихы туралы кітап жазып, қазақ тарихының «атасы» атанбақ болған, сол арқылы қазақ халқының рухани байлығына қожалық етпек болған адамдарға қазақ тарихының жоғын жоқтайтын, көсегесін көгертетін адамдардың бар екендігін, қазақ тарихын, халықтың рухани байлығын сырттан келген ешкімге билеттіріп қоймайтындығын дәлелдеп көрсетеді. Мұндай қадамдар өз ұлтын, халқын сүйген, үлкен жүректі, терең білімді азамат-тұлғалардың ғана қолынан келсе керек.

М.Тынышпаевтың ғылыми жұмыстары ішіндегі ең іргелісі, ең көлемдісі және ғылыми жағынан ең маңыздысы – 1924 және 1925 жылдары Ташкент қаласындағы Орыс Географиялық қоғамының Түркістан бөлімінде оқылып, 1925 жылы «Материалы к истории киргиз-казакского народа» деген атаумен жарық көрген еңбегі. Еңбек 4 бөлімнен тұрады, жалпы көлемі – 76 бет. Бірінші бөлім – «Қырғыз-қазақ руларының шежіресі» (4-30 бб), екінші, негізгі бөлім – «Қырғыз-қазақтардың шығуы және Қазақ халқының құрылуы тарихы» (31-62 бб.) деп аталады. Үшінші бөлім (63 б.) – «Қырғыз-қазақтардың 1917 жылдағы саны» деп аталып, рулар мен уездер бойынша кесте түрінде берілсе, төртінші бөлімде (64-76 бб.) «Қазақ руларының шежіре-кестесі әр жүз, әр тайпа бойынша жүйелі түрде ұсынылады».

Енді осы еңбекте қарастырылған мәселелер бойынша М.Тынышпаевтың пікірлерін талдап көрелік.

Автор қазақ руларының шығу-тегі мәселесіне кіріспес бұрын тақырыптың маңыздылығын, өзектілігін көрсете келе, алдына мынадай мақсат қояды. «Қазақ халқының тарихы бойынша көп жазылған, солардың ішінде тек қана В.В. Вельяминов-Зернов пен А.Левшиннің зерттеулерін ең негізгілері деуге болады. Қалған авторлар олардан көшіріп

алған немесе тың ештеңе қоспаған. Тек Н.Аристов қана өзінің түрік халықтарының, оның ішінде қазақтардың да ру-тайпалық құрамына арналған зерттеуімен ерекшеленеді. Қазақтар туралы зерттеген авторлар әртүрлі деректерден тек «қазақ» сөзін іздестіріп, бұл тайпаға әрбір кезеңде түрік-монғол тайпалары қосылып отырған деп есептейді. Бірақ та ешкім қазіргі қазақ руларының қайсысы бұрынғы «қазақтардың» ұрпақтары екендігін анықтамады, тіпті оны мәселе етіп көтермеді. Аристов қазіргі қазақтардың тайпалық құрамын талдай отыра, жекелеген рулардың өткеніне қысқаша тоқталады. Қазақ халқын құраған әрбір тайпаның шығу-тегін алдын-ала қарастырмайынша, олардың қай кезеңде кіммен байланыста болғандығын анықтамайынша, қазақ халқының жалпы тарихи тағдырын білу мүмкін емес. Сол себепті де біз алдымызға қысқаша түрде хронологиялық тәртіппен әрбір рудың шығу-тегін баяндауды мақсат еттік».

М.Тынышпаевтың осы ұстанымының дұрыстығын қазіргі таңдағы тарих ғылымы дәлелдеп отыр. Кешегі кеңестік дәуірдегі тарихнамада ру-тайпалар тарихы арнайы зерттелмегендіктен, қазақ халқының этногенезі мәселесі алға жылжымай, шамалап айтқанда М.Тынышпаев кезеңіндегі деңгейде қалып қойды. Жекелеген зерттеушілер (С.Аманжолов, Х.Арғынбаев, М.Мұқанов, В.Востров) ру-тайпалар тарихы мәселелерін тек өздерінің тақырыптары шеңберінде қарастырады. Бүгінгі таңда «Алаш» ғылыми-зерттеу орталығы ғалымдарының 2003 жылдан бері қазақ халқын құраған әрбір тайпаның тарихын жеке-жеке зерттеп, том-том кітаптар шығаруы – ең алдымен, М.Тынышпаев ұстанған бағыттың, яғни «қазақты құраған әрбір тайпаның тарихын анықтау арқылы, қазақ халқының жалпы тарихын білуге бағытталған ең сенімді, ең дұрыс бағыт екендігін көрсетеді». Өкінішке орай, ғалымның кезінде айтқан пікірінің 70-80 жылдар бойы тарихшылар назарына еленбеуі Отан тарихының ең бір өзекті мәселесінің өте аз зерттелуіне әкеліп соқтырды.

Қазақ халқының шығу мәселесіне келгенде М.Тынышпаев сол жылдардағы тарих ғылымы үшін батыл тұжырымдар жасайды. Бұл мәселе жөнінде сол кезде екі пікір үстем болатын. Біріншісі – Константин Порфирородныйдың, парсы ақыны Фирдаусидың деректерінде кездесетін косоғ немесе

казактар – XV ғасырдағы қазақтардың арғы ата-бабалары, бірақ та ол екі қазақтың арасындағы генетикалық байланыс анықталмаған; екіншісі – қазақтар тарих мінберіне тек XV ғасырдың ортасында шыққан деген пікірлер. Басқа пікірлер ол кезде әлі пайда болмаған еді. М.Тынышпаев бұл мәселе бойынша бірінші пікірді қостайды да, одан кейін алдына X ғасырдағы косоғтар мен XV ғасырдағы қазақтар арасында генетикалық байланыстардың бар екендігін дәлелдеуді мақсат етеді. Осы жолда ол өзіне дейінгі авторлардың еңбектері мен орыс тіліне аударылған араб, парсы, шағатай, түрік, татар тілдеріндегі тарихи деректердің мәліметтерінде кездесетін «косоғ», «Казахия», «Кашек», «косоғ князі», «касах», «Озак», «Азак», тіпті б.э. I ғасырының тарихшысы Плинийде айтылатын «Азоки» атауын «Азак» сөзіне сәйкес келтіріп, Геродотта кездесетін «Алазон» атауын «Алшын» сөзімен байланыстыра келе, мынадай жалпы қорытынды жасайды: «Геродоттағы (б.э.д. V ғ.) «Алазондардың», Плинийдағы (б.э. I ғ.) «Азокилардың» «Алшындармен» және «қазақтармен» ұқсастықтары бар екендігін жоққа шығармаймыз. Ал Святослав пен Мстислав және Константин мен Фирдауси тұсындағы «косоғтар» мен XV ғасырдағы «қазақтар» арасында генетикалық байланыстың болғандығы сөзсіз деп есептейміз».

Қазіргі таңда Отандық тарихнамада бұл пікірдің негізсіз екендігі дәлелденіп отыр. Дегенменде өткен ғасырдың 20-шы жылдарында М.Тынышпаевтың бұл тұжырымы қазақ зиялылары арасында қызу қолдау табады. Өйткені, бұл жылдарда Алаш зиялылары саяси күресте жеңіліс тапса да, идеялық жағынан әлі де болса күресіп жатқан болатын. Саяси күрес ғылыми кеңістікке ауысып, онда Қазақстанның байырғы тұрғындары қазақтар, олар бұл жерде XV ғасырдан бері емес, одан ары 500, 1000 жыл бұрын өмір сүрген деген пікірді негіздеу қажет болатын. М.Тынышпаев өз пікірін «қазақ» сөзіне ұқсас атаулар арқылы дәлелдеуге тырысады. Қазіргі кездегі тарих ғылымы археологияның, ғылыми айналымдарға енгізілген тың жазба деректердің, сондай-ақ жаңа әдіс-тәсілдердің көмегі арқылы қазақ халқының шығу-тегін оғыз-қыпшақтармен (IX-XIII ғғ.), түрік тайпаларымен (VI-VIII ғғ.) сақ, үйсін, қаңлы, ғұндармен (б.э.д. VII – б.э. V ғғ.) байланысты екендігі толық анықталған. Олай болса, М.Тынышпаевтың сол

кездегі дәлелдеулері, қолданған тәсілдері қате болса да, түпкі ойының дұрыс екендігін өмірдің өзі көрсетіп отыр деуге болады. Ал сол жылдарда мұндай батыл ғылыми тұжырымды саяси, идеялық күрестерде әбден ысылған үлкен жүректі, өз елін сүйетін азаматтың ғана айта алатынын дәлелдеп жатуды артық деп санаймыз.

М.Тынышпаевтың ерекше ден қойып, назар аударған тағы бір маңызды тақырыбына – Қазақ хандығының құрылуы жөніндегі мәселе жатады. Егерде ол мәселені қазақ халқының шығуы мәселесімен салыстырар болсақ, онда бірінші мәселе жөнінде әртүрлі авторлардың көптеген тұжырымдары болып оларды белгілі бір принциптерге сай топтастыруға болса, екінші мәселе жөнінде зерттеулер мүлде жоқ болатын. Тек қана В.В. Вельяминов-Зерновтың «Исследования и Касимовских царях и царевичах» атты еңбегінің екінші томына «Тарих-и Рашидиден» аударылған Керей мен Жәнібек хандардың Әбілқайыр ханнан бөлінуі жөнінде мәліметтер белгілі болатын. М.Тынышпаев болса Қазақ хандығының құрылуын сол дәуірдегі тарихи дамулармен, тарихи процестермен байланыстыра қарастырады. «Қазақ хандығының құрылу тарихы Алтын Орда тарихымен тығыз байланысты», - деп айта келе, М.Тынышпаев: «Сондықтанда қарастырып отырған мәселені ұғыну үшін Алтын Орда өміріндегі маңызды тарихи оқиғаларды қысқаша еске түсіріп, олардың Қазақ хандығының құрылуымен байланыстылығын көрсетейік», - деп жазады. Автордың бұл пікірі - әлі күнге дейін осы мәселе жөнінде дұрыс пікірлердің бірі деп саналады.

М.Тынышпаев Алтын Ордада Батый әулетінің билігі жойылғаннан кейін 20 жыл бойы Жошының үш ұлы: Орда Ежен, Шайбан және Тұқай Темір ұрпақтары арасында болған тақ үшін күрестерді – сарай төңкерістері деп, Алтын Орда ішіндегі соғыстарға жатқызбайды. Оның пікірінше, Алтын Ордадағы өзара соғыстар Орыс пен Тоқтамыс хандардың күресімен басталған. Бұл пікірмен келісе қою қиын. Бердібек ханның өлтірілуінен кейін көп ұзамай-ақ Алтын Орда екі бөлікке бөлініп, сол қанатта Орыс хан басқарған жеке Ақ Орда құрылса, оң қанатта тақ үшін таластардың жүргені белгілі. Тоқтамыс – Ақ Орда құрамындағы бір ұлысты (Маңқыстау) басқарған Тойқожа оғланның ұлы. Орыс хан мен Тоқтамыс

арасындағы күрестер – Ақ Орда тағы үшін болған соғыстарға жатады.

XV ғасырдың I жартысы – Алтын Орда тарихында саяси бытыраңқылықтың күшейіп, жекелеген хандықтардың құрылуымен ерекшеленеді. М.Тынышпаевтың көрсетуінше осы кезде Қазан (1439), Қырым (1449), Сібір, Әбілқайыр, Қазақ, Астрахан хандықтары және Ноғай Ордасы пайда болады. Оның пікірінше, осы жаңадан пайда болған мемлекеттер XV ғасырдың ортасынан бастап, жеке, дербес мемлекеттер ретінде қалыптасып болады да, олардың арасында болған соғыстар – көршілес мемлекеттер арасындағы соғыстарға жатады. Қазақ хандығының құрылуында осы мәселелер маңызды роль атқарады деген тұжырымды білдіреді ол. Бұл пікір оның жалпылама айтқан пікірі болса, Әбілқайыр хандығынан бөлініп, Моғолстанға көшіп келген Керей мен Жәнібек хандар – Қазақ хандығының негізін қалады деген пікірі – осы мәселе бойынша нақты пікірге жатады. М.Тынышпаевтың бұл нақты пікірі, әрине, сол кез үшін жаңалық болып саналмаса да, оның Қазақ хандығының құрылуын жеке, кездейсоқ, оқиғаның нәтижесі емес, керісінше, XV ғасыр ортасындағы тарихи дамулар процесінің қорытындысы деп қарастыруы – сол кез үшін тың ғылыми тұжырым болып саналады.

М.Тынышпаевтың Қазақ хандығының құрылуы мен қазақ халқының қалыптасуының аяқталуы кезеңіне қатысты деректік жағынан дәлелденбеген бір ойының дұрыс екендігі қазіргі кезде расталып отыр. Ол былай деп жазған болатын: «Жәнібек пен Керейдің жанындағы рулардың басым бөлігі Барақ, Орыс және осы әулеттің хандарына бағынған. Олай болса, Жәнібек пен Керейді қолдаған рулар тобы басқалар айтып жүргендей кенеттен – 1456 жылы пайда болған жоқ, ол топ бірнеше ондаған жылдар бұрын пайда болған. Егерде ол жөнінде тарихи деректерде айтылмаса, оның себебіне оған ешкімнің назар аудармауы жатады».

XX ғасыр басында, яғни М.Тынышпаевтың кездерінде қазіргі бізге белгілі көптеген тарихи шығармалар, атап айтсақ, «Тарих-и Абулхайр-хани», «Михман-наме-йи Бухара», «Маджму ат-тауарих», «Тауарих-и гузида-йи нусрат-нама» және т.б. тарих ғылымына белгісіз еді немесе олардың

мәліметтері ғылыми айналымға енгізілмеген болатын. Егерде осы аталған шығармалардың мәліметтері XX ғасыр басында белгілі болған болса, онда М.Тынышпаев жоғарыда болжам ретінде айтқан ойын ғылыми негізде сол жылдарда-ақ ғылыми негізде керемет дәлелдеп берген болар еді. Осы жолдардың авторы өзінің соңғы жылдардағы зерттеулерінде М.Тынышпаев ойларының дұрыс екендігіне көзін жеткізді. Біз сілтемеде көрсетілген еңбектерімізде XV ғасырдың бірінші ширегінен бастап Шығыс Дешті Қыпшақта өмір сүрген тайпалардың жалпылама атаумен «көшпелі өзбектер» деп аталғандығын, Ахсикенти олардың 92 тайпадан тұратындығын, Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани оларды «шибандықтар», «маңғыттар» және «қазақтар» деп үшке бөлгендігін деректерге сүйеніп айтып өткенбіз. Сондай-ақ 92 тайпаның қайсыларының осы үш топқа жататындығын қарастыра келе, біз Жалайыр, Арғын, Алшын, Қыпшақ, Керей, Қоңырат, Найман және т.б. тайпалардың үшінші топқа жататындығын анықтадық. «Қазақтар» деген атауды Рузбихан Қазақ хандығы құрылып, қазақ атауы этникалық мәнге ие болғаннан кейін, 16 ғасырдың басында (1509 жж.) қолданғандығын, ал «көшпелі өзбектердің» 15 ғасырдың бірінші жартысында-ақ үш топқа бөлінгендігін ескере келе, біз үшінші топтағы тайпалар тобын «ордаежендіктер» деп шартты түрде атадық. Өйткені «шибандықтар» деген атауды Рузбихан Шибан Ұлысы аумағында өмір сүріп, осы әулетті қолдаған тайпаларға қатысты айтса, біз де Орда Ежен Ұлысы аумағында өмір сүрген, осы әулетке адал болған жоғарыда аталған тайпаларды әулет атауымен байланыстырып атадық. Алшын, Арғын, Қыпшақ тайпалары XIII ғасырдың басына дейін жалпы атаумен қыпшақтар деп аталып, Дешті Қыпшақтың негізгі тұрғындары болса, Жалайыр, Найман, Қоңырат, Керей және т.б. түрік тілдес әрі түрік тектес тайпалар монғол шапқыншылығына байланысты Қазақстан аумағына қоныс аударып, жергілікті тайпалармен етене тығыз араласады да қыпшақтану процесін өткереді. XIII ғасырдың 20-шы жылдары бүкіл Монғол империясы Ұлыстарға бөлінген кезде Шығыс Дешті Қыпшақтың басым бөлігі Жошы ұлысының құрамына енгізіледі. Өз кезегінде Жошы Ұлысы өз ішінде үш ұлысқа бөлінген тұста Ертіс өзенінен Ырғыз-Торғайға дейінгі жерлер

Жошының үлкен ұлы Орда Еженге беріледі. Рашид ад-диннің деректерінен біз жоғарыда аталған тайпалардың Орда Ежен ұлысында өмір сүргендігін көреміз. Орда Еженнен бастап Орыс хан, Барақ хандарға дейін бұл тайпалар ұлыс аумағында өмір сүріп, Ұлыс тарихына (кейіннен Ақ Орда) өз үлестерін қосады. Сөйтіп, бірнеше ғасыр бойы бір ұлыста өмір сүріп, бір әулетке бағынғандықтан жоғарыдағы аталған тайпалар басқа әулетке бағынған тайпаларға қарағанда сәл болса да ерекшеленіп тұрады.

XV ғасырдың 30-шы жылдарына таман шайбанилық Әбілқайыр хан өз ұлысында билікке келіп, алдыменен бірнеше жыл бойы күресу арқылы Шайбан Ұлысын біріктіреді, маңғыттар олармен одақтасады. Ал 1440 жылдардың соңында Әбілқайыр бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақты саяси жағынан біріктіріп, ортақ этно-саяси кеңістікті қалыптастырады. Саяси жағынан алғанда ол мемлекет - Әбілқайыр хандығы делінсе, этникалық жағынан – «көшпелі өзбектер» құрамындағы» XVI ғасырдың басында «қазақтар» деп аталған үшінші топтағы тайпалар – «ордаежендік» тайпалар болған. Осы ордаежендік тайпалар Орыс ханның шөберелері – Керей мен Жәнібек хандарды қолдап, Моғолстан жаққа көшеді де, жаңа хандықтың этникалық негізін қалайды. Біз бұл айтып отырған пікірлерімізді сілтемеде көрсеткен еңбектерімізде қарастырып, деректер арқылы дәлелдеп көрсеткенбіз.

М.Тынышпаев айтып отырған Керей мен Жәнібекті қолдаған тайпалар бірлестігі кенеттен, 1456 жылы бірден пайда бола қойған жоқ, кем дегенде, одан бірнеше онжылдар бұрын пайда болған деген ой-болжамын біз, осылайша бірнеше онжылдарға емес, бірнеше ғасырларға дейін апарып, дәлелдедік. Ғалымның осыдан 80 жыл бұрын айтқан ойының дұрыстығы қазіргі кезде осылай дәлелденіп отыр.

Енді жоғарыда айтқан ой-пікірлерімізді жинақтай келе, мынадай қорытындылар жасаймыз.

Біріншіден, М.Тынышпаевтың А.П. Чулошников кітабына берген сын-ескертпесі оның білім-деңгейін, мәселені терең білетіндігін, көзқарасы мен ұстанымының беріктігін көрсетсе, сонымен бірге қазақ тарихының егесі қазақ жұртының өкілі екендігін, ал басқаларға жалған, өтірік, ғылыми дәлелденбеген пікірлер айтуға жол бермейтіндігін ескерткені деп түсінеміз.

Екіншіден, М.Тынышпаев қазақ халқының тарихын оны құраған ру-тайпалардың тарихын зерттеу арқылы ғана білуге болады деген ұстанымды берік ұстап, алғаш рет жүйелі түрде қазақ ру-тайпаларының тарихын ғылыми негізде алғаш рет зерттеуге кіріседі. Қазақ тайпаларының тарихын б.з.д. V-VI ғасырларына дейін апарады. Қолданған әдістерді қате болса да, өз заманы үшін маңызы өте жоғары болып саналған X ғасырдағы «косоғтар» мен XV ғасырдағы «қазақтар» арасында генетикалық байланыс бар деген ғылыми тұжырым жасайды.

Үшіншіден, ол Қазақ хандығының құрылуын Алтын Орданың ыдырауы кезеңіндегі тарихи процестер барысында болған деп ой айтады да, нақты түрде Әбілқайыр хандығынан бөлінген Керей мен Жәнібек хандардың негіз қалағандығын тағы да дәлелдеп береді.

Төртіншіден, оның Керей мен Жәнібек хандарды қолдаған тайпалар тобының бір мезгілде қалыптаса қойған жоқ, кем дегенде одан бірнеше ондаған жылдар бұрын қалыптасқан деген ғылыми болжамы қазіргі таңда дәлелденіп отыр.

Осылайша, М.Тынышпаев секілді XX ғасыр басындағы Алаштың ардақты азаматтары бар мүмкіндіктерінше еліне, халқына бар салада адал қызмет етіп, қазіргі кездегі әрбір қазақ азаматына үлгі боларлықтай өнеге көрсетіп кеткен дейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қараңыз: Тынышпаев М. История казахского народа. Составители и авторы предисловия проф. Такенов А.С. и Байғалиев Б. – Алматы, 1993. -224 б.
2. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа (Читаны в Туркестанском Отделении Русского Географического Общества в 1924 и 1925 гг.). – Ташкент, 1925. -76 бет.; Тынышпаев М. Киргиз-казаки в XVII-XVIII веках. (Дополнение к «Материалам к истории киргиз-казакского народа»). – Кзыл-Орда, 1926. -14 бет.; Тынышпаев М. Отзыв о труде А.П. Чулошникова по истории казак-киргизского народа. – Кзыл-Орда, 1926. - 15 бет.; Тынышпаев М.Т. Ак-табан-шубырынды. (Великие бедствия и великие победы казахов). Мына жинақта: В.В. Бартольд Туркестанские друзья, ученики и почитатели. – Ташкент, 1927. -57-67 бб.
3. Тынышпаев М. История казахского народа. -12 б.
4. Қараңыз: В.В. Бартольд Туркестанские друзья, ученики и почитатели. – Ташкент, 1927.
5. Тынышпаев М.Т. Ак-табан-шубырынды. (Великие бедствия и великие победы казахов). Мына жинақта: В.В. Бартольд Туркестанские друзья, ученики и почитатели. -57-68 бб.

6. Тынышпаев М.Т. Ак-табан-шубырынды. (Великие бедствия и великие победы казахов). Мына жинақта: В.В. Бартольд Туркестанские друзья, ученики и почитатели. -193-196 бб.
7. Тынышпаев М. Отзыв о труде А.П.Чулошникова по истории казак-киргизского народа. – Кзыл-Орда, 1926. -4 б.
8. Тынышпаев М. Отзыв о труде А.П.Чулошникова по истории казак-киргизского народа. -6 б.
9. Тынышпаев М. Отзыв о труде А.П.Чулошникова по истории казак-киргизского народа. -14-15 бб.
- 10.Қараңыз: Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. – Ташкент, 1925. -76 бет.
- 11.Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. -3 б.
- 12.Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Тама. І том. Бірінші кітап. – Алматы, 2005. -364 бет., Екінші кітап. -648 бет., Үшінші кітап. -452 бет.; Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Табын. ІІ том. Бірінші кітап. – Алматы, 2006. -424 бет., Екінші кітап. -608 бет.; Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. VIII том. Бірінші кітап. – Алматы, 2007. -488 бет., Екінші кітап. -654 бет.; Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Арғын. IX том. – Алматы, 2007. Бірінші кітап. -434 бет., Екінші кітап. -500 бет., Үшінші кітап. -660 бет.; Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Найман. X том. Бірінші кітап. – Алматы, 2008. -457 бет., Екінші кітап. -436 бет., Үшінші кітап. -430 бет.; Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Дулат. XI том. Бірінші кітап. – Алматы, 2008. -466 бет., Екінші кітап. -576 бет.
- 13.Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. -32-33 бб.
- 14.Қараңыз: Қазақстан тарихы. Көп томдық. II т. – Алматы, 1998. - 295-296 бб.
- 15.Қазақстан тарихы. Көп томдық. II т. -264-299 бб.
- 16.Вельяминов-Зернов В.В. Исследования о Касимовских царях и чаревичах. Ч.2. – СПб., 1864. -139 б.
- 17.Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. -41 б.
- 18.Сонда, -41 б.
- 19.Сонда, -45 б.
- 20.Кәрібаев Б. 15-16 ғғ. Дешті Қыпшақ тайпалары // Алаш тарихи-этнологиялық ғылыми журналы. - №2 (2), 2005. -30-39 бб.; Кәрібаев Б. Тоқсан екі баулы «көшпелі өзбектер» // Қазақ тарихы. - №5, 2007. 3-7 бб.

* * *

В данной статье рассматривается работа М.Тынышпаева «Материалы к истории киргиз-казакского народа» как источник по истории средневекового Казахстана.

* * *

The author in the article examines “Materials on history of the Kirghiz-Kazak people” of M.Tynyshpaev as a historical source on history of Kazakhstan of the Middle Ages.

Ауанасова Б.М.

к.и.н., главный научный сотрудник,
начальник отдела мониторинга и
анализа мировой религиозной ситуации
Международного центра
культур и религий МЮ РК

ИСТОРИЯ ИСЛАМА В РАБОТАХ КАЗАХСТАНСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

С начала 1990-х годов новейшая отечественная историография рассматриваемой проблемы начала быстро расти, пополняясь новыми работами, авторы которых коренным образом пересматривали традиционную концепцию религиозной политики советского государства.

Провозглашение республикой независимости полностью раскрепостило творческий потенциал отечественных исследователей. Появилась целая плеяда ученых-этнографов, историков, религиоведов плодотворно работающих в своих областях.

К середине 90-х годов были обозначены проблемы, ставшие позднее предметом острых дискуссий: какова роль и перспективы ислама в обществе, основные тенденции его развития?

Попытки ряда авторов на основе тщательного анализа фактического материала привязать разработанные теоретико-методологические положения об общих закономерностях развития ислама к местным условиям привели к вполне обоснованному выводу об особенностях этой религии в Казахстане. За относительно небольшой отрезок времени в республике было опубликовано большое количество разных по назначению и научной ценности книг, статей, обзоров и сообщений по исламоведческой проблематике. Некоторые из авторов ставили своей задачей познакомить читателя с историей возникновения, распространения и развития религии в Казахстане. Но в основном делались попытки более серьезного научно-исторического анализа. [1, с.19]

Отход от единообразной историографической традиции советского периода привел к формированию различных концепций и точек зрения по ключевым вопросам истории и роли исламской религии в казахстанском обществе. Переоценка важнейших вопросов, которые, казалось, были решены в прежней исторической науке, происходит в русле цивилизационного подхода, отказа от европоцентризма и соответствующей идеи миссионерской роли христианского Запада.

Современные ученые выстраивают принципиально новую концепцию истории ислама. Так, работа Н.Нуртазиной «Ислам в истории средневекового Казахстана», посвящена вопросам распространения ислама в Казахстане в VIII-XVIII веках, соотношения ислама и номадизма, роли суфизма, влияния шариата на культуру народа в период Казахского ханства. В монографии рассмотрены социальные и политические функции религии в казахском обществе. Ислам как вера, этика, философия, право, образ жизни, обрядность впервые стал объектом неидеологизированного научного исследования в отечественной науке [2].

По мнению Н.Д. Нуртазиной ислам имеет предпосылки стать интегрирующим фактором духовно-нравственного и социального возрождения страны [2, с.8]. Казахстан является многонациональным государством, где 70 % населения составляют мусульмане. Ислам в последние годы значительно упрочился организационно, торжественно отмечаются мусульманские даты и праздники. И все же очень трудно представить себе тот сценарий, который прогнозирует Н.Д. Нуртазина. Казахский народ, который является стержнем государства, ориентируется на другие ценности своей культуры, такие как народ, земля, страна, язык, национальные традиции, история.

В работе З.Садвакасовой «Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX - начало XX веков)» раскрыт характер, масштабы колонизаторской политики в сфере образования и религии.

Вместе с тем, автор сумела продемонстрировать влияние ислама на духовную жизнь казахского народа, которое под давлением не ослабело, а возросло [3].

Эволюция государственно-конфессиональных отношений в различные периоды истории страны рассмотрена в работе А. Султангалиевой «Ислам в Казахстане: история, этничность и общество». В монографии раскрыт вопрос взаимосвязи этнического и религиозного компонентов сознания казахского народа. По ее мнению, в советское время «религия сыграла большую роль в сохранении этнической идентификации, тогда как язык терял корни в народе. Но не о безбожии народа мы заговорили в начале 1990-х, а о потере казахского языка» [4, с.112].

Отметим работы историков, чьи труды посвящены советскому периоду. Это кандидатские диссертации Е.М. Новопольцевой, А.Т. Таирова, А.С. Тасмагамбетова [5]. В указанных работах авторы уделили большое внимание политике государства и партии в отношении религии, структурному и организационному развитию религиозных институтов в республике. А.С.Тасмагамбетов и Е.М.Новопольцева избрали объектом исследования наиболее сложный период взаимоотношений между государством и церковью, с момента прихода к власти большевиков и вплоть до начала Отечественной войны. Анализ государственно-конфессиональных отношений в 1920-40-е годы показал репрессивный характер политики государства в отношении ислама в Казахстане.

В свою очередь, А.Т. Таиров попытался дать оценку деятельности духовенства в перестроечный период и начала независимости, ибо именно в это время усиливаются религиозные настроения среди населения. Последний из авторов дал ретроспективный анализ религиозной политики государства с 1917 по 1985 годы, отметив ее общие закономерности.

При небольшом количестве достаточно полных исследовательских работ, монографий по историческому

анализу состояния религии в советский период в 1941-1991 гг. большое значение имеют статьи аналитического характера. На страницах журнала «Наука и религия» с конца 1980-х годов стало выходить большое число публикаций по нашей теме. Статья казахстанского ученого Г.Лупарева «Отделение церкви от государства: советские и постсоветские реалии», опубликованная в журнале «Мысль» в 1995 году была одной из первых попыток анализа нормативно-правовой базы религиозных отношений в республике.

Говоря об особенностях современной религиозной ситуации в Казахстане, известный казахстанский исследователь М.Х. Абусеитова отмечает, что «в целях выхода из состояния неинформированности и формирования цивилизованного понимания и восприятия ислама необходимы тщательно продуманные формы и принципы освоения тем, связанных с исламом. А это требует научно-политического осмысления религиозных проблем» [6].

В вышедших в 90-х – начале 2000-х годов монографиях, сборниках и отдельных статьях на основе привлечения большого количества источников и исследований анализируются историческое место и значение ислама в этнокультурном развитии казахского этноса в разные временные периоды, влияние суфизма на формирование мировоззрения народа, причины и предпосылки распространения мусульманских движений и течений в регионе, их цели, характер и движущие силы, внутренние и внешние факторы их активизации [7].

В 90-х годах появились исследования, положившие начало социологизации исламоведения применительно к современному Казахстану [8].

Работа С.Ажигали «Религиозность и обрядность сельчан Казахстана в ближайшей перспективе: Жетысу, середина 1980-х годов» основана на материалах социологических исследований в Казахстане [9]. Автор изучил тенденции в религиозной жизни советского общества, провел

сравнительный анализ религиозности населения Жетысу по социально-профессиональным, этническим группам.

На рубеже тысячелетий исламоведческая проблема стала рассматриваться в контексте «исламского экстремизма и терроризма». Глубокому анализу подверглись политико-правовые принципы исламской религии в целом, мусульманские движения и течения. Тенденция к переосмыслению причин и характера активизации религиозного экстремизма и терроризма, отношений между государством и религией прослеживается в работах историков, социологов, политологов, философов [10].

Казахстанские исследователи уделяют мало внимания периоду между началом 1940-х годов и обретением независимости. На наш взгляд, у историков утвердилось мнение о массовой нерелигиозности мусульман в этот период, об отсутствии серьезных притеснений верующих со стороны властей. Подобные рассуждения не до конца верны, и являются слабым аргументом в игнорировании проблемы. В отечественной науке не должно быть «белых пятен». Логика развития исламоведения и историографии требует восполнить существующие проблемы.

Список использованных источников

1. Джалилов З.Г. Ислам и общество в современном Казахстане. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. - 199 с.
2. Нуртазина Н.Д. Ислам в истории средневекового Казахстана: (Историко-культурологическое исследование). - Алматы: Фараб, 2000.- 309 с.
3. Садвакасова З.Т. «Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX - начало XX веков)». – Алматы, 2005.- 277 с.
4. Султангалиева А. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. – Алматы, 1996. – 173.
5. Новопольцева Е.М. Партийно-государственная политика в отношении религии, церкви и верующих в 1917-1937 гг. (на материалах Казахстана). Дисс. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. - М., 1993.- 180 с.; Таиров А.Т. Религиозные организации в общественной жизни Казахстана (1985-1993 гг.) Дисс. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. - СПб., 1994.- 179

- с.;Тасмагамбетов А.С. Политика Советской власти в отношении ислама в 1917-1940 гг. Дисс. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. - Уральск, 1998. -220 с.
6. Абусейтова М.Х. К проблеме изучения истории ислама в Казахстане// Ислам: история и современность. Материалы международной конференции. Алматы, 2000. с.23-24.
7. Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды и казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX вв.). Алматы, 1992;Толбаева Ж. Агиографические сочинения как источник по истории духовной культуры казахского народа// Ученые записки Академии экономики и права. Алматы, 2003 № 5; Трактат о святых Мадинат ал-Байда и Испиджабе//Вестник КазНУ. Серия историческая. Алматы, 2003. № 3 (30).; Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. - Алматы: КИСИ, 1998.- 188 с.
8. Косиченко А.Г. Религиозная ситуация в Республике Казахстан//Analitys. 2001. № 4-5; Курганская В.Д. мониторинг религиозной ситуации в Республике Казахстан// Казахстан-спектр. 2002. №3 и др.
9. Ажигали С.Е. Религиозность и обрядность сельчан Казахстана в ближайшей перспективе: Жетысу, середина 1980-х годов// Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сб.ст. – Алматы, 2001. – 428 с.; с. 35-98.
10. Акимбеков С. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Алматы, 1998; Нысанбаев А.Н. Проблемы духовно-нравственной безопасности Казахстана// Саясат. 1999. №6; Тажин М.М. Национальная безопасность Казахстана: новое понимание, новый подход// Analitys. 2000.№ 1; Бурханов К.Н., Карин Е.Т., Сатпаев Д.А., Давыдова И.М. Экстремизм в Центральной Азии. Алматы, 2000; Ашимбаев М., Косиченко А., Султанов Б., Шоманов А., Бегалиев Н., Нурмухамедов Б. Современный терроризм: взгляд из Центральной Азии. Алматы, 2002; Жусипов б. Республика Казахстан: проблемы политики безопасности. Алматы, 2001; Лаумулин М. Центральная Азия после 11 сентября// Центральная Азия и Кавказ. 2000. № 4 (22) и др.

* * *

This article reflects the works of kazakhstanian researchers with respect to the history of Islam.

* * *

Бұл мақалада қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінде ислам тарихы туралы айтылған.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИДЕЙНЫХ ОСНОВ НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ

В XVIII веке территория Казахстана вошла в состав Российского государства. В результате этого казахи оказались включенными в орбиту экономического и политико-правового влияния России, попали в колониальную зависимость.

В процессе присоединения Казахстана к России наряду с системой покровительства конформированных страт и подавления инакомыслия, территориально-общинных и социально-определенных структур, важное и самостоятельное значение в социальной организации приобрела государственно-административная и колониальная система управления краем, которая лишила казахский народ его государственности, а территория была разорвана на части. Традиционная система социальных отношений была постепенно преобразована в удобные режиму инструменты по принуждению масс народа.

В традиционном казахском обществе не существовало режима деспотии – типично восточного правления, но в тоже время не было и не могло быть и всевластия демократического права, так как не существовало необходимого для этого развитой демократической, правовой культуры. Как представляется, казахское общество функционировало как гражданское, потому как поведение его рядового члена регулировалось при помощи определенных правил «степной демократии», хотя содержание и характер властных отношений определялись классическими казахскими традициями государственного управления.

«Степная демократия» кочевников выступает формой патриархального демократизма в традиционном казахском

социуме и феномен кочевнической демократии основывается на следующих положениях:

1. Свободолюбивый образ жизни кочевников - основа степной демократии; неоспоримость мнения биев, султанов, батыров, аксакалов на всенародных решениях.
2. Суверенность власти народа как хранителя морально-нравственных традиций; соблюдение традиционных норм, правил, ритуалов при проведении выборов должностных лиц.
3. Наследственный характер власти ханов при соблюдении порядка выборности; при этом необязательность прямого наследования.
4. Слабость централизованной власти ханов и сила самоуправляющихся органов (старейшин, аксакалов, родоначальников и старшин), в основе выборности которых положен авторитет;
5. Состязательность в искусстве политического управления среди всех страт казахского общества.

Свободолюбие казахов проявлялось в незакабаленности деспотическими устоями, в сравнительной свободе, в уважительном отношении к личности и отсутствии раболепного поклонения власти.

Весьма примечательно, что верховая власть не выступала тотально всевластной структурой, она сочеталась с высшей судебной властью – биями, терпимо относилась к стремлению людей соблюдать свои права и индивидуальные свободы. С приходом русской власти, вместо демократической культуры, укоренившейся в менталитете, духе и исторической памяти казахского народа, создаются принципиально новые политико-правовые нормы военно-бюрократической власти, где сила шла впереди права и постепенно возобладали авторитарно-властные механизмы царской власти в отношениях власти и права.

Колониальные устремления царизма в Казахстане стали проявляться достаточно быстро и открыто. Так, не успев как следует закрепить свои позиции на границе с Казахстаном царизм принял ряд указов, уставов и других решений резко ограничивших и ущемлявших экономические, социальные и

политические интересы практически всех слоев казахского общества. 19 октября 1742 года начальник Оренбургской комиссии И.Неплюев издал указ, запрещающий всем казахам кочевать близ реки Яик, Яицкого городка и строящихся крепостей, при этом был дан приказ войскам в случае нарушения казахами требований указа поступать с "такowymi повелено как с противниками высочайших е.и.в. указов поступать" [1]. В 1756 г. был издан рескрипт о запрещении казахам Младшего жуза переходить на внутреннюю сторону, т.е. перегонять скот в зимнее время на правый берег Яика [2]. Уже, когда была образована Внутренняя (Букеевская) орда, казахам настрого было запрещено переходить через Яик и прикочевывать к прибрежной полосе, одновременно запрещалось рыбная ловля на Урале и в Камыш - Самарских озерах, а также добыча соли из степных солёных озёр; царское правительство издало указ об устройстве кордона от Астрахани по берегу Каспийского моря до устья реки Урал для «недопущения киргиз-кайсаков переезжать границу», так как казахи в зимнее время по льду моря со своими стадами скота переходили на внутреннюю сторону для зимовки в песках Нарынкумы, богатых пастбищами .

Признавая несправедливость полного отторжения пространства плодородных пастбищ из пользования казахских общин и закрепления за русским населением, указом Александра 1 было преобразовано в начале XIX века Уральское казачье войско, а затем и Оренбургское казачье войско, расположенные вдоль линии в крепостях, редутах, форпостах и просто укреплениях, представлявшие «бронированный кулак» самодержавия в военной колонизации казахских земель и подавлении народных восстаний.

В результате проводимых ограничений во власти падал и авторитет биев, а также многих старшин. В необозримом прошлом, среди множества разных событий, многочисленных фактов важное место отводилось роли казахских степных законников – биев – в собирании обычных правовых норм и преобразовании их в законы и в реализации судебной власти снизу доверху. Важного правового стержня, на котором держался порядок в традиционном казахском обществе. В истории казахского судопроизводства роль биев трудно переоценить и именно, благодаря им не только казахи, избегавшие русского суда, но и сами русские неоднократно

обращались к суду биев и подчинялись их законности, правда, в более поздние времена.

Таким образом, если первоначально царское правительство в нормативных актах по управлению казахами сохраняло традиционные формы действия старых, привычных законов, то впоследствии в издаваемых указах усиливалась роль государства в судебных делах и вводились различного рода ограничения, которые не служили делу защиты прав казахов, а наоборот еще больше их ограничивали.

Механизм действия всей колониальной политики был направлен на: 1) максимальную эффективность при наименьших материальных затратах; 2) комплексность направлений, когда одновременно решалось множество текущих задач; 3) всеобщую регламентацию и вмешательство во все сферы личной жизни, т.е. духовный штурм личности с целью создания покорного и раболепствующего слуги; 4) постепенную и полную ликвидацию ценностных ориентаций традиционного казахского общества. Вместе с этими основными направлениями, решалось множество второстепенных задач, весь смысл которых был направлен на одно – полное слияние казахского этнополитического социума с имперским и, в конечном итоге, ликвидацию его самобытности. Таким образом, духовное господство империи на протяжении почти столетия проникавшего в общинные структуры Младшего жуза должно было полностью искоренить в среде казахского народа проявления его сознания, духовных ценностей и разнообразных форм культуры.

В истории Казахстана административно-территориальные вопросы, а вместе с тем и реалии кочевой жизни всегда играли очень важную роль, а разделение кочевий и мест перекочевков было одним из сильных козырей царской власти в укреплении своего господства. Образование, а затем и существование Букеевской (Внутренней) орды связано было как раз с разыгрыванием земельных вопросов.

В конце XVIII века захват земельных владений в местах традиционного кочевания Младшего Жуза стал носить массовый характер и он очень был выгоден Оренбургской администрации. Вместе с тем политическая неустойчивость в самом Младшем Жузе усиливалась межродовыми распрями. В

итоге в результате этого образовались Букеевская или Внутренняя орда. В 1801 году по указу императора Павла I, кстати самого последнего указа императора Павла, часть родов Младшего Жуза получила разрешение кочевать между реками Волгой и Уралом, во главе их стал султан Букей.

В начале на правобережье Урала перешло 5 тыс. хозяйств, 22775 чел. и 2 млн скота. Но вместе с тем вследствие усиления колониальной политики царизма, в Букеевскую орду прибавлялось много людей, которые в основной своей массе представляли собой традиционное кочевое сообщество. Так в 1828 году население Букеевского ханства насчитывало 10235 кибиток[3], а концу 30-х годов было уже около 20 тыс. хозяйств и 80000 тыс. человек. Орда занимала около 57 тыс. кв. верст, из которых 36 тыс. были пастбища [4].

За все время существования орды самым острым был всегда вопрос о земельных владениях. Родовые кочевники в массе своей малоимущие, платили высокую арендную плату за пользование землями и администрации, и казакам, и помещикам Юсупову с Безбородко, которые были владельцами земли. В самой орде крупные вельможи и приближенные хана, хотя и получали большие территории в частную собственность, но для ведения прибыльного хозяйства на основе скотоводства, нужно было еще больше земли. Особенно сильные притеснения рядовых кочевников пришлось на время правления хана Джангира. Играя роль «просвещенного» правителя, одновременно хан Джангир все туже и туже затягивал петлю вокруг рядового кочевника. А почетные приближенные хана все больше и больше становились богатыми и очень богатыми владельцами и в своих бесконечных развлечениях брали пример с высшего света Петербурга и аристократов Астрахани. Какая-то часть степных воротил, хотя и оставалась на уровне в традиционных кочевых и полукочевых условиях, но все больше приобретали вкус к торговле скотом, к устройству финансовых учреждений, и внешне привлекательным знакам прогресса. Ханская власть ревностно следила за своим политическим господством, введя сословное деление. В подражание Юсуповым и Безбородко, Джангир строил для себя и своих приближенных усадьбы,

канцелярии и присутственные места, обустроил свою "столицу" – Ханскую ставку.

Однако благополучие хана строилось на нещадной эксплуатации рядовых казахов шаруа. Было много недовольных и среди старшин, однако многие родовые старшины пользовались благосклонностью хана Джангира и среди них был Исатай Тайманов – «почетный» старшина рода берш. В числе других лучших родоначальников, он получил от хана Букея грамоту на владение землей еще в 1812 году, в ней указывалось, что вместе с землей, он получал и «ведомственных ему киргиз», [3] в 1825 году Джангир подтвердил это право, именно, в те годы на этой земле был построен большой дом Исатая, один из 10-15 домов в орде принадлежащих султанам и старшинам. В частной собственности у султанов и старшин находились к 30-м годам XIX века свыше 4 миллионов 500 тысяч десятин земли, владения их, как правило были огромны и занимали лучшие земли, например, у хана Джангира было почти 400 тысяч десятин (по нынешним меркам примерно 400 тыс. га) [4].

Жизнь рядового кочевника с каждым годом шла хуже и хуже, и особенно, в начале 30-х годов. Рядовые кочевники как подавляющее большинство населения орды, испытывали очень большой недостаток в земле, в особенности в пастбищах. В более или менее благополучные годы они выходили из положения, но в более суровые годы неминуемыми бывали бедствия – в конечном результате из-за безземелья. 85% всей земли в ханстве принадлежало 25-30 семьям. Неустойчивость хозяйства рядового кочевника служила мощнейшим резонатором огромных падежей скота, главного богатства рядового кочевника. Так, в 1827 году пало больше 280 тыс. лошадей и свыше 103 тыс. овец. Очень сильным прессом давили налоги хана Джангира. И потому многочисленные кочевники, лишившись традиционных орудий производства в скотоводстве – земли и скота, были взрывоопасной средой социальных потрясений в орде.

Авторитарная форма правления в Букеевской орде при хане Джангире становилась все более жестокой и своевольной. Ликвидированы были традиционные институты, хоть в какой-то мере сдерживавших власть хана, а с другой стороны сам хан

все больше и больше попадал под власть Оренбургской администрации. Так, важная должность родового старшины теряла свою выборность и на нее царская администрация лишь назначала своего ставленника. Среди самих родовых авторитетных лиц произошли существенные изменения – деление их на новых старшин и старых, то есть приверженцев чиновничьего уклада и его противников, а это в свою очередь влекло и нарушение в судопроизводстве, в бытовых неурядицах, в сложные взаимоотношения между собой приверженцев старинных традиций и новых чиновников ханства. И главным, конечно, был, вопрос о власти, о реальной власти по управлению родами и, по сути дела, в самом ханстве.

Среди недовольных, а это были в основном старшины-приверженцы родового устройства с традиционными атрибутами власти, выделился Исатай Тайманов. Несмотря на то, что он принадлежал к привилегированным слоям ханства, Исатай Тайманов глубоко чтит старину и традиции властных полномочий, завещанных предками. Однако, его не удовлетворяло само распределение богатства в ханстве, земельные притеснения, сбор налогов, наконец, вмешательство Оренбургской администрации во внутренние дела общинных структур. Постепенно, он приходит к мысли об активном неприятии всех этих несправедливостей. Естественно, традиционные институты предполагали и традиционное мышление: вера в справедливость в определенных границах, вера в спокойную, кочевую, неторопливую жизнь у родного очага, вера в обычаи, неизменные в течение веков и освещенные законами великих предков. Динамичность чиновника новой формации, которая позволяла и взимать налоги, и хапать деньги и скот под видом и без какого-либо вида, и пронырливость, жестокость во всех формах были глубоко чужды носителям традиционных институтов, и эти отчуждения постепенно формировались в устойчивые непримиримые противоречия.

Носителем традиционных убеждений и их защитником был Исатай Тайманов, а чиновников новой формации олицетворял хан и его ближайшие приближенные. И, как водится среди приближенных хана, выделился его фаворит – крупный торговец и жестокий ростовщик, Караул-Ходжа

Бабаджанов. Произвол и самоуправство Караул-Ходжи были беспредельными, а коварство и жадность сверх меры. И борьбу против него начал Исатай.

С каждого степняка в той или иной мере зависимо от Караул-Ходжы, он взимал деньги с каждой третьей кобылы по 2 рубля, с каждой кибитки по 2 рубля с каждого старшины по кобыле. Не останавливался он и перед авторитетом родовых старшин. Многие из них уважали традиционные институты, и уважали хана, однако больше не могли терпеть произвол и потому выбрали своеобразную форму протеста в виде жалоб в Оренбургскую администрацию и всесильному ее главе В.А.Перовскому.

Жалобы на произвол могучего временщика по своей инициативе начал Исатай, привлекая на свою сторону тех или иных старшин и в том числе поэта Махамбета.

Исатай был высокого роста, с густой покладистой бородой, очень живой и волевой человек. Родился он в 1791 году, а как говорилось, выше в 1812 году он уже получил во владение зимовку на берегу Каспийского моря, тогда ему предположительно было 21 год. Получить в этом возрасте пользование зимовки свидетельствует о его знатности и родовитости, а кроме того и выдающихся личных качествах. В возрасте 26 лет он уже обвинялся Пограничной комиссией в ограблении старшины Утемиса Кулманиязова. Было ли это настоящим ограблением или своеобразной защитой ныне судить трудно, но несомненно другое, царская администрация очень сильно была напугана, что было немаловажным обстоятельством для самого Исатая, хотя он был выпущен из тюрьмы за выкуп в 20 тыс. рублей. Так, войсковой атаман Бородин обращался к нему с просьбой возвратить перекочевывающих казахов за Урал. Пользовался он и доверием хана Джангира, тот в свое время, а именно в 1826 году, предписывал Исатаю сопровождать до границ Орды хивинского посла в Петербург. В 1823 году он обвинился во второй раз в связи с убийством Утетлеуова, был оправдан и отпущен в Орду. В 20-е годы Исатай все еще приверженец хана. И, действительно, в это время ханская власть еще не так своевольно обращалась с большинством кочевников, а более гибкая политика Оренбургской администрации сглаживала

очень острые углы. Этот эпизод свидетельствовал о том, что Исатай все еще нерешителен в своих действиях, все еще ведет выжидательную тактику. Во многом такому положению содействовала вера в доброго царя, и вместе с тем желание не порывать с ханом.

Но к началу 30-х годов положение во Внутренней Орде изменилось. Действия Караул-Ходжи и других приближенных хана стали носить явно агрессивный характер по отношению, как к старшинам, так и к рядовым кочевникам: "О, владетель наш от определенного Вами в должность правителя полкового эсаула Караул-ходжа Бабажанова мы мало видим правосудия. Если мы объясним вам об его управлении, лихоимстве и поборах, то вы все поймете." Но хан оставался глух к просьбам Исатая и влиятельных старшин. В ответ хан предупреждал: "От разных лиц получаю неприятные известия, что будто Вы подстрекаете народ, чтобы жить в расстройстве и не исполнять моих приказаний и что некоторые по наущению вашему же взбунтовались" [5]. Исатай и Махамбет четко обозначили свои экономические и политические требования в переписке как с ханом, так и с властями из Оренбурга. Зимой 1836-1837 гг. в официальной переписке Исатай Тайманов объявляется уже как человек с опасными действиями [6]. К весне 1837 г. уже сложились очаги вооруженного восстания. При этом все официальные бумаги подчеркивают, что необходимо обезвредить самого Исатая или его совместно с Махамбетом. На наш взгляд борьба с повстанцами велась на два направления: 1) борьба вооруженными отрядами против восставших; 2) борьба против руководителей восстания. И как нам представляется второе направление было более существенным.

Как у лидера восстания у Исатая Тайманова были превосходные морально-политические качества. Однако социальная программа была направлена на решения конфликта с ханом без оружия. В сущности Исатай постепенно конфликтовал и решал острые вопросы из-за превышения полномочий самим ханом. Исатаю казалось, что хан должен был придерживаться традиционных обычаев и правил и когда вся деятельность хана должна быть регламентирована традиционными институтами. Поэтому Исатай не терял

надежды усовестить хана, показать ему истинное положение дел. Исатай думал, что хан сумеет сделать так, чтобы в Орде были те самые порядки, которые завещали предки и, что, хан имея большую власть, как раз стремиться к такому решению дел.

Однако, Исатай и Махамбет не имели представления об истинных целях Оренбургской администрации – сделать из Орды образцово-показательное политическое устройство для инородцев всей империи и на этом пути она нещадно карала восставших и не покорившихся.

Таковы фрагменты социальных и идейных проблем народно-освободительного движения в Казахстане в локальном измерении. Традиционные социально-политические и общественные отношения переходили в кризис, для ликвидации кризиса необходимы были новые идеи и подходы. Идейно-политическая борьба с 50-х годов XIX века стало основой освободительного движения в условиях оголтелого колониализма.

Список использованных источников

1. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. Сб. документов. Алма-Ата, 1961. с. 262.
2. Там же, с. 544.
3. Шахматов Ф. Внутренняя орда и восстание Исатая Тайманова. Алма-Ата, 1946. с. 19.
4. Народно-освободительное движение казахов в 1836-1838 годах. Документы, материалы, статьи. Алматы, 1992. с. 8.
5. Там же. с. 15.
6. Шахматов В.Ф. Внутренняя орда и восстание Исатая Тайманова. Алма-Ата, 1946. с. 48.

* * *

Мақалада жеке тұлғалардың ұлт-азаттық қозғалысқа қатысты идеялық мәселелерге көңіл бөлгендігі суреттелген. Мақалада қозғалатын кейбір методологиялық мәселелер – жеке адамдардың өзара қарым-қатынастарда болуы.

* * *

The article demonstrates the attention of the personalities to the ideas relating to the national liberation movement.

Some methodological issues being emphasized in the article are the relations of the historical personalities between each other.

Избасарова Г.Б.

кандидат исторических наук, доцент
Актюбинский государственный университет им. К. Жубанова

РОССИЙСКО-БРИТАНСКОЕ СОПЕРНИЧЕСТВО В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

К середине XIX века на территории Центральной Азии (Средней Азии) существовало три государства: Бухарское, в бассейне р. Зеравшан, Хивинское в нижнем течении р. Амударьи, в Ферганской долине – Кокандское, которое в начале XIX века овладел Ташкентом – самостоятельным городом-государством. Названные ханства стали объектами колониальной политики великих держав, в первую очередь Российской и Британской. Данная статья является попыткой определения основных причин соперничества в данном регионе двух держав.

Употребляемый нами в статье термин «Центральная Азия» соответствует применяемому в современной политике термину и включает только пять новых государств возникших на постсоветском пространстве после распада СССР, т.е. Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан. Тогда как сегодня в западной науке термин «Центральная Азия» включает, как правило, территорию Афганистана, Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана, Туркменистана и Узбекистана, а также Монголии, в том числе Внутренней Монголии (КНР), Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР (СУАР) и Тибета.

История соперничества России и Великобритании в Центральной Азии восходит к рубежу XVIII-XIX вв., когда сначала Павел I готовил свой Индийский поход, а затем и Александр I в Тильзите обсуждал с Наполеоном планы военно-дипломатического союза России и Франции против Британии, в том числе по захвату ее колоний в Азии.

Первая четверть XIX в. ознаменовалась интенсивным проникновением английских эмиссаров в центрально-азиатские ханства с целью подготовки почвы для превращения региона в

сферу британского влияния. В качестве примеров можно привести миссию британского агента Мир Иззет-Уллы и капитана Хирсея в Бухару и Коканд, а также поездку в Бухару английского эмир-сара В. Муркрофта. Россия в это время проводила в Центральной Азии аналогичную политику.

В первой четверти XIX в. намечались лишь слабые очертания англо-русского противоборства в рассматриваемом регионе. Однако уже в 30-40-е гг. XIX в. соперничество России и Великобритании стало весьма серьезным. Активно распространялись слухи о возможном русском вторжении в Индию, в результате которого Центральной Азии сможет сыграть для России роль передового плацдарма. Однако это соперничество проходило за явным преимуществом Британской империи. Более развитый английский капитализм успешно проникал и завоевывал господствующее положение не только на индийском рынке, но и на рынках Центральной Азии. Британские агенты успешно действовали в Бухаре, Хиве и Коканде, в то время как поход генерала В.А.Перовского на Хиву в 1839 г. потерпел фиаско.

Перелом в российско-британском соперничестве в центрально-азиатском регионе произошел в начале второй половины XIX в., когда, с одной стороны, Россия и Великобритания в ходе Крымской войны оказались в условиях военного столкновения, а с другой – Российская империя стала проводить здесь открытую завоевательную политику. Так, один из участников военных действий в Центральной Азии, генерал-майор А.Э. Циммерман писал в 1861 г.: «...Приобретая преобладающее влияние в Средней Азии, мы тем самым приближаемся к пределам английских владений в Индии и, в случае войны с Англией, сможем угрожать ей со стороны, самой для нее чувствительной...»/1/ Более того, после начала Крымской войны многие российские государственные и общественные деятели, предлагая проекты широкой экспансии Российской империи в Азии, делали упор на вопрос о походе в Индию с целью ослабления позиций Великобритании на Востоке. Однако все проекты «завоевания Индии» были отвергнуты Военным министерством.

Приближение южных границ Российской империи к пределам сферы влияния Британии в 50-60-е гг. XIX в.

вызывало все большее недовольство и опасения английской общественности. В 1864 г. император Александр II, опасаясь негативной реакции Лондона, даже был вынужден издать указ о приостановке военных действий против Коканда. 21 ноября 1864 г. канцлер А.М.Горчаков выступил с официальным заявлением, в котором говорилось, что политика России в Центральной Азии направлена на обеспечение «известного перевеса» над центрально-азиатскими ханствами с целью «оградить себя от набегов и грабежей». Пограничное иноверческое население после вхождения в состав России начало подвергаться «набегам более отдаленных племен», и это, по словам Горчакова, привело к необходимости «более далеких, более дорогих повторных экспедиций против врага». Оправдывая в своей ноте действия России, дипломат указал, что подобную политику были вынуждены проводить Северо-Американские Соединенные Штаты по отношению к коренному населению континента, Франция в Алжире, Голландия в своих колониях, Англия в Индии. Кроме того, обосновывая необходимость российских завоеваний, канцлер отметил внутреннюю нестабильность в ханствах, не позволяющую России установить с ними прочные отношения и решать взаимные проблемы путем систематических переговоров. Именно это, по словам Горчакова, подтолкнуло Россию в Центральной Азии «на бесконечный путь завоеваний и аннексий».

В начале 1869 г. министр иностранных дел Великобритании Д. Кларендон вновь потребовал от России разъяснений сущности ее центрально-азиатской политики, на что Горчаков вновь был вынужден заявить об отсутствии угрозы со стороны России британским интересам в Азии. В заявлении канцлера отмечалось, в частности, что Россия не намерена уничтожать государственность Бухары и Хивы.

К этому времени в серьезность слухов о российском вторжении в индийские владения Великобритании уже никто из британских внешнеполитических стратегов не верил. Тем не менее каждый шаг России в Центральной Азии вызывал ответные действия Британии в Северной Индии или Афганистане, призванные компенсировать усиление России. Последний всплеск русско-английского дипломатического

противоборства в этом регионе приходится на рубеж 70-80-х XIX в. Связан он с возникновением вопроса о Мервском оазисе, который к этому времени оставался фактически последней центрально-азиатской сферой политического влияния англичан. С падением Мерва в 1884 г. Центральная Азия окончательно ускользнула из рук Британской империи. Тем самым российские и британские сферы влияния практически сомкнулись.

Беспокойство в России вызывали проекты постройки железных дорог и прокладки других путей в Индии.

В 1868 г. в «Записках для чтения» вышла статья «Железные дороги в Индии как противодействие русской политике в Средней Азии», где речь шла о проекте постройки железной дороги между Лахором и Пешаваром. Здесь высказывались опасения английских политиков, связанные с возможностью проведения сети железных дорог царским правительством в Центральной Азии/2/.

В 60-х годах XIX в. в связи с хлопковым кризисом, вызванным гражданской войной в Соединенных Штатах Северной Америки, встал вопрос о важности русской торговли с Индией. Торговые, технические и научные общества занимались проектами постройки железной дороги между Россией и Индией через Центральную Азию. Комитет «Общества для содействия русской промышленности и торговле» отправил даже своего представителя К.А. Скальковского на торжества открытия Суэцкого канала для выяснения возможности прямой торговли между Россией и Индией/3/. Член комитета Н.А. Шавров в докладе о путях из России в Азию, сделанном на заседании «Общества для содействия русской промышленности и торговле» 29 ноября 1872 года, отстаивал целесообразность транзитного пути через Россию в Индию и Китай/4/.

В этот же период возникает проект Лессепса – Котарда о проведении железной дороги из Оренбурга через Центральную Азию в Индию. На письме Лессепса Александр II написал: «Нужно будет подумать об этом серьезно, прежде чем отвечать». 9 января 1875 года в Петербурге у Государственного канцлера состоялось совещание по поводу предложения инженера Лессепса соединить русские железные дороги с

индийскими через Ташкент. В заседании участвовали генерал-адъютант Чевкин, фон Кауфман, инженер – генерал Мельников и др. Главным вопросом совещания было определение – полезно ли соединение России с Индией через Центральную Азию?

Статс-секретарь Рейтерн в своем выступлении отмечал, что «до сих пор мы всячески препятствуем доступу английских товаров в наши Среднеазиатские владения, даже транзит туда не разрешен, т.к. Средняя Азия и Китай представляют единственные рынки для наших мануфактурных произведений. При проведении железной дороги, вся Средняя Азия будет потеряна для нашей промышленности, и там не будет продано ни одного куса русской материи» /5/. Далее он отмечает, если соединить железной дорогой Туркестанский край с Индией, то весь хлопок и шелк пойдет не в Россию, а в Индию. «Наша мануфактура поддерживается только охранительным тарифом и если понизить до размеров фискальных, то три четверти наших мануфактур погибнет» - говорил выступающий/6/. Наплыв английских товаров привел бы к потере центрально-азиатских рынков.

Следующей проблемой для России стала возможность развития контрабанды. Тогда возникала угроза «если ее объем так велик, что цены иностранных произведений делаются ниже туземных, то и тарифы не в состоянии оградить Отечественную промышленность»/7/. При строительстве железной дороги, предложенной Лессепсем, России нужно было срочно строить таможенные линии, так как она их еще не имела их в Центральной Азии. Большие расходы в связи со строительством и содержанием таможенных учреждений также говорили не в пользу строительства железной дороги.

Генерал - адъютант фон Кауфман обратил внимание на не конкурентоспособность российских товаров с английскими, он говорил, что «несмотря на то, что в Бухаре некоторые наши товары имеют положительное преимущество, есть такие английские товары, с которыми мы соперничать не можем и от которых не оградили бы нас никакие таможни»/8/. Фон Кауфман далее высказал мысль, что Россия должна построить железную дорогу в Центральную Азию для предотвращения

опасности в будущем. «Нельзя отрицать возможности огромного общего мусульманского движения не только у нас, но и в Индии. Эта опасность может быть предупреждена только железной дорогой. В 1868 году предстояла опасность от священной мусульманской войны против нас. Военное Министерство распорядилось усилением наших военных средств, но это распоряжение потребовало десять месяцев для приведения в исполнение. Железная дорога не только предоставила бы возможность скорой помощи, но даже вовсе устранила бы всякую опасность»/9/.

Проект Лессепса обсуждался также в периодической печати и заседаниях других обществ. Н.А. Шавров находил важнее строительство дороги в Центральную Азию, чем в Индию. Цель предложения Лессепса он видел в том, чтобы примирить русские и английские торговые и политические интересы в Центральной Азии. «Военным людям, - писал Н. Шавров, - свойственно мечтать о далеких победах в Индии, но сила Англии — не в войсках, а в высокоразвитой промышленности и торговле. Россия не может заменить Англию в мировой торговле, ей нужно иметь собственные недоступные иностранцам рынки сырья и сбыта изделий. И в этом отношении нельзя не благодарить всевышнего, что, с одной стороны, Средняя Азия отделена от британских владений Гиндукушем», а с другой стороны, страх русского влияния удерживает англичан от проведения железной дороги к среднеазиатским рынкам/10/.

Правительство Александра II высказалось против проекта Лессепса, но и английское его не поддерживало, так как английским купцам было выгодно сохранять в своих руках монопольные права в посреднической торговле между Россией и Индией.

Таким образом, на примере лишь одного проекта инженера Лессепса соединить русские железные дороги с индийскими через Ташкент мы видим, что Россия экономически не заинтересована в строительстве.

В дальнейшем военно-стратегические, политические и экономические задачи Российского правительства приведут к сооружению железных дорог в Центральную Азию. Будут построены Закаспийская военная железная дорога, Оренбургско – Ташкентская железная дорога и т.д.

Список использованных источников

1. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф.38.Оп.31/287. Д.9. Л.34-35.
2. Железные дороги в Индии как противодействие русской политике в Средней Азии // Записки для чтения, 1868, март-апрель, С.18-29.
3. Скалковский К. Суэцкий канал и его значение для русской торговли. СПб., 1870.
4. Шавров Н. О путях торговли России с Азией. Доклад, представленный в «Общества для содействия русской промышленности и торговле». СПб., 1873. - С.49.
5. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф.1385 Остен Сакена. Оп.1. Д.691. Л.3.
6. РГАДА. Ф.1385. Оп.1. Д.691. Л.5.
7. Там же, Л.6.
8. Там же, Л.8.
9. Там же, Л.11.
10. Доклад комитету «Общества для содействия русской промышленности и торговле» по вопросу пути о пути в Туркестан через Акмолы члена Н. Шаврова // Труды «Общества для содействия русской промышленности и торговле». СПб., 1883. – Ч.V. – С.9, 12-16.

* * *

Ұсынылған мақалада XIX ғ. Орталық Азияда болған Ресей-Британ текетіресі жөнінде сөз етіледі. «Лессепс» жобасының мәні ашылып, Ташкент арқылы Үндістанға өтетін темір жол құрылысының экономикалық тұрғыдан тиімсіз болғандығы дәлелденеді.

* * *

The article considers the reasons of Russian and British rivalry in Central Asia in XIX c. It also researches Lessepse`s projects and proves the economic inefficiency of railway construction on through Tashkent into India.

Рысбекова С.Т.

к.и.н., ст.преп.

КазНУ им Аль Фараби

ИДЕЯ ЕВРАЗИЙСТВА: ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ И БЛИЖНЕМ ЗАРУБЕЖЬЕ

После распада СССР перед молодыми государствами – бывшими советскими республиками встал целый комплекс сложнейших проблем внутреннего и международного свойства. Суть их так или иначе сводилась к минимизации потерь от крупнейшей геополитической катастрофы XX века и обретению новой идентификации в мировом и постсоветском пространстве, выстраиванию цивилизованной парадигмы сожительства народов бывшего Союза, отвечающей интересам каждого из них в целом и в отдельности.

В этом плане необходимо напомнить о сущности евразийства в его ретроспективе. Евразийство как общественно-политическое явление в узком смысле представляет систему взглядов части российской интеллигенции, оказавшейся после окончания гражданской войны в эмиграции. Основу ее концептуальных построений составила идея о социокультурной особенности обширного пространства между Европой и Азией — Евразии, большую часть которой занимает Россия. Данное своеобразие в программном документе упомянутого течения (1927 г.) виделось в том, что «несмотря на все стремления ее правителей подражать Западу, также императорская Россия представляла собою образование, не имевшее подобий ни в Европе, ни в Азии» [1, с.217].

В более широком смысле евразийцы представляют направление в социальной философии, пытающееся осмыслить историю России, ее настоящее и будущее в пространственно-цивилизационной системе координат

«Европа-Азия». Ее основополагающее положение об особом историческом пути России в мировом сообществе, дистанцирование от западной цивилизации, как объективной закономерности развития государства, составили суть русской идеи, ныне переживающей очередное возрождение. Особое значение сегодня имеют выводы евразийцев о суперэтнической самодостаточности материка, относительности прогресса и цикличности развития, оригинальности политического и экономического устройства Евразии, занимающей треть суши и обнимающей три четверти населения Земли. Евразия не просто шире России или Казахстана географически, «для нее более важно четвертое измерение - время, ... вмещающее в ...глубине веков волнующую историю народов лесных ландшафтов и Великой степи. В такой многомерной ипостаси Евразия предстает системной целостностью, фактором экономического и духовного сближения народов, единым очагом самобытных культур, переплетенных повелительными ритмами истории» [2,с.27].

Выдающийся российский ученый Л.Н. Гумилев в конце XX в., когда проблемы национальной идентификации в ходе преобразований в СССР встали особенно остро, актуализировал идеи евразийства, теоретически подтвердил ряд его основополагающих принципов. Особенно важно доказанное им существование комплиментарности между обитателями Великой Степи – тюрко-монголами и православной Русью. Это свойство обеспечило формирование единой Российской державы как дуалистической евразийской.

Евразийские идеи в их современном переосмыслении, адекватном вызовам новой эпохи, стали одной из основополагающих доктрин в решении проблем постсоветской модернизации и международной идентификации Республики Казахстан в силу ее объективной исторически сложившейся взаимосвязи и взаимозависимости с Россией и другими ныне независимыми государствами евразийского материка. Озвученная весной 1994 г. как политическая инициатива, призванная возродить экономическую интеграцию исторически взаимосвязанных государств, идея Евро-Азиатского Союза Президента РК Н.А. Назарбаева

инициировала глубокое обращение к непреходящей евразийской проблематике. Выступая 10 октября 2000 г. в университете им. Л.Н. Гумилева в Астане, Президент РФ В.В. Путин, в частности, подчеркнул: «Часто именно казахстанское руководство выступает с такими инициативами, которые, без сомнения, являются стимулом к движению в направлении современного развития в исторической перспективе. ...Конструктивный заряд, который несут в себе евразийские идеи, особенно важен сегодня, когда мы выстраиваем подлинно равноправные отношения между странами Содружества Независимых Государств. И на этом пути важно сохранить все лучшее, ...что накоплено за многовековую историю цивилизации и Востока, и Запада» [3].

В связи с этим необходимо проследить некоторые этапы исторического складывания евразийской общности народов бывшего СССР, прежде всего казахского и русского, как базисных предпосылок и условий интеграционных процессов на постсоветском пространстве.

На этнографической карте Евразии ясно обозначено соседство и прорастание друг в друга двух мощных этнических массивов — славянского и тюркского. История Евразии с древних времен пронизана сложным взаимодействием народов-земледельцев с миром раннесредневековых кочевников, ставших южными соседями Древней Руси. Обильные кормом для скота южные степи Руси привлекали тюркских кочевников, которые обосновались в этих степях, создавая свои государства, поддерживая со своими соседями военно-политические и культурные связи. Военный союз с Русью был обусловлен общностью политических интересов огузов и русских князей. Древняя Русь, соперничавшая с Хазарией и дружественной ей Византией, нуждалась в сильном союзнике. С другой стороны, кочевая знать огузов испытывала острую нужду в пастбищах для своих многочисленных стад. Большую притягательную силу для огузов также представляли торговые пути, пролегающие через Поволжье на Мангышлак и Устюрт. Эти важнейшие магистрали, соединяющие Европу с Азией, приобрели в X в. огромное международное значение [4]. Экономико-географическое единство региона, в котором сочетались кочевая и земледельческая культура, определяло

необходимость создания целостной хозяйственной системы, где части не противостояли друг другу, а дополняли одна другую. Кочевники обеспечивали славян продуктами животноводства, а те, в свою очередь, продуктами земледелия, изделиями ремесла. Разумеется, это не исключало столкновений, подчас кровавых.

Древние русско-половецкие отношения, начиная со второй половины XI в. и вплоть до монгольского нашествия XIII в., были отмечены сложными междоусобицами: с одной стороны, борьбой между русскими князьями и половецкими ханами, а с другой - борьбой русских князей между собой, в которую вовлекались также половцы, призываемые русскими князьями против соперничающих русских же князей. В то же время этот период истории в развитии древних русско-половецких отношений интересен не только военными столкновениями, но мирными союзами, нередко завершающимися брачными связями. Такие брачные связи чаще встречались между русскими князьями и половчанками, нежели между ханами и русскими.

Таким образом, до появления первых монгольских орд в XIII в. в южнорусских степях процесс взаимодействия тюрков с русскими носил характер военного союза или противостояния. Между противостояниями происходило взаимное проникновение элементов быта, обычаев, духовной культуры, смешанных браков, появление первых поселений кочевников и торговли. Может быть, кочевые и оседлые народы были больше соперники, имевшие свое экономическое, политико-социальное и культурное видение основ существования и ценностных ориентиров. Но именно вследствие этого соперничества они находились в постоянном взаимообмене и сотрудничестве, дополняя и синтезируя свои достижения и основы жизнедеятельности. Для древности и средневековья одним из преобладающих звеньев экономического развития являлся торговый обмен, его удельный вес в экономике как оседлых, так и кочевых государств был очень велик. В настоящее время исследователи больше склонны говорить о кочевничестве и оседлости как о взаимодополняющих мирах, ставших результатом

«многопланово и разноуровнево осуществлявшегося разделения труда, его дифференциации и специализации в рамках системы обществ» [5, с.26]. Кочевая цивилизация имела грандиозное значение в формировании исторической основы евразийского единения. В силу этого обстоятельства в современном Казахстане любые поиски объединяющей национальной идеи, путеводной нити в бесчисленных лабиринтах мироздания приводят к истокам, на века определившим стереотипы поведения, образ жизни.

Как показывает история, добровольное объединение, сотрудничество, добрососедские отношения всегда были характерны для славян, русских и тюркских народов. Они, писал Л.Гумилев, обладают положительной комплиментарностью, каждый народ занимает свою исторически обусловленную ландшафтную нишу. Так, вторая половина XVIII в. отмечена образованием ханства Аблая, явившимся одним из организаторов отпора джунгарским агрессорам. Он придерживался политики двойного подданства - со стороны России и Китая. Глубокие преобразования, осуществленные им, укрепили казахскую феодальную государственность, обеспечив проведение независимой политики. Хан Аблай в итоге предпочел ориентацию на Россию, опасаясь джунгарского вторжения с Востока. Россия охотно приняла предложение близкого соседа. Соединения казахов, татар и калмыков, начиная с Ливонской войны, участвовали на стороне России в войнах. В Отечественной войне 1812 года подразделения конных лучников-казахов немало удивили европейцев, получив прозвище «северных амуров».

Со второй половины XIX в. Казахстан представляет собой окончательно оформившуюся внутреннюю колонию Российской империи. В 1867-1868 гг. царизм проводит административную реформу. 11 июля 1867 г. Александр II подписал проект «Положения об управлении Семиреченской и Сырдарьинскими областями»; 21 октября 1868 г. - проект «Положения об управлении Тургайской, Уральской, Акмолинской и Семипалатинской областями». Букеевская орда отошла в состав Астраханской губернии.

Для судеб досоветского казахского общества большое значение имело также общественное движение в сопредельных регионах, особенно в Сибири. Так, во второй половине XIX в. оформляется альтернативный подход к проблеме освоения (колонизации) Сибири, который условно можно назвать взглядом «с востока на запад». Его разрабатывали сторонники сибирского областничества как системы взглядов части местной интеллигенции на прошлое, настоящее и будущее региона - специфической области в составе российского государства, а также общественно-политическое и культурное движение, пытавшееся пропагандировать эти взгляды. Оно проделало длительную эволюцию, развивая на разных этапах своей истории концепцию территориальной самостоятельности Сибири во главе с областным представительным органом (думой), наделенным комплексом полномочий, аналогичных компетенции штата в федеральной система США. Основу областнической концепции составило положение о Сибири-колонии и особая интерпретация процесса ее освоения (колонизации). Изучая прошлое региона, сторонники движения пытались ответить на вопрос о причинах серьезного отставания Сибири в сравнении с бывшими колониями европейских государств (США, Канада, Австралия), освоение которых началось примерно в одно время и среди населения которых преобладали выходцы из метрополии.

Идеологами и лидерами областничества являлись Г.Н. Потанин (1835–1920) и Н.М. Ядринцев (1842–1894), вокруг которых группировались местные ученые, литераторы, общественные деятели С.С. Шашков, А.В. Адрианов, М.В. Загоскин, В.И. Вагин, П.В. Вологодский, Вл.М. Крутовский, И.Д. Серебренников, Н.Н. Козьмин, К.В. Дубровский и др. Активно сотрудничали с ними политические ссыльные народники С.П. Швецов, Д.А. Клеменц, И.И. Попов, В.А. Караулов, а также профессора томских вузов М.Н. Боголепов, И.А. Малиновский, М.Н. Соболев, В.А. Обручев, Н.Я. Новомбергский [6]. Особое внимание в 60-е гг. XIX в. сторонники движения обратили на так

называемый «иностранческий вопрос», прежде всего в ходе этнографических исследований Потанина и других областников. Они выступали за демократическое решение этнических проблем народов Сибири, всемерное развитие их культуры, социально-политической жизни.

Анализируя состояние развития народов Сибири и Центральной Азии, входящих в состав Российской империи, Н.М. Ядринцев подчеркивал грубые просчеты самодержавия, прежде всего по национальному вопросу — русификация, уничтожение национальных культов, пренебрежительное отношение к западной культуре, хотя она «была делом общечеловеческим и мировым. Другой нет культуры и цивилизации». Он подверг критике политическую систему, правящее сословие, православное духовенство («Русский священник или слишком жалок, или продажен. Его духовное влияние слабее, чем влияние мулл и раввинов»), внутреннюю политику («У русской интеллигенции отнято духовное питание») и произвол властей [7, с. 215, 217, 219]. Не случайно с конца XIX в. и вплоть до начала 20-х гг. XX в. с областниками активно взаимодействовали передовые казахские интеллигенты и общественные деятели, вскоре ставшие лидерами национального движения Алаш, — А.Н. Букейханов, А.А. Ермеков и др. Они и в условиях Гражданской войны выступали за единство российских границ при условии автономии Алашской республики [8].

История славяно-тюркских отношений в течение веков определялась не только драматическими коллизиями, но и исполненными жизненной силой симбиотическими процессами. Последняя тенденция сохраняется и поныне. Ее преобладание остается одним из условий гражданского мира и политической стабильности в Евразии. Пренебрежение исторически сложившимися формами симбиоза ради сиюминутных экономических и политических выгод чревато трагическими последствиями для судеб миллионов людей, населяющих Евразию.

Казахи также издавна имели тесные политические, экономические и культурные связи с соседними народами

Центральной Азии - узбеками, кыргызами, туркменами, таджиками, каракалпаками и др. Об этом свидетельствуют как письменные и фольклорные источники, так и обильные археологические и этнографические материалы. Центральная Азия, как пространственная единица, по своим характеристикам есть «территория, представляющая собой общность с географической точки зрения или такая территориальная общность, где есть преемственность и чье население разделяет определенные общие ценности и стремится сохранить, развить свою самобытность в целях стимулирования культурного, экономического и социального прогресса» [9. p.29].

Многочисленные автохтонные племена (индоевропейские в Центральной Азии, угро-финские в Поволжье, Приуралье и Западной Сибири, иранские и адыгские на Северном Кавказе, самодийские и кетоязычные в Южной Сибири) были частично ассимилированы тюрками в период существования созданных ими этнополитических объединений, прежде всего гуннских государств первых веков н. э., древнетюркских каганатов второй половины I тыс. н. э., кипчакских племенных союзов и Золотой Орды уже в нашем тысячелетии. Именно эти многочисленные завоевания и миграции привели в исторически обозримый период к формированию тюркских этнических общностей на местах их современного расселения.

Итак, в целом еще до исламизации Центральная Азия являла собой культурно-цивилизационную целостность, единый комплекс. Особенность его состояла в том, что тюрки и иранцы, представляя две, во многом противоположные культурные традиции, дополняли друг друга, создавая симбиоз. Существовало разделение общественно-культурных функций, своеобразная специализация этносов, когда иранский, арийский элемент первенствовал в духовной сфере и коммерции, а туранский (тюрко-монгольский) – в области военного дела, политики и сферы обороны.

В Казахстане (кроме территории Букеевской орды) в 1902 г. было 690 предприятий с 7297 рабочими,

протяженность железных дорог достигла более 2000 верст. Переселенческое крестьянство (к началу XX в. оно составляло от $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{3}$ населения областей Казахстана и Средней Азии, в Казахстане насчитывало 1,5 млн. чел.), наряду с казачеством Уральского, Оренбургского, Сибирского и Семиреченского казачьих войск (всего около 1 млн. чел.) занималось земледелием. Основное население казахских аулов (в 1897 г. насчитывалось 3881800 казахов) подвергалось постепенному расслоению и делилось на кочевое, полукочевое и оседлое. С упразднением Сибирской и Оренбургской таможенных линий в 1868 г. расширялись торговые связи Центральной России и Казахстана, вовлекая его в общероссийский рынок. Благоприятное влияние оказало развитие железнодорожного транспорта. В 1874-1876 гг. вошла в строй Оренбургская дорога, в 90-х годах XIX в. по Акмолинской области прошла часть Сибирской магистрали. С развитием средств сообщения возрос товарооборот, увеличился объем транзитной торговли. Значительное место в нем занимал хлеб. По Сибирской железной дороге только из одной Акмолинской области вывозилось в период 1890-1901 гг. в среднем по 429 тыс. пудов, а в 1906-1909 гг. - 4806 тыс. пудов. Акмолинская пшеница была известна как высокосортное мельничное зерно [10].

Крупными хлебными рынками стали Оренбург и Уральск. Сюда товарный хлеб поступал из Кустанайского, Актюбинского, Уральского, Тургайского уездов. Здесь зерно перерабатывалось и в виде муки, круп, пшена отправлялось на рынки Центральной России и Казахстана. На вывоз хлеба из Тургайской области благоприятное влияние оказывала близость ее к промышленным районам России, а также Оренбургско-Ташкентская железная дорога, способствовавшая хлеботорговле. Одним из крупных центров по вывозу хлеба в Тургайской области был Костанай. Костанайский хлеб поступал в Троицк, Челябинск, на Миасский завод и в другие смежные районы.

При существовании в начале XX века условий транзитной торговли самым выгодным рынком сбыта

пшеницы из Степного края являлась Англия. Наиболее удобным было направление Семипалатинск - Тюмень - Котлас - Архангельск - Лондон. Объем экспорта восточно-казахстанской пшеницы на один лишь лондонский рынок достиг в 1904 г. более 5 млн. пудов. Начало XX в. характеризовалось для Казахстана не только ростом производства товарного зерна, но и продажей скота и животноводческой продукции, так как это сулило немалые выгоды. Появились крупные скотопромышленники из числа баев-скотоводов, алыпсатаров, торговцев и ростовщиков, что было связано с укреплением и расширением торговых связей с Россией. Крупнейшими пунктами экспортной торговли скотом стали Оренбург и Кустанай, а животноводческой продукции - Петропавловск. Через Восточный Казахстан продолжали развиваться торговые пути России в западные районы Цинской империи. Тесные торговые связи поддерживались Казахстаном с Хивинским ханством через Мангышлак, со среднеазиатскими ханствами через Сырдарьинскую область [11].

Как считает С. Сундетов, в конце XIX - начале XX веков в Казахстане стал формироваться свой внутренний рынок, который первоначально базировался на разъездно-меновоей торговле. Она являлась одной из распространенных форм и находилась в руках алыпсатаров. торгово-ростовщический капитал создал в степи разветвленную сеть, находившуюся в руках мелких и крупных торговцев.

Связующим звеном экономических отношений между отдельными частями Степного края и общероссийским рынком были ярмарки, на которых торговали продуктами сельского хозяйства и изделиями местного ремесла. Именно на ярмарочной торговле проявлялось экономическое разделение труда между Казахстаном, Средней Азией и Сибирью. К крупнейшим ярмаркам относились Перовская в г. Атбасаре, Константиновская и Таинчикульская в Акмолинской области. Оборот этих ярмарок составлял в 1900 г. 18,5 млн. руб. Ярмарочная торговля способствовала повышению роли денег. Развитие денежной торговли начала

XX века вело к более интенсивному вовлечению Казахстана в водоворот российского капиталистического рынка, к разложению натурального хозяйства и родового быта казахов. Скотоводы все больше отходили от кочевого образа жизни. Капиталистическая торговля не только разрушала патриархально-родовой быт и замкнутость хозяйства, но и способствовала становлению капиталистических отношений [12].

Хозяйственные связи казахов с другими соседними народами Центральной Азии получили дальнейшее развитие во второй половине XIX - начале XX вв. уже в составе Российской империи. Они продолжали обмениваться богатым опытом ведения земледелия и животноводства. В частности, казахи юга Казахстана, Ташкентского и Хорезмского оазисов широко использовали в своих земледельческих хозяйствах опыт узбекских дехкан. В свою очередь, казахи передавали своим оседлым соседям богатый опыт ведения животноводства. Укреплению связей народов региона способствовала и торговля. В этот период предметом торговли центральноазиатских купцов в Казахстане наряду с кустарно-ремесленными изделиями местного производства стали и фабрично-заводские изделия России. Торговые посредники занимались перепродажей сельскохозяйственных продуктов и скота, в особенности на юге Казахстана. Территориальное соседство казахов с другими народами Центральной Азии, постоянные экономические и политические связи между ними, продолжавшиеся веками, способствовали их культурному взаимовлиянию, выработке многих общих черт в материальной и духовной культуре.

Таким образом, прошлое казахского народа, органически связанное с историческими судьбами всех соседних народов Центральной Азии, насыщено большими, порою полными глубокого драматизма событиями. Они, издавна соседствуя друг с другом, обменивались богатым опытом ведения земледелия, животноводства и ремесла, имели тесные торговые и культурные сношения, а также совместно боролись против внешних и внутренних врагов,

за свои насущные интересы и права. Все это оставило глубокий отпечаток на их характере. Они объективно воспитывали в подрастающем поколении чувство дружбы в отношении к соседним народам. В этом коренился залог будущей судьбы и благополучия всех народов региона.

Консолидирующие тенденции, воплотившиеся в объединении народов бывшей царской монархии в новое союзное государства, имели, безусловно, объективную основу, но политическая практика была противоречива: не получили возможность плодотворно участвовать в органах власти представители других партий и идейных взглядов, лояльные по отношению к Советам; не произошло на деле разделение функций партийного и советского аппарата; уже решением X съезда РКП (б) в 1921 г. были быстро сведены на нет попытки конструктивного диалога и свободной дискуссии по вопросам национальной политики, как и по другим направлениям. Те, что проводились, не дали желаемых результатов с точки зрения гармонизации интересов, полномочий и оптимального уровня самостоятельности субъектов федерации в экономической, политической, социальной, культурной и других областях.

Манифестные проявления этнического фактора в конце советской истории стали не просто реакцией на репрессии и дискриминацию в отношении недоминирующих групп. Они были и результатом целенаправленных усилий Советского государства по созданию престижных институтов внутренних национально-государственных образований и их этнических элит (политика «коренизации» 20 – 30-х гг. и прорыв нерусских национальностей в области образования и социальной мобильности в 60 – 80-е гг.). В постсталинскую эпоху ситуация несколько изменилась. Централизация, особенно в конце 50-х – начале 60-х гг., стала менее жесткой, массовые репрессии прекратились, а элиты национальных республик получили несколько больший простор для действий. Система «национальных кадров» и квот для представителей союзных республик и автономий в лучших вузах страны способствовала воспитанию новых поколений

местных элит. Одним из инструментов такого контроля был, например, институт вторых секретарей ЦК компартий союзных республик, которыми обычно становились назначенцы союзного центра, в абсолютном большинстве случаев — русские (или, по крайней мере, славяне).

Благодаря этому отношения между центром и республиками в позднесоветский период отчасти напоминали модель «просвещенного» колониализма, при которой метрополия не только контролирует ситуацию в колониях, но и воспитывает лояльную по отношению к ней верхушку местного общества. В рамках советской доктрины национальной государственности ситуация, когда местные этнические элиты контролировали политическую власть, хотя титульный этнос не составлял большинства населения в республиках, представлялась некой нормой. Но развивающийся рынок и демократия сделали ее крайне уязвимой, противоречащей принципу равенства всех граждан независимо от национальности. Так либерализация власти вывела на поверхность болезненные противоречия, возникшие главным образом в период сталинизма.

В целом же советский режим недооценил значение того факта, что «в сравнении с классами и социальными слоями этносы — исторически более устойчивые общности. Часто антитеза «мы — они» проходит гораздо глубже по этнической линии, нежели по социально-классовой, идеологической, социально-возрастной. Распад Союза был, несомненно, делом верхушечным — что не означает, однако, будто для него не существовало глубоких исторических предпосылок. Но ситуация, возникшая на постсоветском пространстве после 1991 г., вряд ли соответствовала ожиданиям кого-либо из тех, кто прямо или косвенно принял участие в крушении советской империи.

Тем не менее, при всех издержках, ограничениях и даже преступлениях, имевших место в сфере советской политики в отношении народов и меньшинств, это была политика признания и поддержки этнического разнообразия, причем не только в сугубо культурных областях (искусство, литература,

наука, образование), но и в социально-экономической и политической сферах. В XX веке на территории бывшего Советского Союза, как никогда и, пожалуй, нигде в мире осуществлялось очень интенсивное культурное развитие. В итоге сложились объективные, беспрецедентно важные для новейшей истории Казахстана и других бывших советских республик условия взаимосвязи на качественно новой, отвечающей вызовам эпохи глобализации основе.

По оценкам экспертов, в ходе крестьянской колонизации в дореволюционный период в Казахстан из России, Украины, Белоруссии прибыло 1150 тыс. чел. Помимо этого, в 1883-1886 гг. в Семиречье из Восточного Туркестана были переселены дунгане и уйгуры (31, 7 тыс. чел.). Во время коллективизации из центральных районов СССР в Казахстан было сослано 250 тыс. крестьян. Для строительства промышленных предприятий в предвоенные годы, в основном из европейской части, в Казахстан было переселено 1200 тыс. чел. В 1930 г. в Казахстане проживало 5873 тыс. человек - почти столько же, сколько сюда было переселено. Однако к 1933 г. численность населения снизилась до 2 миллионов 493 тыс. человек. Это стало результатом сталинской коллективизации села, вследствие которой насильственное внедрение оседлых условий жизни кочевого населения повлекло гибель около 1,5 млн. казахов. При этом в 1930- 1933 гг. 1,3 млн. казахов безвозвратно откочевали за пределы СССР.

В Казахстан в годы сталинских репрессий было депортировано около 800 тыс. немцев, 18,5 тыс. корейских семей, 102 тыс. поляков, 507 тыс. представителей народов Северного Кавказа. Не по своей воле здесь оказались также крымские татары, турки, греки, калмыки и другие. Вследствие депортации народов население республики увеличилось на 1500 тыс. чел.

Во время второй мировой войны в Казахстан были эвакуированы тысячи семей из России, Украины, Белоруссии. Многие из них обрели здесь свою вторую родину. Но самый мощный миграционный поток хлынул в Казахстан в середине

1950-х гг., когда началось освоение целинных и залежных земель. Именно тогда и возник значительный перевес в сторону русскоязычного населения. На целину прибыло 1,5 млн. чел. Закрытые военные объекты на территории Казахстана приняли еще 150 тыс. В итоге только с начала прошлого века в Казахстан было переселено 5600 тыс. человек, в том числе 3,5 млн. за последние 40-50 лет.

Состав населения Казахстана в настоящее время свидетельствует, что наиболее многочисленными этносами Казахстана являются казахи (59,83% от общей численности населения) и русские (25,08%). Далее следует узбеки (2,90%), украинцы (2,77%), уйгуры (1,52%), татары (1,46%), немцы (1,42%) и другие этносы (5,02%). Численность белорусов, корейцев, азербайджанцев и турок колеблется от 0,7 – до 0,5% всего населения Казахстана. За десятилетие, с 1989 по 1999 год, численность немцев уменьшилась в 2,6, русских – в 1,3, украинцев – в 1,6, татар – в 1,3, белорусов – в 1,5 раза. Численность азербайджанцев и корейцев сохранилась на прежнем уровне. Отмечен рост численности казахов, узбеков, уйгур и турок. Наиболее высокие темпы роста численности отмечены у турков и узбеков – на 53,3% и на 39,7% [13].

Для полиэтнического государства, каким является Республика Казахстан, задача укрепления межнационального согласия - одно из основополагающих условий развития и успеха осуществляемых реформ. «Невозможно, оставаясь на почве реализма, - подчеркивал Н.А. Назарбаев, говоря о преимуществах евразийского проекта интеграции, - игнорировать психологию миллионов людей, не желающих отказываться от наработанных за века ценностей общего культурного и духовного взаимодействия. Нельзя попросту отбросить тот фактор, что на протяжении всей истории нашей общей территории скопился особый цивилизационный тип, отмеченный схожестью духовности, восприятия, ментальности, опыта» [14].

Этносфера страны характеризуется динамичными процессами роста этнического самосознания, интереса к этническим истокам: языку, обычаям и традициям. Во

внутренней политике республики особое место занимают вопросы укрепления межэтнического согласия, достижение цивилизованного консенсуса. Казахстан смог достойно ответить на один из самых серьезных вызовов современности – сохранить межнациональную стабильность, консолидацию общества, не допустить конфликтов на почве идей, разделяющих народы и этносы, проживающие на его территории.

Список использованных источников

1. Евразийство (формулировка 1927 г.) //Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн. Антология. М.,1993.С.217.
2. Нысанбаев А., Курманбаев Е. Евразийская идея Чокана Валиханова //Евразийское сообщество.1999.№2.С.27.
3. Казахстанская правда.2000.13 ноября.
4. См. подробнее: Агаджанов С.Г. Очерки истории Огузов и туркмен Средней Азии IX- XIII вв. Ашхабад, 1969; Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата, 1989.
5. Сайко Э.В. Специфика функционирования и основные взаимосвязей во взаимодействиях оседлых и кочевых культур. //Взаимодействия оседлых культур на Великом Шелковом пути. Алма-Ата,1991.С.26.
6. См., например: Шиловский М.В. Сибирские областники в общественно-политическом движении в конце 50-х 60-х годах XIX века. Новосибирск, 1989; Его же. Общественно-политическое движение в Сибири второй половины XIX-начало XX века. Вып.1. Новосибирск, 1995.
7. Ядринцев Н.М. Иллюзия величия и ничтожество. Россию пятат назад.//Литературное наследство Сибири. Новосибирск, 1979, Т.4.С.215,217,219.
8. ГА РФ. Ф.667.Оп.1.Д.16. Л. 71-72.
9. Regional Developptmen Studies. 1966. №25. P.29.
10. ЦГА РК.Ф. 25. Оп.1. Д.3792. Л.206; Аманжолова Д.А. Россия и Центральная Азия. 1905-1925. Караганды, 2005. С. 10-11; Азиатская Россия. СПб.,1914. Т.2. С.531.
11. РГВИА. Военно-ученый архив. Д.19209.Ч.2. Л.8; Ч.1. Л.9,16; Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казацких орд и степей. СПб., 1832.Ч.3. С.221-229.
12. Сундетов С.А. Торговля в Казахстане в начале XX века. Казахстан в канун Октября. Алма-Ата, 1968; Ибраев С. Проникновение капитализма в Казахстан на рубеже XIX-XX веков //Мысль. 2003.№27. С.87-90.
13. См: Демографический ежегодник Казахстана. Статистич. сб. Астана, 2008. С.7; Амирова А. Межэтнические отношения в Казахстане. //Аналитика. 2005. 28 мая; Агентство РК по статистике. Национальный состав населения Республики Казахстан. Т.1. Алматы, 2000. 24 февраля.
14. Независимая газета. 2000. 24 февраля.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ САНАСЫНЫҢ ОРЫС ЫҚПАЛЫНА БЕЙІМДЕЛУІ

XIX ғасырдың 30 жылдары тарихшы А.И. Левшин өз еңбегінде қазақтар қымыздан шарап жасайтынын айтады. “Ол үшін, - дейді автор - арнайы сұйықтықты (қымызды) шойын қазанға құйып, жер отқа қойып, үстін тері қақпақпен жауып тастайды да, дәл сондай екінші жер ошақ қазып, оған бос қазанды қояды. Екі қазанның арасын жіңішке трубамен байланыстырады. Алғашқысының астына жаққан оттан қымыз жайлап бүлкілдеп қайнайды да, темір труба арқылы екінші бос қазанға құйылады. Оған жиналған қымыздың қышқыл сұйықтығы тамаша шарап болады. Оны дәл осылайша 2-3 рет қайта қайнатып өткізсе, нәтижесінде жақсы спирт болады” [1; 305]. ... Сонымен бірге қазақтар “арак” деген сусын ішеді. Бірақ ол өте сирек және сарашын бидайынан жасалады, - деп жазады [1; 306]. Ал басқа арак немесе шарап іс жөнінде XVIII-XIX ғ.ғ. авторлар еңбектерінде кездеспеді. Тарихи мұрағаттық құжаттар бойынша аңғарғанымыз. Орынбор өлкесіне қоныс аударып келген казак-орыс әскерлері өздерімен бірге қатыгез, қанішер, жауыздықтарымен қатар қазақ халқына жат, тіпті шығыс елдерінде бұрын сонды болып көрмеген халықтың мәдени болмысын, санасын улайтын жағымсыз қылықтарын әкелді.

Орынбор шекаралық комиссиясында жүргізілген мәлімдеме хабарламаларында “арак-шарап ісі” туралы көп кездеседі. Орынбор өлкесінде қоныстана бастаған казак-орыстардың қазақ халқы арасына ең бірінші үйретіп таратқаны арак-шарап жасау ісі болды. Бұл мәселенің тез арада қолға алынып кең қанат жайғаны сондай оның мемлекеттік дәрежеде қолға алынып заңдастырылуы негізгі мәселенің анық-қанығын ашады. Мәселен, Орынбор губерниялық кеңсесінде XVIII ғасырдың 50-60 жылдары арак-шарап жасау ісінің кең көлемде жүргізілгенін, оған патшаның өзі, арнайы тағайындаған

шенеуніктерден бастап әскери және азаматтық тұлғалар түгелдей ат салысқанын көреміз. Ал жүргізілген іс-шаралар жөнінде РФ ЕАМ-ның 411 Орынбор губерниялық кеңсесінің құжаттарында төрт бірдей №14,20,26,34 құжаттар дәл осы монополиялар туралы мәліметтер береді [2].

Құжаттарға сүйене отырып, Орынбор өлкесінде тұрғылықты халыққа (қазақ, башқұрт, татар т.б) отарлау саясатының бір құрамы ретінде арақ-шарап ішіп, темекі шегуге үйретіп, оларды іштен аздырып, санасын улау үшін әдейі жүргізілгенін анық байқаймыз.

Бұл іс-шараның жүргізілуі 2-кезеңнен тұрады деп бөлуге болады:

I кезең – XVIII ғ. ортасынан (1753-1766 жылдар) - XIX ғасырдың 60 жылдарына дейін;

II кезең (1867-1868 реф.кейін) 1868 жылдан бастап - XX ғасырдың басына дейін.

“XVIII ғасырда қазақ (Кіші жүз) халқы өзінің дәстүрлі құрылымында рулық қауымда өмір сүрген болса, ғасырдың аяғына қарай әлеуметтік құрылымы үлкен өзгерістерге ұшырады. Басты себеп “...қазақ арасына казак-орыс отрядтарының келуі олардың тұрмысына нұқсан келтірсе, XIX ғасырдың ортасынан қазақтарды әбден басынып, өзіне барлық жағынан да бағынышты қылып алды. Тіпті қазақтар олардың барлық қылықтары мен мінездерін әбден үйреніп алды”- деп жазады Ресейлік қазіргі тарихшы-сыншылар. Міне қазіргі тарихшы сыншылары осындай көзқарасын білдіреді [3, 3-8]. Ал тарихшы С.В.Горбунова “Кіші жүз қазақтары алғашында казак әскери отрядтарымен жиі қақтығысып, ...шекаралық комиссияны тіпті түсінбеді, олардың мақсаты мен қызметінде әр түрлі қабылдады. Кейін уақыт өте келе өздерінің (қазақтар – А.Б) қалайша солардың қақпанына түсіп, достарына айналып кеткенін байқамай қалды” - деп жазады.

1753-1756 жылдары алғашқы қадам. Яғни бұл кезеңде әр бекіністерде орналасқан казак отрядтары арақ-шараптарды күнделікті тағам ретінде пайдаланды. Оны өздері жасады. Кейбір казактар өз үйінде отырып, немесе сыраханалар (трактирь) ашып, арақ-шарап жасап, сатуды кәсіпке айналдырған.

1784 жылы II Екатеринаның “Сібір және Уфа генерал-губернаторлығының қазақ жерінде тәртіп орнатуы туралы” жарлығы шығады. Бұл кезде Сібір және Уфа генерал-губернаторы О.А.Игельстром болатын. Жарлықты ала салысымен (бұл кезде Сырым батыр көтерілісі басталып жатты-А.Б.) онда көрсетілген нұсқауға сай далада тыныштық орнату үшін қолда бар әскери-азаматтық күштерді толықтай пайдалану құқығын иеленеді. Және әскер өз мақсатын жүзеге асырады, басты тірегі болғандықтан олар үшін бар мүмкіндікті жасау тапсырылады. Әскери горнизондарға орналасқан казак отрядтары жатын орны, азық-түлік тамақтарымен қамтамасыздандырылып әскерден (қызметтен-А.Б.) бос уақытында бекініс-шептер маңында шаруашылық істермен шұғылданды. Сондықтан казак отрядтарына патшалық империяға берілгендік рухын көтермелеу үшін, барлық жоғарыдан берілген бұйрықтарды мүлтіксіз орындауы үшін оларға көп еркіндік берілді, ыңғайлы жағдайлар жасалды. Олар өздеріде мұны сезінді, ойларына келгеннің бәрін жасады. Тіпті казак ауылдарына барып ойран-асыр салғанын шекаралық комиссия шенеуніктері өздеріде мойындайды. Патшалық өкіметтің әскери казак-орыстарды жастықтан демеп, маңдайдан сипап қолпаштағанын бір ғана мысал, әр бекініс-шептерде оларға арналған бірнеше көңіл көтеретін орындар, сыраханалар ашып бергенінің өзі көп нәрсені аңғартқандай. Өйткені, мұндай бақытсыздық жөнінде империялық шенеуніктер: “Олардың тарапынан болған барлық қарсылықтарға жауап ретінде олардың ауылдарын шауып және барлық мүлкін тартып алумен тынды...”, - десе, қазақтар өзі “Біздің шын қожайынымыз кім екенін біз білмейміз, мүддемізді қорғайтын ешкім жоқ, кім бізге жақын тұрса сол барымызды тартып әкетеді, сондықтан мұндай жағдайларда барымызды сақтап қалу үшін айтқандарына көнуге мәжбүрміз” – деп ашынады [4; 102].

Сонымен, Патшалық империяның арақ-шарап өндірумен оны тарату ісі бірінші Уфа губерниясы аймағынан бастап жүргізіледі. 1790 жылды 3 қазанда Уфа шекаралық комиссиясының сұрауымен Уфа наместниктігінде 2 шарап сататын сауда орны пайда болады. Кейін бұндай орын басқа да бекіністерде ашылып, 1802 жылы “тамаша таңдай қақтырар шараптар” Орынбор өлкесіне де жайылады [5; 1,2]. Осы

кезеңде яғни XVIII ғасырдың 90-шы жылдары - XIX ғасырдың басында Орынбор өлкесінде ішімдік орындарын кез-келген жерден кездестіруге болатын еді. Өйткені 1799 жылы Орынбор шекаралық экспедициясын алғашқы басқарған генерал порутчик А.И.Апухтин жоғарғы сенатқа берген мәлімдемесінде: “... Жоғарғы мәртебелі ағзамға шын берілгендік пейілде ықыласымды білдіре отырып, өзіме сеніп тапсырылған жұмысты атқаруға дайын екендігімді жеткіземін... сол сияқты барлық істерде негізгі тірегім казак әскери күштерін басқаруда және олармен қатынаста аса мұқият екенімді, және де олардың әрбір жүріс-тұрысының да лайықсыз екенінде ескерткенді жөн санаймын” - деп жазады[6; 46]. Сонымен қатар осы кезеңде 1799-1803 жылдары ООММ-де 6-қордың №239-шы құжаттары түгелдей Орынбор өлкесіне әкелінген, өлкеде жеке қолда жасалған арақ-шарап өндірісі туралы мол мағлұматтар сақталған[7; 4]. Онда өлкеге шет жерден әкелінген “Дон казагі” шарабы және “Орыс самопалы” кең таралғанын көреміз.

Орынбор өлкесіне сауда барысымен келген казак саудагерлерінің де орыс арағын сұрайтындарын мақтанышпен жазады. “Повсюду властвует Русь, и русская водка” - деген сөздер әрбір казак әскерінің аузында жүрді [8; 216]. Сонымен қатар, тағы бір дерек - Орынбор губерниялық басқармасына, Орынбор шекаралық комиссиясына басқарушы сенат бірінші Департаменттің 1810 жылғы 3 қаңтардағы берген №3773 нұсқауына назар аударып көрелік: “... что по указу его имп.величества сенат слушали рапорт МВД ч. Действительного Тайного советника, сенатора и кавалеры князя Алексея Борисовича Куракина, при котором предложен доклад о его дозволений генерал-майору Бланкеннагелю продавать свекловичный спирт в разных приготовлениях с платежем акциза по одному рублю за ведро.

Приказали: Дать знать всем Губерний присудственным местам городничим, г.г.управляющим: экспедицию Илецкого соляного промысла и удельного контролю. Марта 21 дня, 1810 года... Толчанов”[9; 44].

Бұдан шығатын қорытынды айтпай-ақ түсінікті, орыстар әкелген, масаттанып құлшына ішкен “Дон шарабы” мен “Орыс самагонын” қазақтардың әлі жеткендері бәрі алады. Оны

апарып өз ауылына өз ағайындарына таратады. Сөйтіп қазақ ағайындар да оның дәмін татып көре бастайды. Кіші жүз қазақтары оны “кәпір суы”, “шәйтан су” деп атаған.

Мұндай оқиғалар әрбір қазақ ауылдарында кездесті. Әрбір бекініс-шептердегі әскерилер мен онда азаматтық істер жүргізушілер, қызметшілерді айтпаса да түсінікті. Осылайша арақ-шарап ісі кең көлемде қанат жаяды.

Ал 1867-1868 жылдардағы реформадан соң, жаңа тәртіп енгізілді. Барлық бекініс-шептер жергілікті жерлерде өзін-өзі басқару құқын алады. Және бір орталыққа бағынатын болды. Әр бекініс басқарушылары (коменданттар) өз территориясындағы тәртіпсіздіктерді тоқтатып, жағдайды реттеуге әрекеттенді.

Бұл жерде Ресей өкіметі үшін ең қиын жерлер Сыр бойы мен Маңқыстау үстірті аймағы еді. XIX ғасырдың 40-50-ші жылдары Ресей империясы Сыр бойын біртіндеп келіп, Маңғыстау, Каспий маңы аймағын қатаң әскери бақылауға алуға көшкен болатын. Ал жергілікті халық табандап келген отарлық езгіге қарамастан, өз кәсібін тастамай көшпенді өмір сүрді. Малдарын Үстірт, Қызылқұм аймағына жайып бағатын. Сыр бойындағы қазақтардың негізгі рулары Шөмекей, Табын және Жетіруларға кіретіндер және Адай рулары Хиуа хандығының шабуылынан қорғану үшін орыс бекіністерін сағалайды. Бекіністердегі әскерлерге қызмет жасады.

1869 жылы Орал облысына қарасты Астраханьда Александровск фортындағы басшысы Веленинге генерал-адъютант Крыжановскийдің хаты жетеді. Онда, Александровск фортында ішімдік орны бар Астрахандық армян Саяднов Никита Ивановичтің іс жүргізуіне қайта-қайта қысымшылық жасалып, оның ішімдік орнын (заведение) жауып тастағандығы туралы жазылады. Оған қоса бұл орынды қайтадан ашуға мүмкіндік беруін сұрайды [10; 2]. Бұған жауап ретінде Александровск фортының басшысы майор Веленин 1869 жылы 29 қаңтарда Орынбор генерал-губернаторының канцеляриясынан 820-шы нөмірлі хатында (предписание) фортта ішімдік орындары неге өте көп деген сауал алуына байланысты және Орал облыстық әскери басқармасының үсіміздегі жылы 22 наурыздағы №279 хабарламасында айтылған барлық форттар мен бекіністердегі арақ-шарап сатуды доғару, сауда орындарын

жою туралы нұсқауларға сәйкес басқа осындай негіздегі орындармен қатар Н.Саядновтың да арақ-шарап ішімдік орнын жапқанын айтады. Бұдан әрі сөзіміз дәлелдірек болуы үшін форттағы жағдай туралы форт басшысының өз сөзімен жеткізіп көрелік: “... При чем считаю нужным присовокуплять и то, что в заведений Саяднова сиделец был киргиз, а как вино было не узаконенный крепости и пущено дешевле прочих грез что большая часть, нижних чинов обратились к нему в большом количестве, при таком сборе людей часто происходили беспорядки и даже драки между нижними, как в кабаке и так и снаружи, хотя и подтверждалось хозяевам заведений чтобы не пускали нижних чинов в кабаки, но это из своих выгод не исполнялось, а между тем нижние чины теряют нравственность” [10; 8].

Осылайша арақ-шарапқа құмарланған тобырлар, әртүрлі мастанғандардың қырқыс-төбелестерін әр бекіністен, әр шеп бойындағы орналасқан әскерилер отрядтарынан кездестіруге болатын еді.

Әрине, басқарушы өкіметтің мұндай ішімдік орындарын жабуға талпынып, әскерде тәртіп орнатуға тырысуы түсінікті жәй еді. Алайда басында (XVIII ғасырдың ортасы-А.Б.) Патшалық өкіметтің өзі бастап бар мүмкіндікті жасаған, барлық істе еркіндік алған казак-орыс отрядтары басшылары бұл істі (арақ-шарап жасау, тарату) тоқтатуды, ішімдікті қысқартуды мүлде ойламады. Керісінше, олар бұл істен орасан зор пайда түсірді. Бұл біріншіден, әскерилерді шабыттандырды, көңілдендірді және де олардың қызуқанды жүрісі экспедицияларда табысты, нәтижелі оралуға көмектесті. Екіншіден, ішімдік саудасымен тікелей жоғарғы шенді әскерилер мен бекініс басқарушылары өздері айналысты. Ішімдік алушылардың саны күн сайын өсті, осыған байланысты түсетін пайда да күн сайын артты. Үшіншіден, қазақ ауылдарын, алыстан арбалап жүріп өздеріне қосамын, бағындырамын демей-ақ, тіпті ешқандай адамның, оқ-дәрінің де шығынынсыз аздаған уақыттың ішінде оп-оңай-ақ іштен тоздырып, рухани санасын “зәрлі умен” улап, еріксіз көндіретін “тамаша” құрал еді.

Кіші жүзде, айталық жалпы Орынбор өлкесінде қазақ руларын рухани аздырып, санасын улап біртіндеп іштен

құртып, “жоюдың” тағы бір жолы - оларды темекіге үйрету болатын. XIX ғасырдың 60-шы жылдары мұрағат құжаттарында темекі өндірісі, темекі тарату ісі туралы көптеп кездеседі. Темекі егумен көбіне башқұрттар айналысқан. Тіпті жақсы өнім жинағаны үшін империялық өкімет тарапынан оларды 3-7 рубльден, яғни ақшалай марапаттап отырған [11; 12-13].

Сол сияқты Сырдария шебінің басқарушысына Орынбордан генерал-майор Данзела 1861 ж. 9 сәуірде “темекі тұқымы оның ішінде Виргиниялық 1,5 фунт (пұт), махорка 1,5 фунт (пұт) сіздің линияға егу үшін арнайы бөліп отырмыз деп жазады”, - деп жазады. [11, 17]. Дәл осындай хаттар әрбір бекіністерге таратылған. Сонымен бірге Г.Гржимайлоның 26 наурыздағы 324-ші нөмірлі “темекі өсіру туралы” нұсқауының көшірмесі қоса таратылған.

Темекі өсіру ісін көбіне орыс бекіністері маңындағы башқұрттардан басқа қоныс аударып келген орыс шаруаларына да тапсырады. Ал қазақтардың бұл жөнінде ешқандай түсінігі де болмады. Өйткені “...Желая понять для указания хотя киргиза, по при вверенном мне форте занимающихся посевам табаку, тоже никого нет, а кочующие поблизости, положительно не имеют и понятие о нем”. Воен. нач. форта №2. майор Покотилов. ноябрь, 1863 г. [11, 40]-деп майор Покотилов өз хатында анық жазған. Осы сияқты мәлімдемелер Орынбор шекаралық басқармасында көптеп кездеседі. Яғни бұл XIX ғасырдың ортасында бекініс шептер бастықтарының темекі өсіруді тапсыратын, оны тарататын бірде-бір қазақ таба алмай дағдарғанын аңғартады. Өйткені қазақ рулары Кіші жүзде әлі де өздерінің көшпелі тұрмысын тоқтата қоймаған еді. Темекі өндірісіне ең қолайлысы Сырдария бекінісінің маңы болған. Бұл аймақта көптеген қазақ рулары орналасты. Бұл рулар темекіні өздері өсіріп таратпағанымен, алғашқы тұтынушыларға жатады деуге болады. Ең арзан темекі сонда сатылған. №2 форт басшысы 8 шілдедегі 750-ші нөмірлі мәлімдемесінде “биылғы күзде 50 пұт темекі, 40 пұт сабын” жіберуін сұрайды. Ол “төменгі шенділердің есебін, фортта сабын сатылмайды, ол темекі бір фунты 20 тиыннан болса да, ол оларға (төменгі шенді әскерлер мен қызметшілер) жетпейді, оның өзі де шіріген, пайдалануға жарамсыз”, - деп өтінеді.

Бекіністерге, далаға негізінен Орынбор қаласында дайындалып 1 пұт -3 рубльден сатылған, оған қоса темекіні егу, өсіру туралы қосымша оқу құралы жіберілген [11; 2]. Темекі әскер үшін ең басты қажет нәрсенің бірі, әсіресе далаға шыққанда. Орынбордан жіберілетін темекі олар үшін қымбатқа түсті. Ол бірнеше қолдан өтіп (саудагерлер) ұзақ жолдан жеткенше өзі азайып бітуге таяйды. Оның өзі ескіріп, немесе суланып шірі бастайды, оған қоса ұзақ жол ақысы есебін қосқанда құны да шарықтап кетеді. Ал егерде оның темекінің тұқымын алып бекініс-линияларда әскерлердің өздері ексе, немесе оларға жақын маңнан алса, бұл темекілер әрі нәрлі (свежий), әрі арзан бағамен тиер еді. Ал одан артық қалған ақшасын басқа да қажетті нәрселерін алуға жұмсар еді дейді бекініс басқарушылары. Орынбор шекаралық шебіне берген Перовский фортының басқарушысының мәлімдемесінде: “По собранному мною сведению о растительности табака от людей, занимавшихся разведением этого растения, я нахожу возможным, поэтому что здешняя тогве соответствует этому растению и по опыту уже деланным солдатами на огородах, табак выростал иногда довольно хорошо”, -деп хабарлай отырып, “... растения требует достаточное число рук при частой поливке, относительно умения заведения и заморивания этого растения имеются в №4 батальоне двое рядовых а именно 2-ой роты А.Яганов и 4-й Е.Глотов, занимавшиеся разведением табаку на родине и вполне знают вес ход” - деп темекі өндірісінің дамуына жағдайларының, оған мүмкіндігінің жететіндігін көрсетеді. Одан әрі майор Данилов өздеріне қажетті екі сортын: махорка мен соксопек дәндерін Саратов губерниясынан қоныс аударушылардан алып, беріп жіберуін сұрайды [11; 6]. №2 форт басқарушысы да бекініс фортың маңы темекі өсіруге өте қолайлы, алайда оны өсіру білетін, дайындайтын адам жоқтығын алға тартады. Бірақ та, осы жазда жаңадан келген қатардағы әскер Герасимов өзінің бұған дейінгі бау-бақша өсірудегі тәжірибесінің арқасында, қолында кездейсоқ қалған темекі дәнін тауып алып, оны жерге егіп тастаған. Одан бірнеше көп жасыл темекі алынды, сосын оны ұзын қалың жіпке жайып, сумен шайып, үлкен ауыр затпен бастырып, жылы жерге қояды. Арада 10 күннен кейін жақсы кептірілген, нәрлі темекі дайын болады. “Бұл нәтижелі, сәтті

тәжірибие болды, алдағы көздеген мақсатымызға жетуге үміттендіреді”- деген ойлар айтады [11; 7]. Ал №1 форт басқарушысы Мовиненов (подполковник) фортта темекі өсіру тәжірибеге алынғанын, оның ішінде мохорка, саксондық және қарапайым темекі тұқымы егіліп оны Орынбор шебінің №4 баталионнан алынған көптен осы іспен айналысушы А.Яганов пен З.Серов өсіріп жатырғанын жазса, қарапайым осы әскерлердің сіңірген еңбегі үшін оларды ақшалай марапаттауды ұсынады [11; 12].

Кейде №1 форт басқарушылары қарапайым темекі тұқымын Орта Азиялық саудагерлерден алып отырған.

Құжаттарды саралау барысында Кіші жүзде бұрын соңды болмаған темекі өсіру мәселесі арнайы мемлекеттік деңгейде көтеріліп, әскер қатарындағылардың жағдайына қажетті деп басталып, кейін оған біртіндеп әскерлерге қызмет жасайтындар, тілмаштар, тағы да басқа далалық қазақтар таратылған. Тіпті бір орыс әскері қалай 2 қазаққа темекі тартуды үйреткеніне дейін жоғарғы басқарушы орталыққа жазып, мақтанғаны туралы да т.б. көптеп деректер табуға болады.

Темекі өндірісі Кіші жүзде Орынборда, №1,2 форттарда және Перовский форттарында 1860 жылдан басталады. Бұған дейін әр әскер және қоныс аударып келген орыс шаруалары күн көріс үшін, өзі үшін ғана бақшасында аздап өсіріп отырса, 1860 жылдан кейін бұл істі Орынбор шекаралық шебі өз қолына арнайы нұсқаулармен, тексеріспен өндірістің жандануын жердің, топырақтың қолайлығынан бастап, оның тұқымы, дәні, түрі, күтуші адамдар, оның күздегі жиналатын мөлшеріне дейін қадағалап отырған. Жыл сайын форт басқарушылары басқа қызметтері мен қатар темекі өндірісінің жәй күйі, жүргізіліп жатқан тәжірибелер туралы арнайы есеп беріп отырған. Форт басқарушыларының есебіне қарағанда темекі пайдаланушылар 1860 жылдан 1865 жылға дейін 2 есе ал 1870 жылдары 5 есе өскен. Оның ішінде басым бөлігін XIX ғасырдың аяғында қазақтар құраған. Ал XIX ғасырдың 80-90 жылдары, XX ғасырдың басында, қолында темекісі, бір қолында папкасы бар, европалықтарша сәнді киінген ауқатты қазақ жастарын көптеп кездестіруге болатын еді.

“Оренбургский листокта” 1881 жылы үлкен мақала жарияланады. Онда Орынбор қаласындағы, тіпті Орынбор өлкесіне танымал “Чебенки” деген атпен мәлім орталық туралы жазылады. “Чебенки” XIX ғасырдың 30-жылдары пайда болады. Ол ескі моншаның орнына тұрғызылған сауда палаткалары, шағын үйлер. Осы жерде қатарласа “Солдатский трактирь” салынады. Трактирде биллиард ойнайтын бөлмелер болды. Оның төңірегіне әр жақтан неше түрлі кедей-кепшіктер жиналды. Әсіресе трактирге төменгі шенді әскерилер көп келді. Өзінің атыда айтып тұрғандай түрік-татар тілімен (қазақ - А.Б), яғни бұл жерге адамдардың көптеп, үймелеп жиналуына байланысты “Чебенки” яғни қазақша аударғанда “шыбындар” деп аталып кеткен. “Оренбургский листокта” осындай орынның болуы қалада берекетсіздік, тәртіпсіздік туғызды деп санайды.

“...Репутация чебенков была незавидная - тут ютился разврат, воровство, здесь же жили знаменитые Оренбургские гадальщицы” деп жазады Столпянский [12; 39]. 1893 жылы қалалық басқарма “чебенкиді” лайықсыз, нашар орын деп тауып, ол жердегі құрылысты көшіруге бұйырады. Сонда да “өзінің жаңа көшірілген орнындада -“чебенкидің” баяғыша атауы мен қызмет әрекеттері тоқтамай жалғаса береді”[12; 40].

Осылайша Патшалық Ресейге қосылғаннан кейінгі Кіші жүз халқының рухани өмірі, санасы орыстар өзі үйреткісі келген “Жаңа европаша өмірге” деген ұмтылыспен жүріп жатты. Ал оның нәтижесі ретінде бір ғана “Чебенки” емес ондай орындардың бірнешеуін көруге болатын еді. Ал бүгінгі қазақ жастары аталған уақыттардан бері осындай жат қылықтарға әуестене бастап, күні бүгінде арақ-шарап яғни ішімдік орындары мен ойын-сауық орындарын Қазақ жеріндегі кез-келген қала түгелі, ауылдық жерлерде бар екендігі жасырын емес.

Патшалық өкіметтің астыртын жүргізілген бұл саясаты аса нәтижелі болып, қазақ халқын арақ-шарап, темекі, ұрлық-қорлыққа, қазақ үрдісіне жатпайтын жат қылықтарға әбден үйретіп, рухани санасына сіңдіріп жібергені сондай, біз әлі күнге дейін бұның не үшін қажет, кім үшін керек екенін, жарқын болашағымыз үшін нені білу керектігін түсіне алмай келеміз.

XIX ғасырдың аяғында Адай елінің атақты жырауы
Нұрым Жаршақұлы

“Әуелде бақыт тіленіп,

Хауа халқын жөн алған

Пақырлар келіп тор алған

Жауабымен сөз алған,” - деп ел үшін зар илеп, кейінгі
ұрпаққа: “Атаның ұлы болсаң, берекесіздікке жол бермей,
ізгілікке ұмтыл, азғындарды ауыздықта”, - деп ақыл-өсиет
қалдырған екен [13; 254].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Спб 1832. Под общей редакций акад.М. Козыбаева, -Алматы, “Санат”,1996. -656 с.
- 2 Ресей Федерациясы Ежелгі акт мұрағаты 411 қор 1 тізбе, 14, 20, 26, 34 істер
- 3 Недбай Ю.Г. О некоторых аспектах взаимоотношений России и населения Киргизской степи во второй половине XVIII в. //В.кн: Проблемы экономики социальных отношений Сибири (Вторая полов. XVIII – 20г. XX века). - Омск, 1998. -312 с.
- 4 Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской (Малой) Орды Оренбургского ведомства//Военно-статистическое обозрение Российской империи. -Санкт-Петербург, 1848 г. Т-14, ч-3.
- 5 РФ Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты 6 қор, 2 тізбе, 763/17 іс (бұдан әрі РФ Ор ОММ)
- 6 РФ Ор ОММ 1 тізбе, 603 іс
- 7 РФ Ор ОММ 6 қор, 1 тізбе, 239 іс
- 8 РФ Әскери-тарихи мұрағаты 412 қор, 1 тізбе, 3771 іс
- 9 ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты 4 қор, 1 тізім, 221 іс(бұдан әрі ҚР ОММ)
- 10 ҚР ОММ 370 қор 1 тізбе, 2 іс
- 11 ҚР ОММ 382 қор, 1 тізбе, 27 іс
- 12 Столпянский П.Н. Из прошлого Оренбургского края. -Оренбург, издательство “Оренбургской газеты”, 1906. -290 с.
- 13 Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері (ерте дәуірден XIX ғасырдың аяғына дейін). –Алматы, “Қазақстан”, 1967. -388 б.

* * *

В данной статье в результате анализа архивных документов были отражены аспекты духовной колониальной политики царской России XVIII-XIX вв.

* * *

In this article tsar Russian policy in Kazakhstan in the XVIII-XIX centuries was well given with the help of historical archives materials.

**К ВОПРОСУ ОБ УЧАСТИИ
КАЗАХСКОЙ БУРЖУАЗИИ В ОБЩЕСТВЕННО-
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ КАЗАХСТАНА
в конце XIX – начале XX века
(историография проблемы)**

Деидеологизация исторического знания на современном этапе развития суверенного казахстанского общества способствует активизации исследовательского поиска по многим актуальным проблемам отечественной истории, к решению которых в период тоталитарных режимов не было доступа. К их числу относится проблема формирования и деятельности национальной буржуазии в конце XIX – начале XX века. В советский период объективное исследование данной проблемы было ограничено, а оценка роли и значения буржуазии, дававшаяся в исторической литературе, носила классовый характер. Буржуазия как олицетворение эксплуататорского капиталистического строя причислялась советскими идеологами к реакционным классам, не имеющим права на существование. Перед советскими учеными ставилась задача не исследовать, а, говоря словами Ленина «раскрывать глаза рабочим на буржуазию» [1, с.80]. Такое требование неизбежно обуславливало избирательный подход к фактам и их тенденциозную интерпретацию в рамках исторического материализма, являющейся единственной, официально разрешенной методологией исторических исследований.

В советской историографии внедрялся постулат о национально-освободительной борьбе народов как части революционного потока в 1905-1907 годах. Советские историки стремились показать, как в ходе революции складывалось интернациональное единство всех народов империи в борьбе против царизма. Представители национальной буржуазии, наоборот, обвинялись в разжигании национальной розни. В

качестве доказательства этого, советские идеологи апеллировали на их лозунг: «Вон русских из Туркестана» [2].

Вместе с тем, в работах советских историков преувеличивались масштабы втягивания трудящихся масс в национально-освободительную борьбу, недооценивалось влияние буржуазных и мелкобуржуазных сил. Популярное среди широких слоев казахского народа алашское движение рассматривалось как контрреволюционное движение буржуазных националистов, защищавшее интересы только имущих классов [3].

Реакционность казахской буржуазии демонстрировалась показом ее как противницы революционных методов борьбы. И этому давали следующее объяснение: «она (казахская буржуазия – М.С.) боялась сближения казахских трудящихся с русским рабочими и крестьянами и боролась всеми средствами против революционных стремлений казахского народа» [4, с.65]. Особой критики национальная буржуазия подвергалась за то, что стремилась мирным путем добиться решения проблем, в частности, вопроса об автономном управлении краем. «Дальше подачи петиций с просьбами о некоторых реформах буржуазные националисты и не думали идти, так как они вовсе не хотели никаких коренных преобразований и больше всего боялись революционного движения масс» [5], - писали советские историки. Исходя из этого, они делали вывод, что национальная буржуазия была в сговоре с царизмом и русской буржуазией.

Особо подчеркивалось, что национальная буржуазия стремится к решению только своих узкоклассовых интересов, и активно выступает за отделение Казахстана из состава России с целью достижения единоличной власти, прикрываясь лозунгом «Нам нужна автономия – национальная автономия» [6, с.5].

Что касается западной историографии, то здесь, наоборот, акцент делался на выступления представителей национальной буржуазии, а не пролетариата. При этом доказывалось, что азиатские народы не подходят под марксистскую схему классовой борьбы, и подчеркивалась религиозная окраска освободительного движения под лозунгами пантюркизма и панисламизма (Р. Пайпс, А. Беннигсен, Ш. Ламарсье-Келькежей и др.) [7].

Падение тоталитарной советской системы и обретение независимости позволили кардинально пересмотреть подходы в изучении проблемы национальной буржуазии. В современной отечественной историографии появились признаки нового осмысления процесса вовлечения национальной буржуазии в общественно-политическую жизнь.

Критической переоценке подвергается миф по поводу интернационального единства русских и казахских трудящихся. Экономическое господство за счет привилегированного положения переселенческого населения по отношению к коренному, которых в официальных документах называли «инородцами», естественно усиливали напряженность в межнациональных отношениях. Поэтому не может быть и речи о революционной связи между обездоленными казахами и захватившими их земли русскими переселенцами. Вполне правомерны заявления казахской буржуазии об освобождении их земель колонизаторами. Монополия буржуазии метрополии на рынках Казахстана, отсутствие условий для равной конкурентной борьбы усиливали недовольство казахской буржуазии. Однако, на фоне все большего углубления противоречий между метрополией и колонией, вопреки всем преградам на пути становления, казахская деловая элита, постепенно укреплялась экономически и выходила на арену политической борьбы с имперским режимом [8].

Обращение к архивным документам позволяет проследить рост национальной буржуазии, и ее активизацию в политической жизни страны.

Стремясь показать свою значимость, отстаять свои интересы, представители казахской буржуазии неоднократно обращались со своими требованиями к российским властям. Баи-скотопромышленники, осознавая свое место в хозяйственных связях с Россией, настаивали на признании их заслуг со стороны царской администрации. Например, в телеграмме группы баев Челкарской волости Кокчетавского уезда на имя министра внутренних дел Витте в 1900 году было заявлено: «Мы – элемент полезный, чем крестьяне-хлебопашцы...Мы, безнедоимочные плательщики всяких повинностей, мы даем десятки тысяч дешевых лошадей в Европейскую Россию, мы даем столько же скота туда же, мы

даем миллионы пудов на европейский рынок сала, шерсти, кож, овчин. Словом, мы деятельная, живая сила в общей экономике государства» [9, лл.12-13].

За счет национальной буржуазии происходило расширение социальной базы национально-освободительного движения, подъем которого приходился на конец XIX - начало XX века. Если в советской историографии развитие национального движения рассматривалось только через призму влияния первой русской революции, то теперь историки высказывают мнение о том, что оживление политической жизни в казахском обществе происходило также под воздействием революционных событий в Иране, Турции. Р.К. Нурмагамбетова, подчеркивая влияние соседних тюрок на национально-освободительное движение казахов, пишет: «тюркские народы, несмотря на изоляционистскую политику метрополии, всегда ощущали себя единым целым» [10, с. 15].

Многие исследователи указывают на влияние широко распространившегося среди тюркских народов культурно-религиозного движения джадидизма, зародившегося в конце XIX века, но приобретшего ярко выраженный политический характер с 1905 года. Созданное видным татарским просветителем Исмаилбеком Гаспринским движение джадидизма выступало за обновление тюркско-мусульманского мира в России путем реформирования просвещения, духовного и политического единения мусульманских тюрок Российской империи и создания равного партнерского отношения народов в условиях развития капиталистических отношений. Современные исследователи предлагают трактовать джадидизм, этот общественный феномен, как идеологическое выражение буржуазно-демократического движения рубежа XIX-XX веков [11, с. 16].

Национальная буржуазия выступала главным инициатором и финансистом реформ джадидистов, обеспечивших органичное переустройство общественных институтов в соответствии с требованиями религии и реалиями новой капиталистической действительности. На средства национальной буржуазии издавалась тюрко-татарская газета «Терджуман» (с 1883 по 1918 гг.), пропагандировавшая идеи джадидизма. Повсеместно создавались джадидистские

политические кружки, возглавляемые представителями национальной буржуазии и мусульманского духовенства. Активными сторонниками этого движения стали представители буржуазно-либерального направления политической борьбы в Казахстане А. Букейханов, Б. Каратаев, Ж. Акпаев, М. Тынышпаев и др.

Пик революционной активности широких слоев населения, и в том числе национальной буржуазии, приходится на период после издания царского указа от 18 февраля 1905 г., согласно которому «инородцы» впервые получили право подавать петиции в высшие инстанции с выражением своих нужд. Почти отовсюду в столицу империи направлялись петиции, делегации с наиболее передовыми представителями угнетенного народа. Незначительная свобода, данная царским самодержавием, сразу же привела Казахскую степь к политическому брожению, волна петиционной кампании охватила все казахское общество. Одно из петиций было подано представителями казахской буржуазии и духовенства семипалатинским скотопромышленником Темиргали Нурекиновым, каркаралинским баем Айком Жолпарыным, павлодарским муллой Омарханом Мусафировым. В этой петиции были выдвинуты умеренные реформистские требования: разрешить строить мечети и свободно совершать хадж; прекратить насильственную христианизацию, установить равноправные отношения мусульманского и православного духовенства, ввести институт мировых посредников, назначаемых из казахов, включить в состав окружных судов присяжных заседателей от казахов.

Основное содержание практически всех ходатайств касалось национальной автономии, отмены религиозных, национальных ограничений. Важнейшими требованиями, отражавшими интересы всего казахского народа, было требование возвратить казахские земли, отобранные колониальными властями для крестьян – переселенцев из Европейской России, возвратить казахам лесные и рыбные угодья. Казахская буржуазия настойчиво требовала равных условий с буржуазией метрополии. Она выступала за право заниматься наиболее прибыльным горнопромышленным бизнесом, в который практически отсутствовал доступ для коренного населения, также национальная буржуазия выступала против

дискриминационной системы налогообложения. Объективный анализ поставленных национальной буржуазией требований в петиции полностью опровергает выводы советских историков, утверждавших, что в ней нет ни одного пункта, в котором говорилось бы о нуждах и интересах народных масс, нет требований, которые бы облегчили тяжелое положение казахской бедноты.

В силу существующей традиции, особенностей казахского менталитета в основной массе своей казахские баи стремились уменьшить налоговое бремя на бедноту. Приведем только один пример, как волостной управитель Акпеттаевской волости Павлодарского уезда, крупный скотопромышленник Хусаин Боштаев освободил от сборов 60 казахских бедных юрт, за которые платили богатые казахи.

Именно общенациональный характер выдвигаемых требований определил тот факт, что авторам петиций удавалось собрать под этими документами многочисленные подписи казахов.

Наиболее известной и отражавшей рост критических настроений в национальной окраине была петиция 14,5 тысяч жителей Каркаралинского уезда Семипалатинской области, составленная на Куяндинской ярмарке в 1905 году А.Байтурсыновым, А.Букейхановым, М.Дулатовым, Ж.Акпаевым, М.Бекметовым. В петиции были показаны культурно-национальные проблемы угнетенного казахского народа, которые требовали безотлагательного решения. Каркаралинская петиция стала политической программой нарождавшегося буржуазно-демократического движения Алаш.

На начальном этапе алашское движение было близко по своим политическим устремлениям к российской партии конституционных демократов (кадетов). Эта партия отстаивала фундаментальные демократические свободы, принципы частной собственности, добивалась установления в стране правового государства, парламентской системы. Ядром политической доктрины кадетов была идея единства Российской империи. Партия выступала за «свободное культурное самоопределение наций», но о самоопределении народов национальных окраин в политическом плане в программе кадетов не было и речи. Состоявшийся в феврале 1906 г. в Семипалатинске второй съезд

представителей казахской буржуазии и интеллигенции, принял программу, близкую к кадетам, но включил в нее требования прекращения переселения в край русских крестьян, признания всех земель Казахстана собственностью коренного населения [12, с.268]. Тем самым казахская буржуазия открыто выступила против программы широкой колонизации, которую выдвигали кадеты, стремившиеся решить аграрный вопрос в России за счет усиленной колонизации ее окраин. С резким осуждением требований казахской буржуазии выступил член ЦК кадетской партии А.А. Кауфман - эксперт по колонизации. Эти противоречия, в конечном итоге, привели к отходу национальной буржуазии от партии кадетов.

Следует сказать, что политическая борьба национальной буржуазии была тесно связана с религиозной. В этом особенность того времени, общество в целом было глубоко религиозно, и это, конечно, касалось и казахской буржуазии. Ее представители были активными участниками религиозно-политического движения в Казахстане, состояли членами мусульманских обществ, одно из которых было создано Газизом Валихановым в Петербурге. Султан по своему происхождению, бывший офицер русской армии, Газиз Валиханов создал политический кружок, куда собиралась казахская молодежь, обучавшаяся в столичных учебных заведениях и видные мусульманские деятели. На организуемых в квартире Г. Валиханова собраниях обсуждались различные национальные вопросы, критиковалась колониальная политика царизма, говорилось о сохранении и развитии ислама, культуры и языка казахов. Газиз Валиханов периодически приезжал в Казахстан, встречался с местной буржуазией и интеллигенцией, с представителями мусульманского духовенства, снабжал их литературой политического и религиозного содержания. С 1903 года в городах Петропавловск, Кокшетау и Акмола были созданы тайные религиозно-политические организации, в которую входили представители национальной буржуазии, мусульманского духовенства, местные учителя (мугалимы), учащиеся, студенты. На собраниях обсуждались религиозно-политические вопросы, разрабатывались петиции, собирались средства для нужд отправки в Петербург делегации с петицией казахского народа.

Требования политической свободы, экономического равенства, прекращения изъятия казахских земель, отраженные в многочисленных петициях казахов, а также в заявлениях депутатов, представителей казахского народа в I-й и II-й Государственной Думе России весьма убедительно показали царской власти, что она может лишиться не только колоний, но и институтов монархического государства. Упрекнув II-ю Государственную Думу в том, что многие ее члены (в том числе и представители казахского народа А.Букейханов, Б.Каратаев) стремились «увеличить смуту», Николай II распустил ее и утвердил 3 июня 1907 г. проект нового Положения о выборах в Государственную Думу. По этому Положению избирательного права была лишена часть народов империи, в их числе казахи. Этот законодательный акт окончательно рассеял иллюзию о возможности какой-либо политической свободы для казахского народа, которая могла быть преподнесена имперскими органами. А. Букейханов утверждал, что царизм, его высшие и местные чиновники подавили революцию «огнем и мечом» и после этого спустились на тормозах и требования казахов, выраженные в петициях. Организаторы и авторы петиций подвергались политическим репрессиям. Однако политическое противостояние продолжалось, казахская буржуазия, принимавшая активное участие в буржуазно-демократическом алашском движении вплоть до установления советской власти, вела борьбу за восстановление национальной государственности.

Подводя итог, можно сказать, что в трудах современных исследователей, хотя и происходит постепенный отход от советских идеологических догм, идет выработка новых концептуальных подходов, но, к сожалению, вести речь о полном изъятии классовой методологии пока нельзя. Мысль о том, что национальная буржуазия не смогла выполнить свою историческую миссию, по-прежнему продолжает звучать в трудах некоторых современных историков. На наш взгляд, грабительская политика российской колониальной администрации, укрепление позиций русского капитала на казахстанском рынке, введение всевозможных правовых ограничений для предпринимательской деятельности казахов, которых на собственной земле называли «инородцами», не

могли не затронуть интересы казахской буржуазии. Ее активное сопротивление колониальной политике царизма опровергает тезис о существовании контрреволюционных настроений в среде национальной буржуазии. Глубокое объективное исследование позволяют говорить о буржуазии как об активном субъекте общественно-политического движения.

Список использованных источников

- 1 Ленин В.И. Народническая буржуазия и растерянное народничество. - ПСС. – Т.8. - М.,1959. - С.77-86.
- 2 Исторический опыт трех российских революций. Генеральная репетиция Великого Октября. Первая буржуазно-демократическая революция в России. М, 1985.
- 3 Бочагов А.К. Алаш-Орда. Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917 – 1919 гг. – Кзыл-Орда, 1927.
- 4 Федоров Е. Весь Казахстан. Справочная книга. – Алма-Ата, 1931.
- 5 Коммунистическая мысль. – 1926. - №2.
- 6 Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане (Сборник документов). – М., 1960.
- 7 Пайпс Р. Россия при старом режиме. - М., 1993; Беннигсен А., Ламарсье-Келькежей Ш. Пресса и национальное движение среди мусульман России до 1920 г. //Алманах. Алеем. – Алма-Ата, 1991.
- 8 Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). Алматы, 2006.
- 9 РГИА Ф.391. - О.1. - Д.662. - Л.12-13.
- 10 Нурмагамбетова Р.К. Движение Алаш и Алаш-Орда. Историография проблемы. 1920 – 1990 –е гг. XX века. – Алматы, 2003.
- 11 Малащенко А. Ученые исследуют джадидизм. //Мир ислама. – Казань, 1999. - № 1-2.
- 12 История Казахстана с древнейших времен до наших дней. (Очерк). Алматы, 1993.

* * *

Бұл мақалада XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында ұлттық буржуазияның қоғамдық-саяси өмірге тартылу үрдісі проблемасының тарих ғылымының қазіргі кезеңінде сын тұрғысынан қайта пайымдалуы көрсетіледі.

* * *

The given article shows critical recomprehention in modern period of historical science problems of implication process of national bourgeoisie in social-political life in the end of XIXth and in the beginning of XXth .

М.С. Касенов

т.ғ.к., ҚР тарихы кафедрасының аға оқытушысы
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫНДАҒЫ САУДАНЫҢ ДАМУЫ

Сарайшықтың жылдам өркендеп, ірі сауда және мәдени орталыққа айналуына, оның Азия мен Европаны байланыстырған сауда жолында орналасуы болды. Өте қолайлы, тоғыз жолдың торабына орналасуы қаланың тез өркендеуіне, себеп болды. Сауданың дамуынан қала тез өркендеп, аты шартарапқа жетті.

Саяхатшылар, елшілер, жиһангездер, ғалымдар, миссионерлер, саудагерлер, әскерлер қалаға соқпай өтуі мүмкін емес еді. Жүздеген керуендер Сарайшық арқылы өтті. Батыс пен Шығысқа жол тартты. Керуен жолдардың сораптары әр тарапқа кетті. Қаладан шыққан керуендер бағыты туралы әр түрлі пікір бар.

Сарайшық ірі сауда орталығы болғаны туралы Ә.Х.Марғұлан былай дейді: «Феодализм туып, көркею заманында және осыған байланысты халықаралық сауда мен айырбастық жандануына сәйкес, сауда жолдарының бойынан елді мекендер пайда болып отырған. Бұлар тіпті географиялық қолайлы орналасу жағдайларына байланысты экономикалық жағынан іріленіп, көрікті қалаларға да айналып, тарихи дамуымызда елеулі із қалдырған. Сондай жолмен Қазақстан территориясында пайда болған «Ортағасырлық қалалардың бірі – Сарайшық» (1).

Ә.Х.Марғұлан 1951 жылы Бүкіл Одақтық археологтардың кеңесінде жасаған «Сарайшық қазбалар атты баяндамасында»: «Сарайшық қаласы XIII ғасырдың II - жартысынан бастап, XV ғасырдың басына дейін Алтын Орданың ең басты қалаларының бірі болды және Шығыс Европа мен Орта Азияны, Қытайды өзара байланыстырған керуен жолының өте маңызды түйініне айналды»- деп баяндады (2).

Шығыс пен Батысты жалғастырған жолдар Сарайшыққа соқпай өтпейтін. Сауда жолы Шығыс пен Батысты жалғастырған жол болды. Бұл жолдың бағыты туралы пікірлерде азғантай ауытқулықтар бар.

Г.Рубруктың Қазақстан арқылы Мунке ханға өткен жолын Е.И.Агеева мен Г.И.Пацевич былайша көрсеткен «Еділден өтіп ол Жайыққа жеткен, оның төменгі ағысындағы (шамасы төменгі Сарайшық қаласы төңірегі) өткелден өтіп Ақтөбе немесе Темур қалаларының шығыс жағымен Торғайдың төңірегінде оңға бұрылып, Ұлытау арқылы, сонысын Қара-Кеңгір мен Сарысуды жағалап барып Қаратаудың солтүстік беткейіне, оны жағалап – Созақ, Шолақ қорған, Байқадамға Таластың төменгі ағысындағы Кинчатқа жеткен. Шамасы бұл қаланы (Кинчат) Таластың төменгі ағысындағы Тектурмыс немесе Шаруашылық қалаларымен баламалауға болады»-дейді (3).

Бұл жолды археолог Л.Б.Ерзакович былай көрсетеді: «Г.Рубрук Еділ мен Жайықтағы өткелден өтіп Арал теңізінің солтүстік жағалауы арқылы Сарысудың төменгі ағысына шыққан, сосын Қаратаудың солтүстік беткейі арқылы Шудың орта ағысына, Іле өзеніндегі өткелге жеткен. Одан әрі қарай Солтүстік Жетісудағы Эквиус және Қойлық қалалары арқылы Жоңғар Алатауы бөліктерімен Алакөлге онан әрі Тарбағатай арқылы Ертіс өзенінен өткен» (4).

Ә.Х.Марғұлан Г.Рубрук саяхатының жолдарын зерттеп, оның Сарайшық өткелінен өткенін көрсетеді. «Сарайшық қаласы төңірегіндегі өткелден өткен Г.Рубрук Ырғыз, Торғай өзендерінің төменгі ағыстары арқылы Құрдымға жеткен, онан әрі Ұлытаудың оңтүстігіне іліккенде Бетпақдаланы бойлық бойынша кесіп өткен, ең ежелгі керуен жолдарының бірі - Жетіқоңыр немесе Кендірлік жолына шыққан болса керек. Отырардан басталған бұл жол Түркістан, Созақ қалалары арқылы, Жетіқоңыр құмына Ұлытау арқылы Нұра өзенінің төменгі ағысына, оны жағалап барып Есіл өзеніндегі Қараөткелге жеткен» (5).

Гильом Рубруктың бұл саяхаттық жолын профессор М.Елеуовте осы бағыт арқылы жүргенін қуаттайды (6).

Бұл жолмен 1254 жылы Батый сарайынан Қарақорымға барған Килийск Армениясының патшасы І Гетум жүрген. «Из

ставки Батыя Гетум поехал на восток, переправился через р.Айех (Яик-Урал) и прибыл в Ор» (7).

Саяхатшылар мен елшілер жүрген бұл жол кейін сауда жолына айналды. «Еще один путь проходил через Сарайчик, Ургенч, Бухару, Кашгар» - деп жазады сауда жолын зерттеушілер В.В.Бадян мен А.М.Чиперас (8).

Батыс Европа монғол шапқыншылығына дейін алыстағы шығысқа қызықпаған. Монғолдардың жаулап алуынан кейін Европалық саяхатшылар, саудагерлер Ресей, Алтын Орда арқылы Шығысқа, Қытайға жетті. Бұдан Сарай, Сарайшық, Хорезм, Отрар және Алмалық арқылы сауда жолы қалыптасты. Ол жол Европа мен Азияны байланыстырған жол болды. Бұл Ұлы Жібек жолының қайта жандануы, дамуы болды. Бір орталыққа бағынған алып империяда сауда жасау пайдалы, тиімді, қауіпсіз болды. Европамен Азияны байланыстырған Сарайшық қаласының маңызы зор. Қала байып, жылдам өсіп, өркендеді.

Академик В.В. Бартольд бұл жолды Европа мен Азияны байланыстырушы өркениет жолы деп атады. «Гораздо чаще посещались Хорезм и Куния - Ургенч с северо - запад. Вместе с образованием монгольской империи возник новый торговый путь из Европы в Азию, путь от берегов Волги через Сарайчик на Урале, Куния-Ургенч, Отрар и Алмалык. Этим путем пользовались как мусульманские, так с XIV в. и европейские купцы».

... Здесь проходил главный торговый путь из Европы в Азию; купцы возили свои товары и Сарая на Волге через Сарайчик на Урале и Устюрт в Куния-Ургенч; мы имеем целый ряд рассказов купцов и других путешественников о направлении этого пути, о характере и цене товаров, о способах передвижения и т.п.» (9).

Генуя көпесі Франческо Бальдучий Пеголотти 1340 ж. «Сауда ісінің кітабы» деген еңбегінде Қара теңізбен Қытайға дейін жолды жазады. Сарайшық қаласы туралы мәлімет келтіреді. Оның мәліметтері Европа саудагерлерінің қойын кітапшасына айналды. Ол туралы В.В.Бартольд былай дейді: «После 1316 г. в Танис, при устье Дона (ныне Азов), образовалось генуэзская, в 1332г. венецианская колония. Этот город сделался исходным пунктом торгового пути на восток.

Наиболее подробные данные об этой торговле дает Бальдучии Пеголотти, находившийся на службе у флорентинской компании Барди и написавший свое руководство для купцов около 1340 г. В этой книге указываются торговые пути, перечисляются термины, употреблявшиеся в разных странах для обозначения базаров и торговых пошлин, даются сведения о товарах, какие где следует покупать и вообще практические советы купцам Пеголотти считает от Таны до Хаджи - Тархана (Астрахани; старый город, разрушенный Темуром 1395 г., находился несколько западнее нынешнего) 25 дней в арбах, запряженных волами, или 10-12 дней езды на лошадях; оттуда да Сарая 1 день водой, от Сарая до Сарайчика 8 дней, также водой; можно ехать и сухим путем, но это обходится дороже. От Сарайчика до Ургенча 20 дней в арбах, запряженных верблюдами; от Ургенча до Отрара 35-40 дней, тем же способом. У кого есть товары, тому лучше заехать в Ургенч, так как здесь всякие товары имеют хороший сбыт; у кого их нет, тому лучше ехать более кратким путем (к северу от Аральского моря) из Сарайчика прямо в Отрар (50 дней). Пеголотти советует брать с собой из Европы полотняные ткани, продавать их в Ургенче и там запастись сомами, т.е. слитками серебра, ходившими в татарских странах» (10).

Бұл жол туралы басқа да авторлар да жазады: «Торговый путь в Алмалык около 1340. С Сарайчика до Ургенча 20 дней на телегах верблюдами. Для купца выгодно ехать через Ургенч, ибо там всегда хороший спрос на товары. С Ургенча до Отрара 35-40 дней на телегах верблюдами. Но с Сарайчика прямо до Отрара только 50 дней и если вы без товаров, то лучше так ехать, чем через Ургенч с Отрара до Алмалыка 45 дней на вьючных ослах и каждый день встретите монголов (вооруженных людей)...» (11).

Құрлықтағы сауда жолымен бірге, Сарайшыққа теңіз сауда жолының ашылуы үлкен маңызға ие болды. Қала құрлық пен теңіз портының тоғысқан орталығы болып оның жылдам дамуына себепкер болды. Ол кезеңде құрлық пен теңіз саудасының тоғысқан жері Сарайшық қаласы ғана болды. Франческо Пеглотти мен Италияның солтүстігіндегі Тосканалық беймәлім автордың жазбасында: «Еділдегі Сарайдың тұсында тауарлар тиеген кемелердің Дон өзеніне

дейін құрлық арқылы астына бөрене төсеп сүйреп жеткізетін бекет тұрған, одан әрі тауарлар Қара теңіз бен Жерорта теңізінің кез-келген жағалауына Сарайшықтан шыққан кемелер бара алатын болған деп» – көрсетеді.

Теңіз сауда жолының дамуы Сарайшық қаласының мәртебесін арттырып, гүлденуіне жол ашты. Сонымен бірге Каспийден көтерілген сауда кемелері Гүлстан қаласына тоқтағаны туралы аңыз бар. Бұл қала орны анықталмай отыр. Сарайшықпен XIII-XIV ғасырларда тұрақты сауда жасаған қалалар қатарында Хаджи - Тархан болды. Ол туралы ағылшындық Ричард Джонсон жазбаларында кездеседі. «...Из Хаджи-Тархана до Сарайчика при медленно путешествии, как обыкновенно едут купцы с товарами, было 10 или даже 15 дней пути, до Туркменских берегов Каспия на судах было 10 дней, до Гильяна морем 7-8 дней» (12).

Батыстан Сарайшыққа бірнеше сауда жолы келіп тоғысты. «Один на Хаджи-Тархан через степи Маджар с ответвлением на Дербент и далее по Волге и Ахтубе до Сарая, другой-по Дону до места наибольшего сближения с Волгой и далее по Ахтубе вниз на Новый Сарай и степью до Сарайчика. Были торговые пути от Приазовья на Волгу вдоль Кумы и Кубани» (13).

Сауда жолы қашықтығы әр авторларда әр түрлі болды. «Путь из Сарая в Хорезм через Уст - Юрт занимал 40 - 45 дней, из Сарая до Сарайчика - 10 дней» (14).

Пеголотти мен Тосканалық беймәлім автор бұл жол туралы былай дейді: «Сарай мен Сарайшық арасындағы сапар 8 күнге созылады, ал Сарайшықтан Хорезмге сапар бұқа жегілген арбамен 20 күн, ал қашармен 40 күнге созылат» (15).

Сауда дамуы үшін теңге қажет болды. Алтын Ордада теңге шығару ісі қолға алынды. Айырбас саудаға қарағанда ақша қатынас саудасы сауданың өркендеуіне жол ашты. Алтын Орда тиын теңгелерін алғаш XIII ғ-дың орта тұсында Бұлғар қаласында Берке хан соқтырған.(1257-1267 жж.) Алғашқы теңгелерге Бағдат халифы ән –Насырдың аты, кейін монғол хандары Менгу, Арығ-Бұғының, Орда хандары аттары жазылды. XIVғ. 70 жылдарында Алтын Ордада сауда мен экономиканың дамуына байланысты оның құрамындағы Сарай, Сарай әл-Жадид, Сарай әл-Махрус, Хажы-Тархан, Сарайшық,

Гүлстан, Хорезм, Жент, Баршын т.б. қалаларында теңгелер соғылды. Сарайшықтағы қазба жұмыстары кезінде табылған тиындардың ең көнесі – Тоқтамыс хан теңгесі. (1295 – 1296 жж.) Ал кейінгілері Сарайда соғылған Өзбек хандікі. Дирхемдер мен пұлдарға мұсылмандардың суннит символдары салынған. Әр қалада соқтырылған теңгелердің өзіндік ерекшеліктері бар. Кейбір теңгелерде соқтырған ханның аты мен жылы жазылса, кейбіреулерінде әртүрлі таңбалар: жануарлардың, құстардың, балықтардың суреттері, геометриялық өрнектер бейнеленген. Табылған тиындарда көне түркі тілінде «құтты болсын» деген жазуы бар, арыстанның, сұңқардың, шығып келе жатқан күннің бейнелері кездеседі. Теңгелер күмістен, мыстан соғылды.

Сол кезеңдегі тауар бағалары туралы мәлімет өте тапшы. 1330 жылдардағы Сарайшықтағы жылқы бағасы туралы Ибн-Батута былай дейді: «бір жылқыны 4 динарға (37 гр. күміс) өте арзанға алуға болады» (16). Саудагерлер мен керуеннің қауіпсіздігін сақтау үшін жол бойына қарулы бекеттермен шолғыншы жасақтар қойылды. Сарайшықтан тіке Қытайға шыққан керуендер Отырар мен Алмалықты басып өтті. Отырар мен Алмалық арасындағы жолда күнде жасақты күзет бекеттерін кездестіруге болады. Дербент Сарай - Сарайшық Қытай жолының сапары 5 айға жеткен (17).

Бұл жол кейін Ресей мен Орта Азияның сауда жолына айналды. Осы жол арқылы Ресейден саяхатшылар, елшілер, саудагерлер Қытайға шықты. XVIIIғ. II – жартысының басында керуен басы Данил Рукавкин мәлімет береді. «Одно из первых описаний пути в Хиву и Бухару сделал Данила Рукавкин, который возглавил караван, вышедший из Оренбурга в 1753 г. Его путь проходил вдоль левого берега Урала, вниз по крепостям Оренбургской пограничной линий, через казаки» городок Уральск к Сарайчиковскому форпосту, а оттуда к Гурьеву» (18).

Бұл жол кейін Ресей мен Хиуа хандығы сауда жолына айналды (19).

1828 жылы Сарайшық бекінісі Ресей мен Қазақстан арасындағы сауда-саттық орталығына айналған. Ресей манафактурасының өнімдеріне қазақтар малмен саудаласып, айырбастап тауар алған. Ол туралы сол кездегі сауда

журналында былай жазылған: «По нижней части Уральской линии, от Кулагинской крепости до Гурьева городка, и особенно в Сарайчике, во время зимы, когда киргизы кочуют недалеко от них мест, число получаемых здесь от них баранов простираться может до 25 тысяч» (20).

Қазақтар мен орыстар арасындағы сауда негізінен айырбас сауда болды. Ресей манафактуралары мен заводтарының өнімдері үлкен сұранысқа ие болды. Қазақтардан қой, жылқы, түйе сатылып алынды және тері, жүн өнімдері Ресей фабрикалары үшін шикізат көзі болды.

Ресей мен Орта Азияны жалғастыратын сауда жолының Сарайшық арқылы өтетін тармақтарын В.И.Левшин 1831 жылғы жасаған картасында толық көрсетіп баяндап жазды: «Из Сарайчиковской крепости в Хиву, через перешеек, отделяющий море Аральское от Каспийского, есть несколько путей. Замечательнейший из них есть так называемая древняя Ногайская дорога. Она идет через следующие места: через солончак Тентяксор и урочище Беляули, к реке Сагыз, через который переправляются близ развалин древнего укрепления, называемого Узюн-там. От Сагыза - через горы Кайнарские к реке Эмбе, через которую переправляются близ древнего кладбища Бакашаулия. От Эмбы к источникам пресной воды, называемым Учукан, близ коих также лежат развалины».

От Учукан, или Учкан, мимо горы Джизлы, оставив оную слева, поднимаются на плоскую возвышенность Устюрт, о коей говорено выше.

По Устюрту дорога сия идет через пески Шам, или Сам, миновав которые до спуска Устюрта или до урочища Айбогур, проходит она через колодцы Айдобул, Актюбя и Куркурук.

От Эмбы ходят через Устюрт еще другою дорогою, а именно между гор Джилды, мимо ключа Тасас, через урочище Коптам, колодцы Кусье и Чурук, через развалины Биляулитам, колодец Кусбулак, урочище Ичекарган. Спустившись с Устюрта, все караваны идут к развалинам древнего Ургенджи, а из одного – в Хиву, коей таким образом достигают в 25 или 26 дней.

Развалины строений, остатки укреплений и прочно устроенные колодцы показывают, что два пути они проложены народами, жившими здесь прежде киргиз-казахов. Некоторые

из них последних приписывают вышеописанные устройства потомкам Чингисхана, и мнение сие кажется весьма вероятным. Можно думать, что первый из них путей есть части дороги, описанной Франциском Пеголетти в 1335 году.

Третья дорога, ведущая из Сарайчиковской крепости в Хиву, отделяется от первой близ Кайнарских гор и идет на восток через колодец Сарыгаска, урочище Биркунды, ручей Ак-Коудран. На Устюрт поднимается он между оврагами Арсай и Корсай, потом достигает Аральского моря и продолжается берегом мимо заливов Дуананы-Кулама и Улу-Кулмагир, через развалины Давлет-Гирей до города Конрада, лежащего при Амударье.

Дорога сия длиннее первой, но удобнее. Между Сарайчиковскою крепостию и Оренбургом нет на реке Урале точки, с которой бы отправлялись в Азию купеческие караваны, кроме необыкновенных случаев» (21).

Сарайшық – бекінісінің сауда саттық орны болудан қалып, кейін бағы тая бастауына 1640 жылы Гурьев қаласының салынуы себеп болды. Сауда және әкімшілік орталығы осы қалаға ауысуы қаланың құлдырауына әкелді. «Гурьев городок по течению реки Яика на правой стороне, от устья, где вся река протоками впадала в море Каспийское, 10 верст, от Оренбурга по нынешнему исчислению 744, от Яицкого городка 474, а от Астрахани с 400 верст. По сказаниям Яицких старшин и тутошних сторжилов, построенный городок для рыбного промысла, купцом из великороссийских городов Михаилом Гурьевым еще в то время, когда в имевшемся оттуда неподалеку татарском городе Сарайчике владельцы находились, за что сначала помянутый купец владельцам платил дань; но как скоро крепостное строение привел он в оборонительное состояние, и усмотря, что татары ничего ему сделать не могут, от одного платежа отказался, и так усилился, что промыслы свой мог он безпрепятственно производить» (22).

Сарайшық тұрғындары Гурьев қаласына қоныс аударып, қала өз маңызынан айрылды, құлдырау басталды. Сауда жолы тікелей Гурьев қаласы арқылы өте бастады. Қала маңызды сауда және портты қалаға айналды.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі

- 1.Марғұлан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алматы, 1950. 85 б.
- 2.Марғұлан А.Х. Из истории городов и строительного искусства....10 б.
- 3.Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана. ТИИАЭ, АН. Каз ССР.т.5. Алма-ата., 1958 .С.208-209.
- 4.Ерзакович Л.Б. Караванные пути юга Казахстана в XIII-X VII вв. // Известия АН Каз ССР. Серия общественная. 1969. № 2.С.81.
- 5.Марғұлан А.Х. Древние караванные пути через пустыню Бетпак – Дала.// Вестник. АН Каз ССР -1949, № 1 (46).С.72.
- 6.Елеуов М. Плано Карпини мен Гильом Рубруктың Қазақстан арқылы сапары туралы. ХҚТУ. Хабаршысы. Түркістан,2001. № 3. 73 б.
- 7.Гандзакеци Киракос. История Армении. М., 1976. С.222-224.
- 8.Бадян В.В., Чиперас А.М. Торговля Кафы в XIII-XIVвв. // Феодальная Таврика. Киев, 1974. с.184.
- 9.Бартольд В.В. Соч.III. С.54, 260.
- 10.Бартольд В.В. Соч.III. С.59. Его же: История изучения Востока в Европе России. Соч.т.9.М., 1977. С.275
- 11.Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Алма-ата, М., 1935; Алматы. 1997. С. 107-108. (Юль, 11, 284).
- 12.Английские путешественники в Московском государстве XVIII века. Перевод с англ. Ю.В.Готье Л., 1938. С.189-190, 224; Зайцев И.В.. Астраханское ханства.М., 2004. С.211.
- 13.Тихомиров М.Н. Византийские очерки. М., 1961. С.10-15; Федоров – Давыдов Г.А.. Золотоордынские города Поволжья. Керамика. Торговля. Быт. М.,2001. С.205.
- 14.Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. 1884. ч.1. СПб.С.242.
- 15.Еманов А.Г. Север и Юг в истории коммерции на материалах Каффы XIII-XV вв. Тюмень. 1995. с.150; Pegolottu E.B. La pratica della mercatura. Cambridge. Massachusettes.1936.С.21.
- 16.Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. 1884. ч.1.СПб. С.308.
- 17.Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. 1884. ч.1.СПб.С.236.
- 18.Михалева Г.А. Торговые и посольские связи России с среднеазиатскими ханствами через Оренбург. Ташкент. 1982.С.54.
- 19.Григорьев В.В. Описания Хивинского ханства и дороги туда из Сарайчиковой крепости. – ЗРГО. Кн.2.СПб.,1861.
- 20.Левшин В.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. С.395.
- 21.Левшин В.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей... С.97-98
- 22.Прошлое Казахстана в источниках... С. 250-252.

А.С. Ысқақ

т.ғ.к., әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университетінің доценті

ПАТШАЛЫ РЕСЕЙ КЕЗЕҢІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДА ІС ЖҮРГІЗУДІҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ МЕН ДАМУЫ

Қазақстанға империялық басқару жүйесінің енгізілуі нәтижесі оны патшалы Ресейге толығымен басыбайлы тәуелді етті. Әрине, бұл процесс жылдам жүрген жоқ. Нәтижелі әрі тиімді басқару мақсатында ұтымды ұйымдастырылған империялық басқару жүйесі ақырындап енгізілді. Алдымен үлкен аумақты басқару үшін аймақтар бойынша басқару мекемелері құрылды. Басқару барысында жүйе тиімді жұмыс істеуі үшін қажетті тетіктер іске қосылды. Басқару жүйесі өз аппаратымен барлық саланы қамтыған жағдайда ғана мақсатына қол жеткізеді. Осы бағытта әрекет еткен империялық басқару жүйесінің тетіктері патшалы Ресейдің отарлардағы саясатын өз мақсаты мен міндеттеріне сай жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Бұл істе іс жүргізу жүйесінің рөлі үлкен болды. Осылайша мемлекеттік басқару жүйесі тұрақты әрекет еткенде ғана қалыптасатын іс жүргізу жүйесі онымен бір-бірінсіз әрекет ете алмайтын тығыз байланысқа түсті.

Ресей империясы отаршылдықты жүйелі әрі заңды жүргізу мақсатында Қазақ жерінде 1794 жылы алғашқы мекеме – Ішкі істер министрлігі Орынбор қырғыздарының облыстық басқармасын құрды. Жалпы революцияға дейін ел аумағында империялық отарлық саясатты жүргізу мақсатында мекемелердің кеңейтілген жүйесі ұйымдастырылды. Олардың қатарында Далалық генерал-губернатор мен әскери губернаторлар кеңселері; облыстық, уездік және болыстық басқармалар; округтік приказдар, шекара басқармалары, статистикалық комитеттер, санақ комиссиялары, облыстық және округтік соттар, нотариустар, жандармдық полицейлік

басқармалар, облыстық әскери штабтар құрылды. Бұл мекемелердің ұйымдастырылуының өзі 1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформаларға байланысты 1794-1868 және 1868-1917 жылдар аралығын қамтитын үлкен екі кезеңнен тұрады.

Қазақ жеріндегі іс жүргізуді ұйымдастыруда оған ықпал еткен басты факторды ескеру қажет. Іс жүргізу жүйесі нақты мемлекеттік басқару жүйесінің қалыптасуымен қатар жүрді. Қазақ іс жүргізуі дамуының елеулі тарихи оқиғалармен тікелей байланысы бары да ескерілуі тиіс. 1794 жылы Бөкей хандығы мұрағатының ашылғаны мәлім. Іс жүргізудің ұйымдастырылуы қазақ жеріндегі алғашқы мұрағаттың жән империялық мекеменің ашылуна тұспа-тұс келеді.

Осы тарихи кезеңдегі патшалы Ресейдің ішкі мемлекеттік жағдайы мен мемлекеттік басқару, мемлекеттік іс жүргізуі қандай еді? Бұл жайттар қазақ жеріне телінген басқару жүйесінің және іс жүргізуінің мазмұнын дұрыс түсінуге мүмкіндік береді. ХҮІІ ғ. приказдық іс жүргізуде «приказ» қарапайым тапсырма орындаушы құрылымнан дербес мемлекеттік органға дейін өсіп, мемлекеттік мекемелер жүйесі болып қалыптасты. Іс жүргізу мемлекеттік басқару аппаратының қалыптасуымен бірге жүйе ретінде пайда болды. Мемлекеттік мекемелер арасындағы кез келген байланыс құжатталған ақпаратқа негізделеді. Бұл кезеңде қарапайым болса да құжаттар формуляры мен түрлері, құжатты ресімдеу тәртібі қалыптасып, құжаттар қозғалысының технологиясы әзірленді. Алғаш іс жүргізу қызметшілері – дьяк, подъячилер лауазымдары пайда болды. Осыған қарамастан іс жүргізудің жүйелі ережесі жасалмады. Осы кемшілігі бола тұрса да, приказдық іс жүргізудің мемлекет тарихында өзіндік орны бар.

XVIII ғасыр басында Ресейде мемлекеттің жаңа түрпаты – абсолюттік монархия қалыптасты. Ол заң шығару және атқарушы билікті қолында шоғырландырып, монарх орталық органдар арқылы басқаруды жүзеге асырды. Басқару жүйесінде жоғарғы орталық орган «коллегия» деп аталды. Мемлекеттің күшеюі, басқару аппараты санының өсуі, бюрократиялық механизмнің күрделенуі мемлекеттік іс жүргізуді реттеу және оның құқықтық негіздерін күшейтуді талап етті. Нәтижесінде басқару ісін заң жолымен реттеу механизмі жасалынып, 1720 жылы Бас регламент қабылданды. Онда басқару жүйесінде

коллегиялардың міндеттері, қызметтері, құрылымы және жұмыс тәртібі белгіленді. Коллегиялық басқаруға дейін приказдық басқару жүйесімен дамыған патшалы Ресей басқару ісі мен мемлекеттік іс жүргізу саласында қажетті тәжірибе жинақтап үлгерді.

XIX ғасыр басында І Александр (1801-1825 жж.) тұсында орталық басқару жүйесі реформаланды. Ол іс жүргізудің даму процесін белсенді түрде жеделдетті. Өйткені реформа сол кезеңдегі мемлекеттік аппаратты елдегі жаңа экономикалық және қоғамдық өзгерістерге бейімдеуге бағытталған еді. Мұндай жаңа қайта құрулар мемлекеттік іс жүргізуді белсендіруге тек оңтайлы жағдай туғызды. Дегенмен бұл процесс ұзақ уақытты алып, осы кездегі өтпелі кезең тоғыз жылға созылды. 1802 жылы алғашқы министрліктер құрылды. 1811 жылы 25 маусымда «Министрліктерді ортақ құру» Заңы қабылданды. Заң министрліктердің қызметтерін, құрылымын және қызмет салаларын айқындап берді. Мемлекеттік аппараттың өзгеруімен іс жүргізу жүйесінде де қайта ұйымдастырулар орын алды. Бұған әсіресе, басқару жүйесін жетілдіру барысында үлкен мән берілді. Министрліктерде іс жүргізудің бірыңғай жүйесі мен барлық «хаткерлік» жұмысы шоғырланған жаңа құрылым – кеңсе пайда болды.

Министрлік іс жүргізудің коллегиялық іс жүргізуден аса айырмашылығы бола қойған жоқ. Әрине құжаттар түрі көбейіп, көлемі өсті, іс жүргізудің негізгі процестері нақтыланып реттелді, белгілі басқару әрекеттерін орындау үшін қажетті құжаттардың түрлік құрамы біртіндеп қалыптасты және құжаттардың нысандары бірізделді. Іс жүргізу жүйесі бірыңғайланып басқару қалыпты жағдайға түскен соң патшалы империя шет аймақтардағы отарларды басқаруды күшейтуге кірісті. Осы бағытта ұйымдастырылған мекемелер жүйесіне тоқталып өтсек, себебі Қазақстандағы мекемелер осы жүйенің үлгісінде құрылды. Мемлекеттік Кеңес, Министрлер Комитеті, Сенат, Қасиетті Синод тәрізді үкіметтік мекемелер ашылды. Жоғарғы заң кеңесші органы - Мемлекеттік Кеңестің іс жүргізуі оның Мемлекеттік Кеңесінде шоғырланды. Кеңсені Мемлекеттік хатшы басқарды. Министрлер Комитеті министрлер құқығын иемденген министрлер мен бас басшылардан тұрды. Ұлы мәртебелі императордың Кеңесі

патшаны маңызды заң, басқару, сот мәселелері бойынша барлық үкімет мекемелерімен байланыстырып отырды. Шет аймақтардағы отар елдерді басқару мақсатында екі Сібір Комиеті, алғашқысы 1821-1838 жж, екіншісі 1852-1864 жж. әрекет етсе, Кавказ Комиеті 1845 жылы құрылды. Олар тиісті аймақтарда жаңа басқару жүйесін енгізу мақсатында құрылып, отарлар үшін заң кеңесші, жоғарғы әкімшілік мекеме, сонымен бірге олардың жергілікті аппараты қызметін бақылау органына айналды.

Қазақ жерінде басқаруды заңдастыруға ұмтылған патшалы Ресей аймақтар бойынша басқару ережелерін қабылдап, жүзеге асыруға белсене атсалысты. 1822 жылғы Сперанский реформасы бойынша 1822-1824 жылдардағы Орта және Кіші жүз қазақтарын басқару ережелері іске асырылса, 1844 жылы 14 маусымда Орынбор қазақтарын басқару ережесі қабылданып [2], ол бойынша Орынбор шекаралық комиссиясы құрылды. Құрамында төраға, оның көмекшісі, кеңесшілер, заседательдер және кеңсе штаты бекітілді. Осы ережеде төраға лауазымымен қатар іс жүргізуші лауазымы да көрсетілген [3]. 1854 жылы 19 мамырда император қаулысымен мақұлданған Сібір комитеті бекіткен «О распространении на Сибирских киргизов общих законов империи» заңының да [4] мәні ерекше. Қазақстанда әкімшілік реформаларды толық іс жүзіне асыру мақсатында Мемлекеттік Кеңес, Әділет министрлігі, Ішкі істер министрлігі, Үкімет Сенаты, Министрлер Комитеті бекіткен арнайы заңдар Қазақстан аумағына енгізілді. Терең мақсатты, белгілі бір мүддені көздеген империялық заңдардың да іс жүргізу тарихында өзіндік орны ерекше. Әкімшілік реформалар нәтижесінде қазақ жері генерал-губернатор басқаруына беріліп, қазақтар үшін жат жаңа басқару жүйесі қалыптасты.

«Министрліктерді ортақ құру» заңы іс жүзінде өздеріне жеке бағынышты мекемелерді басқаруда министрліктердің жауапсыздығын бекітіп берді. Мемлекеттік мекемелерде орын алған осындай жағдайлар әрине, олардың іс жүргізуіне де әсер етпей қоймады. Министрлік іс жүргізуі біртіндеп басқарудың коллегиялық әдістерін ығыстыруға мүмкіндік берді. Уақытша болса да барлық үкімет аппаратының жұмысы күшейтілді [5]. І Александрдың ішкі реформалары жоғарғы және орталық мемлекеттік аппаратты күшейтіп, жергілікті үкімет және

сословие мекемелері орталықпен тығыз байланыста болса, І Николай тұсында (1825-1855 жж.) мемлекеттік аппаратты әскерилендіру жүрді. Декабристер көтерілісінен кейін ішкі жағдайды қатаң түрде қалыпты ұстау мақсатында жүргізілген әскери реформа нәтижесінде орталық мекемелер – министрліктердің ұйымдық құрылымы өзгерді. Олардың басқару, атқару қызметтері барынша орталықтыңдырылды. Барлық басқару билігі Ұлы мәртебелінің Кеңсесінде шоғырланды. Мемлекетті басқарудың барлық маңызды мәселелері осы Кеңседе шешімін тауып отырды. Алайда ХІХ ғ. патшалы Ресейдегі феодалдық-крепостнойлық құрылыс пен оның құрылғысы ерекше дағдарысқа ұшырады. Мемлекеттік аппаратта, әкімшілік, полиция, цензура, сот, тіпті армияның өзі де қызметтерін атқара алмайтын деңгейге жетті. Осындай дағдарысқа қарамастан қабылданған заңдар Қазақстан аумағында жүзеге асып жатты. Басқару жүйесінде Ресей империялық барлық заңдарының толық мойындалуы Қазақстанды Ресейге басқару жағынан толық тәуелді етіп, саяси, әкімшілік, сот, т.б. жағынан басыбайлығын күшейтті. Демек, басқару жүйесімен тығыз байланысты іс жүргізудің де осы жағынан алғанда орыс іс жүргізуімен ортақтығы басым екені анық.

Мекемелер санының көбеюі орталықтан губерниялық мекемелерге келетін құжаттар ағынының жылдам артуына ықпал етсе, қағаздан құтылуға асыққан жергілікті мекемелердің басты міндеті «қағаздан тазару» болды. Осы жағдайды өзгертуге еш талпыныс жасалмады. ХІХ ғасырдың екінші жартысында патшалы Ресейде қаржы, ағарту салаларында реформалар жүргізу қолға алынды. Әскери реформа жүргізіліп, полицей аппараты күшейтілді. Орталық басқарудың негізгі буыны – министрліктің құрылымы өзгерді. Алайда мемлекеттік аппараттың қайта ұйымдастырылуы іс жүргізу процестерін бекіткен ортақ заң нормаларына қатысты болмады. Бұл ең басты кемшілік еді. Десе де отарлардағы, олардың ішінде Қазақстандағы саяси тұрақсыздық бұл істе салмақты нәтижелі жұмыс жүргізуге мүмкіндік те бермеді. Тек әскери отарлау күшейе түсті.

Осындай өзгермелі жағдайлар іс жүргізу операцияларын жеделдетуді арттыруды талап етті. Барлық мекемелерге ортақ

іс жүргізу ережесі жасалмады. Жеке ұйымдар мен мекемелер іс жүргізуде өзін-өзі жетілдіру әдістемесіне көшті. Себебі XIX ғасыр басындағы қалыптасқан іс жүргізудің формалары мен әдістері ғылыми-техникалық прогресс пен әлеуметтік өзгерістер жағдайындағы басқару саласындағы тез өзгермелі жағдайлармен қайшылыққа тіреліп отырды. Мемлекеттің дамуы, әсіресе, патшалы Ресей отарларының қалыпты дамуы іс жүргізудің өзіне барабар жүйесін талап етті. Мемлекеттік іс жүргізуді реформалаудың көптеген талпыныстары қалыптасқан тарихи жағдайларға байланысты жүзеге аспады. Бұл патшалы Ресей мен оның отарларында қалыптасқан ортақ жағдай. XIX ғасырдың екінші жартысында өндірістік күштер мен экономиканың дамуы, капиталистік қатынастардың үдемелі түрде дамуы 60-70-жылдарғы реформалардың мемлекеттік құрылысқа буржуазиялық элементтерді енгізуге итермеледі. Мемлекеттік аппаратты қайта ұйымдастыру қолға алынды. Алайда мемлекеттік аппараттың қайта ұйымдастырылуы іс жүргізу саласын қамтыған жоқ. Іс жүзінде бұл өзін-өзі ақтамады. Себебі мекемелер жұмысы жүйелі реттелген бойда оның жұмыс әдістері мен тәсілдері де өзгеруі қажет. Мұндай жағдайда қағаз жұмысы да соған бейімделуі тиіс.

Мұндай басқару жүйесі кейінгі жылдары әскери және сот басқару жүйелерімен толықтырылып, оның басты мақсаты қазақ жерін империялық бір орталықтан басқаруға бағытталды. Әр басқару саласында қабылданған заңдар жобалары өте мұқият жасалды. Бір ғана, сот ісі саласында 1903 жылғы Қылмыстық істер жинағы жобасының өзі 1885 жылы тапсырылып, 1898-1901 жылдары елу екі отырыста қаралып, 1903 жылы 10 ақпанда Мемлекеттік Кеңестің жалпы жиналысында қайта қаралып, патшамен бекітіледі. Біртіндеп әскери реформалар өздерімен қатар іс жүргізу саласын жетілдіруді де ала жүрді. Осы бағытта алғашқы іс жүргізу тәртібін реттейтін «Әскери ведомствода хаткерлік туралы ереже» (*бұдан әрі* - Хаткерлік ережесі. **Б.А.**) әзірленеді [6]. Бұл ереже Семей облыстық басқармасында да басшылыққа алынды.

Хаткерлік ережесінің бірінші – «Жалпы ережелер» бөлімінде құжаттардың жіктелуі және анықтамалық түсініктемелері толық берілген. Әскери мекемелердің бір-бірімен жазбаша түрде қатынасуы үшін құжаттардың мына

түрлері белгіленген: рапорт, отношение, предписание, прошение, хаттар түрлері, жазбахаттар түрлері. Құжаттардың әр түрі әскери мекеменің жоғары тұрған және төменгі деңгейдегі құзырына қарай жасалу тәртібі бекітілді. Құжаттарды жасауда әскери адамның шенінен гөрі, оның лауазымының артықшылықтары басым болды. Өйткені бастықтың уақытша қызметін атқарушы оның барлық құқықтары мен өкілеттіктерін пайдалана алды. Төменгі бағыныстылықтағы лауазым иесі өзінен жоғары тұрған және өзі бағынбайтын өзге де лауазымдарға рапорт береді.

Ереже бойынша пайдаланылатын құжаттарға қатысты ұғымдар қазіргі уақыттағы қолданыстағы ұғымдардан өзгеше. Мәселен, «құжат» «қызметтік қағаз» деп, «істің куәландырма жазбасы» «резолюция» деп аталған. Алайда осы кезде құжаттарды жіктеу олардың мақсаты мен қызметіне қарай түрге және түр ішінде жүргізілген. Аталған ережеде жіктелген құжаттар түрлеріне жеке тоқталып өтсек.

Рапорт дегеніміз шені төменгі адамдардың өзі бағынатын және бағыныстылығы жоқ жоғары шендегі адамдарға мәлімдеуі. Предписание мен отношение бір-бірін толықтыратын өзара тығыз байланысты құжаттар. Предписание жолданатын адамның бағынатынын не бағынбайтынын білдіреді. Әр бастық өзімен бірдей немесе жоғары шендегі өз бағыныштысына предписание береді. Отношениені бастық төменгі шендегі және төменгі лауазымдағы бағынышты емес адамдарға жолдайды. Лауазымдары бірдей және бағыныстылығы жағынан лауазымдарының арақатынасы айқындалмаған адамдар бір-бірімен отношение арқылы қатынасады. Сондай-ақ дивизия бастықтары өзара және округтік, корпустық штаб бастықтарымен әрі өзге де барлық округтік басқару бөлімдері бастықтарымен отношениемен алмасады.

Әскери қызметкерлердің жеке сұраныстарын (прошение) Ұлы мәртебелінің атына жолдау тәртібі де осы Хаткерлік ережесімен белгіленген. Олар сұраныстарын қызметтен босатылғанда, қызметке қайта қабылданғанда, ерен еңбегі үшін орденмен марапаттау сұралғанда, мәртебелінің рұқсатымен ғана берілетін демалыстарға босату кезінде тәрізді жағдайларда ғана жолдай алды. Бастықтың рұқсатымен демалыстарға кету рапортпен ресімделді. Төменгі және жоғары тұрған

мекемелерге жолданатын түпнұсқа хат алмасулар жазбаша түрде жеткізіледі. Қызметке түскенге дейінгі әскери қызметкерлердің жеке хат алмасулары ресми хат түрінде ресімделіп, түрлі мазмұндағы түсініктемелер, пайымдаулар, өтініштер, талаптар жазбахаттарда баяндалады.

Хаткерлік ережесінде құжаттарды ресімдеу тәртібі де тәптіштеліп баяндалған. Мәселен, императорға жолданатын баяндамалар, есептер, рапорттар, өзге құжаттар қарапайым ұсақ жазумен жазылады. Ұлы мәртебелі және өзге де атауларды әсемдеп жазуға рұқсат етілмейді. Мұндай құжаттарды машинкада басуға, баспа әдісімен жазуға да болады. Ұлы мәртебелінің рапорттары жарты парақты пішіндегі қағазға жазылады. Өзге құжаттардың барлығы бланкілерде ресімделеді. Бланктер екі түрлі болады, біріншісі мекеме, штаб, басқарма, әскери бөлімше бланкісі, екіншісі жеке бланк. Барлық құжаттардың жиектерінде құжаттың қысқаша мазмұны немесе қабылданған құжаттың нөміріне сілтеме жасалады. Бұрыштама ілеспе құжатта жазылады. Егер ілеспе құжатта орын болмаса, онда тігілетін парақта бірізділікте көрсетіледі. Егер құжат түсіндіруді, толықтыру мен өзгерістерді қажет етпесе, бұрыштамада құжаттың қайда немесе кімге жіберілетіні көрсетіледі.

Қызметтік құжаттардың мәтінін жазуға да бірыңғай талаптар қойылды. Әскери қызметкерлер арасындағы, сондай-ақ жеке адамдармен, азаматтық мекемелермен алмасатын қызмет хаттарының мәтіндері айқын, қысқа, дәл болғаны жөн. Кіші пейілділік пен әдептілік, сыпайылықты білдіретін (мырза, құрмет көрсету, қадірменді т.б.). «Аса мәртебелі», «жоғары мәртебелі», «мәртебелі», «Сіздің мәртебеңізге» сөздерінсіз жазылуы тиіс. Мұндай сөздер тек аса жоғары құрметті кісілерге ғана қатысты жазылады. Артық қайталауларға жол бермес үшін құжатты жасауға негіз болған жайттарды қайта жазу қажет емес.

Құжат айналымын ұйымдастыру бойынша барлық деңгейдегі бастықтарға жауапкершіліктер жүктелген. Олар хаттардың санын анағұрлым қысқартуға қатысты қажетті барлық шараларды қолға алуы тиіс. Бастықтар құзырларына сәйкес өздері шеше алатын мәселелерді қарау бойынша жоғары тұрған бастыққа бармауы тиіс. Қаулы немесе өкіммен

шешілетін мәселелерді бастықтың қарауына беру міндетті емес. Мәселе жазбашадан гөрі ауызша түрде іске еш зиянсыз шешілетін болса, онда жазбаша қатынас орнына ауызша тәртіп бекітілетін болған. Пошта арқылы ақша, киім, жолдама және құжаттар алғаны туралы ерекше хабарламаны талап етуге тиым салынған.

Жылдан жылға өтпейтін хаттар үшін істер әр жеке мәселе бойынша немесе барлығына ортақ болып қалыптасады. Құжаттарды жылдам іздеп табу үшін жылдан жылға жалғасатын бір мазмұндағы істерге бір нөмір беріледі. Әр жыл сайын қайталанатын істер жыл соңында барлық құжаттарға жауап келген бойда аяқталады. Әр істің мұқабасы және әр бөлімшенің кеңсесіне сәйкес түрлі түсті болуы керек. Сосын барлық істер парақтар бойынша нөмірленеді. Жылдан жылға қайталанбайтын істер құжаттың соңы келгенде аяқталады. Аяқталған істің соңғы нөмірленген парағында іс жүргізуші меңгерушісі істе тігілген нөмірленген парақтарды жазбаша куәландырады.

Әрекеттегі барлық мекемелердің іс жүргізуінде «Әскери ведомствода хаткерлік туралы ереже» бірдей басшылыққа алынды деуге де болады. Біріншіден, қазақ жері генерал-губернаторлар басқаруына берілгенімен, іс жүзінде басқаруды әр аймақтың әскери губернаторы жүзеге асырды. Кейбір азаматтық мекемелердің, жеке адамдардың құжаттарында өзіндік ерекшеліктер кездескенімен, мекемелердің басым бөлігі тікелей генерал-губернатор кеңсесімен немесе әскери губернатормен тығыз байланыста болған. Бұған осы мекемелердің қорларындағы іс жүргізу құжаттары дәлел болады.

Құжаттарға қол қою тәртібіне келсек, Семей Облыстық басқармасы 2-ші столының 1-бөлімі предписаниесінде кеңесші мен іс жүргізушінің қолдары қойылған. Қоныстандыру басқармасының губернаторға жолдаған нұсқауында – Ішкі істер министрлігінің басқарушысы қол қояды, басқарма бастығы қыстырады және іс жүргізуші куәландырады. Ал Әділет министрлігінің Бас түрме басқармасы құжаттарына басқарма бастығы мен аға іс жүргізуші қол қоятын болған. Осылайша іс жүргізудегі құжаттарды ресімдеу, оларға қол қою

және куәландыру, орындалған құжаттарды іске тігу тәртібі кеңестік дәуірге дейін сақталды.

Іс жүргізу жүйесі империяның саясатын тиянақты жүзеге асыруға бағытталғандықтан, оның негізгі процестері осы саясаттың жүзеге асу барысын толық көрсетіп бере алады. Мәселен, іс жүргізуде империялық заңдардың орындалуына ерекше мән берілді. Заңдар арнайы тіркеліп, орындалуы жіті қадағалауға алынды. Империяның саясатына, түпкілікті мүддесіне қарай жергілікті заңдар уақытылы өзгертіліп, толықтырулар, түсіндірмелер енгізілді. 1901 жылы 1 маусымдағы Түркістан генерал-губернаторы Кеңсесінің басқарушысы лауазымын атқарушы Семей облыстық басқармасы бастығына Павел Петровичке (Осташкович болуы мүмкін. *Ы.А.*) хат жолдайды. Онда Өлкенің бас бастығының нұсқауына сәйкес жергілікті заңдарды қайта қарау үшін даярлық жұмыстарға кірісу қажеттігін айта келіп, Семей облыстық басқармасынан 1892 жылдан кейінгі осы облысқа қатысты жоғары билік органдары және лауазымды адамдар қабылдаған заңдардың тізімін сұратқан. Бұл заңдар Далалық ереженің тарауларына, бөлімдері мен баптарына толықтырулар, өзгертулер, жойылған немесе түсіндірме берілген, сондай-ақ Семей облысының жеке басқару салаларына қатысты да империяның ортақ заңдарын реттейтін заң ережелері мен өкімдерін қамтыды [7]. Шаруаларды басқару, земдік (жергілікті) ақшалай және натуралды салық, қалалық басқару, мемлекеттік мүлікті басқару, халық денсаулығы, мал дәрігерлік ісі бойынша империяның ортақ заңдарының көшірмелерін тізімімен қоса беруді өтінген. Тізімді 1901 жылдың 1 қаңтарына дейін жолдауды өтінген кеңсе басқарушысы Жетісу облысында тау-кен ісін ұйымдастырудың қандай деңгейде екенін, нақтырақ барлау куәліктерін қандай мекеме береді, Жетісу облысы қандай тау-кен округіне және округтік инженерге бағындырылған, пайдалы қазбаларды өндіру үшін жер алаңдарын бөлумен қандай лауазымды адам айналысады деген мәліметтерді сұратады [8]. Мінеки, осы іс жүргізу құжатының өзі жасалу мақсаты нені көздегенін және нақты қандай шараны жүзеге асыру қажеттігін көрсетіп отыр.

Мекеменің іс жүргізуінде орындалған статистикалық құжаттар Семей Облыстық басқарма Кеңсесіне өткізілетін. Істерді әзірлеу Далалық генерал-губернатордың 1883 жылғы 8 қаңтардағы № 75 циркулярына сәйкес жүргізілді. Мәселен, Семей Облыстық басқарма Кеңсесінің 1900 жылы 3 мамырда 2-ші бөлімшеге жолдаған хатында былай делінген: «1898 жылы 2-ші бөлім 1897 жылғы № 41 тізімдеме бойынша уез бастықтары жеткізген Далалық өлкенің уездеріндегі сауда және өнеркәсіп жағдайы туралы мерзімді мәліметтердің істерін Кеңсеге өткізді. Істер Далалық генерал-губернатордың 1883 жылғы 8 қаңтардағы № 75 циркулярына сәйкес қалыптасқан. Аталған іс құрамында осы циркулярдың, 1896, 1897 жылдардағы және 1898 жылдың бір бөлігіне қатысты кейбір уез бастықтары хабарламаларының (донесениелерінің) көшірмелері бар. Сондай-ақ Кеңсе 2-ші бөлімнен № 75 циркулярды орындау жөніндегі облыстық бастықтың өкімдерін, әрі жоғарыдағы мәселеге қатысты уез бастықтарының хабарламаларын қамтитын істерді өткізуді де сұрайды» [9].

Құжаттардың жоғалып кетпеуін және сақталуын қамтамасыз ету үшін арнайы Далалық генерал-губернатордың бұйрығымен істер жүйелі түрде кеңсеге өткізіліп отырды. Мұның өзі іс жүргізуге мемлекеттік деңгейде мән беріліп, империялық саясаттың мақсаты үшін бір де бір құжаттың жоғалып кетпеуіне жағдай жасалған. Құжаттар мен істерді қабылдап болған соң кеңсе іс жүргізушісі Семей облыстық вице-губернаторына қабылданған құжаттардың нақты саны туралы хабарлап отырды. Мәселен, іс жүргізуші Канчев 1900 жылы 24 сәуірдегі рапортында «Екінші бөлімнің 112-бөлімшесі 1-столы мен екінші бөлімнің 1-столы 1897 жылдан бергі құжаттарды және тізімдеме бойынша орындалмаған құжаттарды да өткізгені» туралы ақпар береді [10].

Түркістан генерал-губернаторының кеңсесі бөлімдерге бөлінген. III бөлімде іс жүргізуші, іс жүргізушінің көмекшісі қызметкерлері болды. Кеңседен шығатын құжаттарға кеңсе басқарушысы, іс жүргізуші қолдарын қойып, іс жүргізушінің көмекшісі куәландырып қолымен растайтын. Далалық генерал-губернатор кеңсесінің I іс жүргізушінің I столы арқылы

орындалған іс-шаралар жөніндегі барлық құжаттар өтіп отырды [11].

XIX ғасырда іс қағаздарымен тиянақты (ұқыпты) жұмыс істегендері үшін ақшалай марапатталғандары да болды. Мәселен, Түркістан генерал-губернаторының генерал-адъютанты 1869 жылы 13 мамырда № 1281 Семей облысының Әскери губернаторына II Түркістан линейлік батальонының прапорщигі Андреевскиді ынталы еңбегі үшін бір реттік 200 рубльмен марапаттауға рұқсат беруін өтінеді. Қаражат Жетісу облысы әкімшілігіне жұмсалатын қаражаттан артылып қалған [12].

Мемлекеттік басқару аппаратында патша шенеуніктерінің билігі күшейді. Патшалы Ресейде іс жүргізуде орын алған бюрократиялық сипат Қазақстандағы империялық мекемелерге де тән болды. Жасыратыны жоқ, хат алысудың көптігі, асыра сілтеп есеп беру, шенге табыну, немқұрайлылық жайттарының орын алуына әкелді. Бірқатар мекемелерде іс жүргізуді ұтымды ұйымдастыру, оны мүмкіндігінше ыңғайластыру шаралары сәтсіз аяқталып отырды.

Кәсіпорындардың дамуы, жаңа темір жол құрылыстарының салынуы дүниеге жобалау құжаттарын әкеліп, техникалық құжаттау саласы қалыптасып дамыды. Техникалық құжаттардың дамуы қарқынды жүре бастады. Әлемде XIX ғасырдың екінші жартысында фотография және дыбыс жазба әдістерімен құжаттау пайда болды. Осы кезеңде байланыс техникасы да дамып, едәуір өзгерістер хат алмасу ісіне де жаңалықтар әкелді. Атжегілікпен хат тасу жаңа ұйымдастырылған пошта ісімен алмастырылып, байланыс жылдамдатылды. Байланыстың жаңа түрлері – телеграф, телефон, құжаттау мен хат-хабар алмасуға айтарлықтай әсер етті. Стенографиялау кеңірек қолданыла бастады. Пайда болған жаңа құжат түрлері – жеделхаттар мен телефонхаттар, стенограммалар көшіру техникасын, гектограф, шапирограф, ротатор тәрізді көшірме-көбейту аппараттарын ойлап табуға әкелді. Жазу машиналарының шығуымен машинажазба құжаттары пайда болды. Уақыт өткен сайын құжаттаудың ары қарай жетілуі жаңа арнайы құжаттар түрлері - бухгалтерлік және статистикалық есеп беру құжаттары жүйесінде оң өзгерістер орын алды. Статистикалық құжаттар жүйесінің

қалыптасуы да империялық саясаттың мүддесіне сай келді. Қоныстандыру саясатын нәтижелі ету мақсатында қоныстанушыларға (келімсексектерге) берілетін қоныстану куәлігі жетілдіріле түсті. Алайда мұндай өзгерістер толықтай мекемелердің іс жүргізуінде орын алды деу қиын. Әлі де мекемелер іс жүргізуі барысында ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі ережелер мен ұстанымдар сақталынды. Кейбір мекемелер өз кеңселерінде оңды өзгерістер жасауға ұмтылып, іс жүргізуді жетілдіруге атсалысты.

Сонымен революцияға дейінгі мемлекеттік іс жүргізу күрделі даму сатысынан өтті. Ең бастысы қарапайым құжатты жасау әдістерінен мемлекеттік басқарудың ажырамас бөлігіне айналған іс жүргізу саласы кейінгі даму кезеңінде тоқтап қалмай жетіле түсті.

Список использованных источников

- 1 Ерешкин Н.П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. -М., 1960. -С.190.
- 2 Полное собрание Законов Российской империи (ПСЗРИ). Т.ХІХ. № 17998
- 3 Сонда. № 17998.
- 4 ПСЗРИ. Т.ХХІХ. № 28264.
- 5 Ерешкин Н.П. еңбегі. -200 б.
- 6 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 44-қор, 1-тізімдеме, 23386-іс, 10-11 парақтар (бұдан әрі ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 23386-іс, 10-11 пп.).
- 7 ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 1669-іс, 1 п.
- 8 ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 1669-іс, 1 п. арты.
- 9 ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 22542-іс, 6-7 пп.
- 10 ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 22542-іс, 3 п.
- 11 ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 415-іс, 13 п.
- 12 ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 17-іс, 8 п.

* * *

В статье рассматривается история организации делопроизводства в Казахстане в колониальный период. Показаны особенности внедрения новых форм ведения делопроизводства в имперских учреждениях, специфика движения различных документов от составления до их исполнения.

* * *

In article the history of the organization of office-work in Kazakhstan in the colonial period is considered. Features of introduction of new forms of conducting office-work in imperial establishments, specificity of movement of various documents from drawing up before their execution are shown.

Қ.Б. Темиров
М.Өтемісов атындағы
БҚМУ магистранты

ҚАРАУЫЛҚОЖА БАБАЖАНҰЛЫ ЖӘНЕ КӘСІПКЕРЛІК

Еліміздің тарихында өзіне лайық орны, азды-көпті қалдырған ізі бар тұлғалар аз емес. Олардың көбісі тәуелсіздік алғаннан бері өз деңгейінде зерттеліп, халықпен қайта қауышқанымен, бірқатар тұлғаларымыздың келбеті жаңаша тарихи тұрғыда зерделеуді қажет етеді. Осы орайда, игілікті істері қалың көпшілікке беймәлімдеу болып келген Қарауылқожа Бабажанұлы хақында бірер дерек келтіруді жөн санадық.

Тарих қойнауынан бүгінге там-тұмдап жеткен сараң деректер бұл адам туралы не дейді? Оның Жәңгір ханның қайынатасы болғандығы жайында жалпақ жұртқа жария жағдайлардан басқа тағы не білеміз?

Бұл сұрақтарға жауап табу үшін алдымен Қазақ Кеңес энциклопедиясына үңілгенбіз. Аталмыш энциклопедияда Қарауылқожаны татар деп көрсеткен, ал, оның қожа руынан шыққанын азан шақырып қойған атының өзі-ақ әйгіліп тұр.

Шындығында Қарауылқожа Бабажанұлы кім еді? Тарихшылар оны Ішкі Ордадағы жерді меншіктеуде ең үлкен аумақты (700 мың десятина) иеленген азулы билеуші болғандығын алға тартады. Осыншама ұшы-қиыры жоқ жерге иелік етуі ханның қайынатасы болғандықтан деген пікір де бар. Алайда, Жәңгір ханның Қарауылқожаның Салиха атты қызына 1844 жылы үйленгенін ескерсек, бұл мәселеге көзқарас мүлдем басқаша болатыны белгілі. Басқаша айтқанда, Қарауылқожа Жәңгір хан таққа отырмастан бұрын-ақ аузын айға білеген талайларды тұқыртқан ықпалды билеуші болғаны белгілі.

XIX ғасырдың I ширегінде көшпелілер өміріне капиталистік қатынастар енді-енді ене бастаған тұста Қарауылқожа Бабажанұлының замана ағымына бірден бейімделіп, сауда-саттық саласын жетік меңгерген кәсіпкер болғандығын мұрағат қорларында сақталған құжаттар куәләндырады.

Ресей көпестерімен сауда-саттық жасауға рұқсат беретін саудагерлік-көпестік паспортының болуы Қарауылқожаның кәсіпкерлік қызметін айғақтайды. Бұл құжаттың айналымында қомақты қаражаты және азық-түлік сақтайтын қоймасы бар саудагерлерге берілетінін ескерсек, мәселенің өзектілігі тереңдей түседі.

Қарауылқожа 1816 жылы қазан айында Орынбор шекара комиссиясына жазған өтінішінде өзін 1-ші гильдиялы көпестік сословиеге кіргізуін сұраған /1:4/. Одан әрі, көпестік сословиеге кіруі үшін жарнаны төлей алатынын және сауда-саттық жасауға қажетті капиталы бар екенін айта келіп, жергілікті халықтың игілігі үшін өз қаражатына Кокарев кордонында тұрғынжайлар мен 2 қойма салдырғанын және Орал казактары әскерінің жеріне қарасты Сорочикав бекінісінде мешіт тұрғызғанын жазған. Орынбор шекара комиссиясы өз тарапынан Ішкі қазақ Ордасының Старшыны Қарауылқожа Бабажановтың өтінішіне байланысты Орынбор әскери губернаторы П.Эссенге, Астрахань азаматтық губернаторы Г.Андреевскийге рапорт жолдаған. Соңғысы жоғарыда көрсетілген сұраныс бойынша Астрахань қазыналық Палатасы және Губерниялық Басқармасы Қарауылқожаның көпестік сословиеге өтуіне қарсылық білдірмейтінін хабарлаған. Бірақ, Орынбор әскери губернаторының сұрауына орай жауап берген, Орал казактары әскерінің атаманы, генерал Бородиннің *«старшын Қарауылқожа Бабажанов көрсеткен қарағай үйлер, 2 қойма және құны 2 мың рубль болатын мешіт өз мүддесі үшін салынған. Ал, сауда айналымына келетін болсақ, өзі шыққан халықтың игілігі үшін ғана. Оның Император ағзамға шын берілгендігіне және Ресей елі*

алдындағы адал қызметіне күмән келтіремін. Сондықтан ол сұраған атаққа лайық емес деп есептеймін» /1:8/ деген хабарламасынан кейін, өтініш Қарауылқожаның пайдасына шешілген жоқ. Алайда, Ресей билеушілерінің мойындағысы келмегенімен, ел игілігі үшін қызмет жасаған Қарауылқожаның осал адам болмағаны анық.

Қарауылқожаның кәсіпкерлік қызметінің дамуы, оның 1817 жылы әйгілі Багратиондар әулетімен, атап айтқанда, княгина Дарья Багратионмен бірлесіп сауда-саттық жасау жөнінде келісім-шартқа отыруымен жетіле түсті. Бұл іскерлік келісімге, Багратион жағынан оның серіктесі Екатерина Петрушенкова деген ханым да қатынасқан.

Ол кезде тауар құнын өтеуге ақша да, ақшамен бірге заттай айырбас та қатар жүрсе керек. Ақшаның баламасы ретінде марка қозы 1 сомға (рубль) бағаланған. Екі жақты келісімнің бастамашысы да, орындаушы да Қарауылқожаның өзі болған. Көтерме бағамен арзанға сатып алған ұнын көктемде қымбаттаған кезінде Бөкей Ордасының Краснояр (Қызылжар) уезінде қайтадан малға айырбастап, ол малды келімсек саудагерлерге тиімді өткізіп отырған.

Мұрағат қорларында Қарауылқожаның астрахандық 1-ші гильдиялы армян көпесі Григорий Авессаламовтан 1829 жылы 19 қыркүйекте сауда айналымын ұлғайту үшін үстеме пайызбен 1288 сом несие алғандығы туралы құжат сақталған /2:16/. Несие беруші армян көпесі өз кезегінде Мемлекеттік коммерциялық Банктің Астрахань кеңсесіне қарыз болған. Араға жыл салып қайтыс болған армян көпесінің Қарауылқожаға берген несиесін Банк өз пайдасына өндіруді сұраған. Алған несиесін қайтарудағы кеткен ұзақ уақытты сол кездегі ақша тұрақсыздығымен байланыстырған Қарауылқожа қарызының соңғы бөлігін араға 6 жыл салып, 1935 жылы 2 сәуірде ғана толық жапқан /2:18/. Осы уақыт аралығында Қарауылқожаға несиесін тез қайтаруын сұрап Мемлекеттік коммерциялық Банк пен Астрахандық Магистрат қысым көрсетіп, қаржыны үлкен үстемеақымен өндіріп алу үшін

Қызылжар уездік сотына шағымданады. Қарауылқожаның орнында иі жұмсақ біреу болса, екі жақты қысымға төтеп бере алмай, негізсіз сұраған қаражатты тез арада тауып беру үшін иелігіндегі жер мен малды шетінен сатып, оның әр пұшпағы ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кеткен болар еді. Алайда, орыс шенеуніктерімен өзара тиімді келіссөз жүргізе білген кәсіпкер Қарауылқожа бұл істе өзгелерге есесін жібермей, тиесілі сомасын алты жылдан кейін төлеген.

1849 жылы қазан айында 80 жастағы Қарауылқожа Орынбор қаласына келіп шекара комиссиясына тез арада шешімін табуды қажет ететін үш мәселені алға тартқан. Олардың біріншісі, елде ашаршылық болған жағдайда халық арзан бағамен ұн алуы үшін, князь Юсуповтың иелігіне қарасты теңіз жағалауындағы жерлерде 550 центнер бидай мен 150 центнер қарабидай сақталынатын қорлы дүкендер (запасные магазины) салуға рұқсат алу /3:11/. Екіншісі, Хан Ставкасының Теңіз жағалауына қашық орналасқанына байланысты қарамағындағылардың Ордаға келіп-кетуіндегі қиындықтарды ескеріп, кіріс-шығысты жүргізетін бланктік билетті жеткізуде ыңғайлы жүйе жасау. Үшіншісі, теңіз жағалауында тұратын 12-ші Кордон күзетшілерінің жергілікті халыққа қысымын тоқтату және Кордондық линияда тұратын қазақтардың құқығының қорғалуын қамтамасыз ету. Халықтың игілігі үшін бойындағы күш-қуатын сарқа жұмсаған Қарауылқожа Бабажанұлы осы сапарында жоғарыда көрсетілген үш мәселенің барлығын оңтайлы шешіп, елге келген бойда, дәлірек айтсақ, 1850 жылдың 26 ақпанында аяғындағы істің асқынуынан қайтыс болады /4:46/.

Қарауылқожа Бабажанұлының кәсіпкерлік, бизнесмендік қырынан танытатын бұл істерінен басқа, оның Адай руының старшыны, I және II теңіз округінің билеушісі, Ұялы мен Шөпшағылдағы (Чапчаши) хан жәрмеңкелерінің ұйымдастырушысы болғанын айта кетуді жөн көрдік. 1826 жылдан полктік жасауыл (есаул) шенінде болған Қарауылқожа әр жылдары патша үкіметі тарапынан Қасиетті

Анна лентасындағы алтын төсбелгімен, алтын сақинамен, алтын жалатылған семсермен және алғыс хаттармен марапатталғаны тағы бар. Не болса да, Қарауылқожаның бұл жетістіктері оның қай істі болмасын ынта-ықыласпен істегенінен хабардар етеді.

Өлкетанушы Н.П.Ивлевтің Қарауылқожа туралы «*ол, сөз жоқ, прогресшіл көзқарастағы адам болған еді*» деп жазғаны бар /5/. Жаңалыққа жаны құмарлығын, замана ағымына ілесе білгендігін, балаларына еуропаша білім беруге тырысқандығын ескеріп айтқан шығар. Баласын орысша оқытқандардың бәрін прогресшіл деуге болмайды деген де пікір бар. Мейлі, солай-ақ болсын делік. Бірақ, текті әулет тұқымы Қарауылқожа Бабажанұлының қазақтан шыққан тұңғыш кәсіпкер екені анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. РФ, Орынбор облысының мұрағаты, 6 қор, 10 тізбе, 1727-іс;
2. РФ, Орынбор облысының мұрағаты, 6 қор, 10 тізбе, 3555-іс;
3. РФ, Орынбор облысының мұрағаты, 6 қор, 10 тізбе, 6191-іс;
4. РФ, Орынбор облысының мұрағаты, 6 қор, 10 тізбе, 6452-іс;
5. Даумов С. «Ханның қайынатасы». /Жас Алаш, 29.VI.2002 ж., №77/;

* * *

В статье отражена предпринимательская деятельность Караул Ходжи бабаджанова: в частности рассматриваются торговые отношения с российскими купцами, организация ярмарок в Ханской Ставке, взаимоотношения с местной администрацией, поддержка коренного населения Внутренней Орды.

При написании статьи привлеклись материалы Оренбургского и Астраханского областных архивов и статьи краеведов.

* * *

The article deals with the entrepreneurial activity of Karaul-Khodzha Babadzhanov. The article discusses the following questions: trade relations with Russian merchants, organization of fairs in the Khan Headquarters, relations with local authorities, support of the native population of Internal Horde.

Historical materials of Orenburg and Astrakhan oblast archives have been applied when preparing this article for publication.

Г.А. Касенова

ҚР тарихы мамандығы бойынша ізденуші
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

К.А. АҚЫШЕВТЫҢ АРХЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

К.А. Ақышев 1941 жылы Ұлы Отан соғысына кетті. Одан 1944 жылы ауыр жараланып Алматыға келді. Келді де политехникалық институттың геологиялық барлау факультетіне оқуға түсті. Сабақ қиын. Оқ тиген қолыммен чертежді әзер сызады – дейді. Геология мамандығы К.А.Ақышевке ауыр соқты. Ол, оны былай еске алады: «Өстіп сүлдерімді сүйретіп жүрген күндердің бірінде Қаныш шақырып алып, жағдайымды сұрады. Жұмысы онсыз да басына асып жатқан адамға салмақ салмайын деген оймен: «Бәрі де жақсы» - деп жатырмын. Бірақ ол кісі менің бұл жауабыма қанағаттанбады. Сұңғыла адам емес пе: «Мәселе былай, шырағым, - деп әңгімені төтесінен қойды. – Байқаймын, жазуынан гөрі сызуы көп бұл мамандық болашақта саған қол болмайтын сияқты. Өйткені ертең оқуыңды бітіріп, бұрғылау алаңы мен шахта, карьерлерге барғаныңда неше түрлі қиындыққа кездесесің. Сондықтан ол жерлердегідей тарсыл-гүрсілден ада, айғай-шуы аз, өзі қызықты, өзі құпия сырға толы археологияға бет бұрғаның жөн шығар. Бұл біздің ғылымда әлі түрен түспеген тың сала. Тыныш мамандық. Тек оқы, ізден, ой-қиялыңды іске бағындырып, жаңалық аш. Болды! Мен КазМУ-дегі тарих факультетінің деканы Мұсатай Ақынжановпен сөйлесіп көрейін. Келіссе, бір оқу орнынан екінші оқу орнына ауысу қиын емес. Сәтін салып жатса, сол факультеттегі археология бөліміне барғаның дұрыс» - деді.[1]

Содан, ол КазМУ-де бес жыл оқиды да 1950 жылы республика Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институтына келіп жұмысқа орналасады. Ол кезде бұл ғылыми мекемені ғалым С.Н.Покровский басқаратын. Жас маман міне, осы жерде жүріп Ә.Х.Марғұлан, А.Н.Бернштам

секілді атақты адамдар жетекшілік еткен Оңтүстік және Орталық Қазақстан экспедицияларына қатысады. Жүріс-тұрыстарының өзі жатқан бір тәрбие, сөйлеген әр сөздері сырға толы, тәжірибелері таудай «екі шалмен» бірге болған сол сапарлар кейін оның талай рет түсіне еніп, өмірінде өшпестей із қалдырғаны бар. Өстіп жүріп аспирантураны да тәмамдап, 1953 жылы Ленинградта сол кездегі одақтық археология білгірлерінің бірі М.П.Грызуновтың жетекшілігімен «Орталық Қазақстандағы қола дәуірі» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды.[2] Кандидаттық диссертация қорғағанда 29 жаста болатын.[3]

1954 жылы Ғылым академиясына республика Үкіметінен арнайы нұсқау келді. Онда сол кездегі онжылдық ішінде Іле өзені бөгеліп, ол жерде үлкен су қоймасы салынатындығы, сондықтан бұл маңайдағы тарихи маңызы бар ескерткіштер мен обалар болса оларды қазып зерттеп, қорытынды жасаудың қажет екендігі айтылыпты.[4] Себебі, Іле бөгелсе, аңғардағы біраз археологиялық объектілердің су астында қалып қоюы мүмкін. Бұл содан кейінгі 16 жылдан соң, яғни 1970 жылы пайдалануға берілген Қапшағай ГЭС-іне байланысты дайындықтың басы еді. К.А. Ақышев Бесшатырды қазуға кірісті. Мұндағы батыстан шығысқа қарай 1 шақырым, ал солтүстіктен оңтүстікке қарай 2 шақырым алқаптағы үлкенді-кішілі 31 обаның архитектуралық жобасы жасалды. Олардың арасындағы кейбіреулерінің биіктігі тіпті 20 метрге дейін баратын мұнараларды таспен өріп тұрып қалаған. Бір арақашықтықты сақтай отырып тізбектеле орналасқан 6 үлкен обаларда бір-бірімен жалғасқан жер асты жолдары-катакомба бар болып шықты! Бесшатыр кешенін тұрғызған біздің қадым ғасырдағы бабаларымыз – сақтардың асқан еңбекқорлығын атап айта кетпеске болмайды. Жоғарыдағы 31 обаның ішіндегі ең үлкен деген бір үйіндегі 50 мың текше метр тас пен топырақ кеткен. Оның маңындағы қоршау тізбектеріне 3 шақырым жердегі карьерден дайындалып әкелген мыңға жуық қалақтас жұмсалған. Осындай ірі обалардың ішіндегі тайпа көсемдері мен қолбасшылар қабірінің қабырғаларын тұрғызуға жұмсалған Тянь-Шянь шыршасының бөренелері бар. Олар қорымнан 200-250 шақырым қашықтықтағы Алатау бөктерінде дайындалып, өзен арқылы аққан салмен жеткізілген. Ал

кешеннен табылған археологиялық құндылықтарға келсек, олардың ішінен қоршау қалақтастарындағы қазақтың «көз» таңбасына ұқсас көне тайпа айырымдарына тән күн рәмізін, қабірлердегі көбелек тәрізді бәйнесі бар қысқа семсер – ақинақты, іші қуыс алтын түйіршіктерді қосақтап дәнекерлеген моншақтарды айтуға болады. Бұл заттық деректер Бесшатыр қорымының біздің заманымыздан бұрынғы VI-V ғасырларда салынғанын көрсетеді.

К.А. Ақышев Бесшатыр обасындағы археологиялық зерттеуді былай еске алады: «1969 жылдың тамыз айы болатын. Ал, қыркүйекте біз Есікке барып, қорғанның оңтүстік шетіндегі кіші обаны қазуды бастадық. Бірақ көз ашпайтын күзгі жаңбырға ұрынған соң жұмысты тоқтатып, 1970 жылғы жазда оны қайта жалғастырдық. Кіші оба деп отырғанымыз биіктігі 5 метрлік төбе еді. Өкінішке қарай одан ештеңе шықпады. Түк қалдырмай тонап кетіпті. Содан соң уақыт оздырмай екіншісін, яғни биіктігі 6, ал диаметрі 60 метрлік үлкен үйіндіні қазуға кірістік. Оның ортаңғы бөлігіне келгенімізде, мұндағы қабірдің де тоналғаны белгілі болды. Біздің тәжірибемізде осындай обалардағы жерлеу рәсімдері біреу ғана екінші не үшіншісі бақилыққа аттанған атақты адамның (егер ол атақты болмаса мынандай үлкен оба тұрғызылмас еді) нағыз өз қабірі болып келетін. Сондықтан да қазба жұмысын одан әрі кеңейте жүргізіп жатқанымызда, алғашқы тоналған бөлік жанындағы 10 метр қиыс тұстан керемет ағаш қабырға шыға келді. Байқаймыз, бүгін. Бұзылмаған бөренелі бөлме. «Құдай берді!» - дедік ішімізден. Сөйттік те оны топырақтан арши бастадық. Төбесін ашып қарағанымызда не көрдік дейсіз ғой?! Шегенделген табыт. Ал ішінде иә, ішінде еті әлдеқашан ағып кеткен ақсөңке адам сүйегі, оның ұзына бойына айнала қоршап жарқ-жұрқ еткен жүз мыңға жуық алтын әшекейлер көзге шалынды. Ғаламат, ғажап көрініс еді?»[5]

К.А. Ақышев Алматыдағы Археология мұражайын да құруға қатысқан. Ол туралы ол былай еске алады: «Ғылым академиясының президенті Шаһмардан Есенов екеуміз ҚКП Орталық Комитетінің хатшысы Саттар Имашевтің қабылдауына шақырылды. Онда ол Алматыда Азия-Африка елдері жазушыларының V халықаралық конференциясы

өтетіні, жер-жерден 69 мемлекеттен қонақ келмек. Соған мұражай жасау туралы болды».

Академия мен Орталық музейде мыңға жуық археологиялық жәдігер тұр. Бәрі де бағалы. Өз салмағы бар дүниелер. Қалалық атқару комитетінен археология музейге керек деп Ленин даңғылының «Искра» кинотеатры үстіндегі болашақ гастрonom үйін берді. Оны қайта жабдықтап жасауға құрылыс министрі Мұстақым Ықсановты мықтап жегіп қойды. Содан арада 4 ай өтіп, конференция ашылуға 15 күн қалғанда бәрі бітті. Музейді көруге ҚКП Орталық комитетінің бірінші хатшысы Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың өзі келді. Тұңғыш танысуы ғой, әйнекпен қоршалған қаракүлінгір бұрыштағы жарқырай сәуле шашып тұрған Алтын адамға қарап таңғалды. Басқа экспонаттарға да зейін қоя үңіліп, зал ішінде өте көңілді жүрді. Бәрін аралап болған соң ұжым мүшелерін жинап алып алғыс айтты. Кетерінде маған бұрылып: «не өтінішің бар, Кемел? Археологиялық жұмыстарға байланысты туындаған проблема бар болса, жасырмай айт. Оны мына бастықтарың тұрғанда, бәріміз бірігіп шешеіп кетейік» - деді күліп. «Бастықтарың» -дегені қасына өзімен бірге еріп келген Орталық Комитеттің идеяология хатшысы Саттар Имашев пен Ғылым Академиясының президенті Шаһмардан Есенов еді.[6]

Мен, Отырар қаласына археологиялық зерттеу жүргізейік дедім. Елдің санасына көне қазақ жерінде қала болған деген ұғымды қалыптастырамыз. Ұлы Жібек жолындағы шаһардың сауда орталығына айналып, өз ақшасын шығаруы, сәулет үлгілерін өмірге келтіріп, су құбырлары жүйесін жүргізуі, қорған мен цитадель салуы - өркениеттіліктің белгісі. Отырарда міне, бұлардың бәрі бар. Енді тек соны қазып, заттай айғақ ретінде орталыққа көрсетуіміз, деректерді ғылыми айналымға түсіруіміз керек. Мәселе осында. Димекен мына сөзді естігенде қатты ойланып қалды. Кетерінде қолымды құшырлана қысып тұрып: «Түсіндім. Бәрі де болады» - деді. Ғылым академиясының президенті Шаһмардан, Есенов кіріп, біздің институт жасаған «Отырар археологиялық кешенді экспедициясының көп жылдық қазба жұмысы жоспарына» Димекеннің келісімін алып шықты. Сондағы бәрімізді қуантқан нәрсе, әсіресе, жобадағы Отырарды қазушы мамандарға жыл сайын бөлінуге тиіс деп көрсетілген 100 мың сом ақшаның

қысқарылмай қолдау табуы еді. Ол кезде бұл дегеніміз өте мол қаржы болатын. Содан 1975 жылдан 1987 жылға дейін сол сома берілді. Ал 1988 жылдан бастап үздік-создық болып бөлініп беріліп жүрді де 1990 жылы мүлде тоқтады.[7] Бұл кезде біз де Отырардағы экспедиция жұмысын бітірген едік – дейді ғалым. К.А.Ақышев отандық археологияда екі үлкен істі Алматыдағы республикалық археология музейі мен Отырарды қазу жөніндегі көп жылдық кешенді экспедицияны құру мәселесін қоса бітірді.[8] Ал, 2000 жылы К.А.Ақышев ғалымның осыдан 4 жыл бұрын Астана іргесінен мүлде белгісіз көне қаланың орнын тапқандығы еді.[9]

Археолог ағамыздың қолына бірде XVIII ғасырда өмір сүрген орыс офицері, топограф И.Шангиннің күнделігі түседі. Онда: «Мен Есіл жағасында қирап жатқан қаланы көрдім. Кезінде тамаша елді мекен болғаны байқалады. Бізді әсіресе оның іргесіндегі суы тұщы көлдің ғажайып көрінісі таңғалдырды», - деп жазылған екен. Кемекең осы деректі негізге ала отырып архивтен Целиноград (қазіргі Ақмола) облысын 1974 жылы аэрофотодан түсірген көріністі тауып алдыртады. Салыстырып қарағанда, топограф И.Шангиннің күнделігінде айтылған көлдің суалған орны мен оның жағасындағы шаһар құландысы қазіргі Астана іргесіне 10 шақырым жерде жатқаны анықталады. Ол кісі басқарған экспедиция мүшелері міне, 4 жылдан бері осы жерді қазу үстінде 3 мың шаршы метр аумақты топырақтан аршыған кезде көне қаланың екі құрылыс қабатынан тұратындығы белгілі болды. Оның үстіңгісі XIII-XV ғасырларға тән десек, астыңғысы X-XII ғасырларға жатады. Шаһардың ортасындағы төбеден 20-дан астам қабір мен 5 мазар табылып, төңіректен қалыңдығы 5 сантиметрлік бөлек формалы кірпіштер, күміс тиын, темір жебе қазып алынды.[10]

Қалада шағын кәсіпкерлік орындары болғаны байқалады. Онда қыштан түрлі ыдыс-аяқтар жасалынып, кірпіш күйдіретін арнаулы орын және ұстахана жұмыс істегенін айғақтайтын деректер бар. Әсіресе шаһар халқына қажет су іргедегі көлден тікелей тартылғандығы айрықша әсер қалдырады. Оған дәлел, көлден тұщы су алу үшін екі ортаға шағын канал қазылған екен. Онда жел арқылы айналатын сорап механизмі жұмыс

істеп тұрған. Су соның күшімен жоғарыға қарай шығарылып отырған.[11]

Міне, осындай жайлар анықталған соң К.А. Ақышұлы Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевқа кіргені бар. Ғалым онда мемлекет басшысына Астана іргесінде X-XII ғасырларда пайда болған Бұзоқ атты қала туралы толық айтып берді. Қазақстанның қазіргі елордасының орнында сол орта ғасырларда-ақ әскери ставка және билік резиденциясы ретінде қызмет еткен қала болған деп есептейді археолог.[12]

Сөйтіп ол өмірінің соңына дейін осы қаланы қазуға кіріседі. Қазақтың белгілі археолог ғалымы Кемел Ақышев Отандық тарих ғылымында өз қолтанбасын қалдырған ғалым. Сонау 1950 жылдары қазақтарға археология ғылымы әрі жат, әрі таңсық кезде, ол осы ғылымды қалаған қазақ жастарының бірі болды. Осы ғылым саласындағы қазақтың тұңғыш археолог ғалымы, ғұлама, академик Ә. Марғұланнның шәкірті болды.

К.А. Ақышевтың археология ғылымындағы ерекше орын алған жаңалығына «Алтын адам» ескерткіші жатады. 1969-70 жылдары Жетісу археологиялық экспедициясының жетекшісі ретінде Алматы облысы, Еңбекші қазақ ауданындағы, Есік қаласы маңындағы Есік өзінінің жағалауында орналасқан б.з.д. V-IV ғасырдағы сақ обаларын қазып тоналмаған «Алтын адам» қабірін ашты. Есік обаларының көлемі: диаметрі 30-90 м, биіктігі 4-15 м аралығында. Алтыншы обаны қазғанда бөренелерден жасалған ағаш қабірге қойылған мүрделер табылды. Оба диаметрі 60 м, биіктігі 6 м болған. Ханзада қабірінен 4 мың алтын әшекей тағылған киім, қару-жарақ, ыдыс-аяқ т.б. заттар алынды. Соның ішінде күміс тостағанға түсірілген 26 таңбалы жазуы бар ыдыс табылды.

Киім үлгісі, жерлеу рәсімі, алтын адамның Жетісу жерін мекендеген сақтардың көрнекті елбасы немесе жас көсем әскербасы екенін көрсетеді.[13]

Алтын адам қазақ халқының ұлттық мақтанышына айналды. Оның бейнесі азаттық ескерткішіне, қанатты тұлпары елтаңбамызға енді.

Ғалым өз атағын тек осы «Алтын адаммен» тарихта қалдыра алар еді. Бірақ ол тынбай еңбектеніп, көне Отырарды зерттеуге кірісті.

Солтүстік Қазақстандағы қола, темір, орта ғасыр ескерткіштерін зерттеуде көп еңбек сіңірді. Астана қаласында жас археологтардың қалыптасуына, оларға ғылыми жетекшілік жасауда талмай еңбек етті.

Ғалым алғашқылардың бірі болып Есіл өзені маңындағы ескерткіштерді зерттей бастады. Бұл маңда адамдар ашель-мустьер заманында-ақ қоныстанып тас қарулар жасағанын дәлелдеді. Ежелгі тұрғындардың аңшылықпен, балық аулаумен және терімшілікпен шұғылданғанын анықтады.

Қола дәуірінің ескерткіштерін б.з.д. I мың жылдықтың басы кезінде Орталық Қазақстандағы «Андронов» мәдениетіне жатқыза отырып, ол қазіргі Астана қаласы маңында да тарағанын айқындады.

Бұдан басқа Астана қаласы маңында да темір дәуірінде, б.з.д. VIII-V ғасырларда сақ тайпаларының ескерткіштері орналасқандығын анықтады.[14]

К.А. Ақышев көне Қазақстан тарихының өзекті мәселелері бойынша негізгі тұжырымдарын жасауға белсене қатысты. Орталық Азия өркениеті жүйесінде ежелгі Қазақстанның орнын айқындауға елеулі үлес қосты. Ол 220-ға жуық ғылыми еңбек, соның ішінде 10 монография жазды. 1982 жылы Қазақстан мемлекеттік сыйлығын алды. 1983 жылы Германия Археология институтының корреспондент мүшесі атағын алды. 1982 жылы Қазақстан ғылымына еңбек сіңірген қайраткер атағын иеленді. 1996 жылы Қазақстан Республикасының Ғылыми Академиясының Ш.Уалиханов атындағы арнаулы сыйлығының лауреаты болды. 1998 жылы «Парасат» орденімен марапатталды. Сонымен, К.А. Ақышевтың өмірі мен қызметі жас ғалымдарға үлгі өнеге болып қала бермек.[15]

Әдебиеттер:

1. Қодар Әуезхан. Тектілікке дем берген. // Тамыр 2004. №2. 126-128 бет.
2. Ермекбаев Ж.А. Слово об ученом. // Евразийский ежегодник. Астана, 2005. 30-33с.
3. Ақышев К.А. Эпоха бронзы Центрального Казахстана. // т.ғ. кандидаты ғылыми атағын алу үшін дайындаған диссертация авторефераты. Л., 1953.

4. Акишев К.А. Археологическая наука в казахстане // Наука Советского Казахстана. 1920-1960. Алма-Ата., 1960. 580-594с.
5. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963 9-136с.
6. Акишев К.А., Байпаков К.М. Музей археологии Академии наук. КазССР //Вестник АН КазССР, 1973. №11. 65-67с; Солардікі; Музей археологии Академии наук Казахской ССР.// Советская археология 1975.№2.316-317с.
7. Акишев К.А. Некоторые итоги раскопок городища древнего Отрара (1971-1975г.г). //Археологические исследования в Отраре. Алма-Ата, 1975. 5-14с; Сонікі: Раскопки Отрара. //Археологические открытия 1979. М., 1980. 427-428с.
8. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар XVI-XVIII веков по итогам раскопок 1971-1973. // Древности Казахстана. Алма-Ата, 1975. 3-48с.
9. Акишев К.А., Хабдулина М.К. Из средневековой истории города Астаны. // Қазақстан музейлері. Музей Казахстана. 2004ж. №1(4). 34-38с; Гапонова Н.Разведчик старинных миров // Казахстанская правда. 2007ж. 9 июня. 8с.
10. Акишев К.А. К проблеме средневековой городской культуры Сары – Арки.// Степной край Евразии: историко- культурные взаимодействия и современность. Международной Евразийский форум. 3 науч. Конф. Астана, Омск, Томск, 2003. 10-13с.
11. Хабдулина М.К. Бозоқ Астананың түп-тамыры. // Нұр Астана, 2006ж. 29.қараша. №47-48 (157). 3 бет; Аян Кажыбай. Астанчанка золотоордынской эпохи.// На страже. 2007г. 14-21с. №22.
12. Нұрсұлтан Назарбаев. Еуразия жүргенде. Астана, 2005. 75 бет.
13. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. А., 1998. 1том. 1-308бет.
14. Акишев К.А. Батагай предтеча Астаны. // Акмолинская правда. 1998г. 30 июня.
15. Байпаков К.М. Археологией мобилизованный. // Казахстанская правда. 2004г. 10август. №177.

* * *

В статье рассматривается жизнь Казахстанского археолога и историка К.А.Акишева. Автор на основе археологических источников характеризует «золотого человека», найденного в 1969 году в кургане Иссык.

* * *

Scientific heritage of Akishev Kemal Akishevich

In this article is considered the life and activity of well known Kazakhstan's archeologic and historian K.A. Akishev. The author on the basis of archeological sources characterizes «Golden man», when was found in 1969, in Issek Tomber.

Опабекова Д.К.
Аспирант КазНПУ им. Абая

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ ОРГАНИЗАЦИИ БАЯНАУЛЬСКОГО ВНЕШНЕГО ОКРУГА (1833-1868 гг.)

Как известно, в первой половине XIX века сложились новые политические условия в Среднем жузе. Административная политика царизма акцентировала свое внимание на ликвидацию института ханской власти и усиление авторитета родовой знати.

В связи с упразднением ханской власти в регионе царизм создает новую форму административного управления, впоследствии чего на территории Среднего жуза были открыты Кокчетавский, Каркаралинский, Аягузский, Уч-Булакский, Баянаульский, Акмолинский, Кокпектинский внешние округа.

В настоящей статье рассматривается история организации и деятельности Баянаульского внешнего округа, который просуществовав всего 35 лет, сыграл очень важную роль в политической жизни Баянаула, оставив заметный след.

Отметим, что история открытия и деятельности Баянаульского внешнего округа тесно взаимосвязана с именами таких личностей как Шон Едигин, Шорман, Казангап, бий Ботбай, Муса Шорманов и др.

Интересен тот факт, что открытие Каркаралинского внешнего округа 8 апреля 1824 года при урочищах Кент и Каркаралы, в состав которого вошли казахские аулы, состоящие под управлением покойного хана Букея вызвало возмущение баянаульских казахов, так как при учреждении округа чиновники Западно-Сибирского генерал-губернаторства и ага султан Турсын Чингизов намеревались присоединить в его состав нынешние территории Баянаульского, Аксуского, Майского и Екибастузского районов Павлодарской области; Бухаржырауского и Молодежного районов Карагандинской области.[1]

Конечно же, родоначальники баянаульских казахов под руководством авторитетного бия Шона Едигина выступили против добровольного вступления под зависимость Каркаралинского окружного приказа, также они предложили генерал-губернатору открыть новый внешний округ – Баянаульский.

По мнению Калмукана Исабаева «Вольная жизнь номадов, не входящих в состав ни одного округа не давала покоя царской администрации, к Шон бию зачастили офицеры с различными предложениями от губернатора».[2]

В одном из таких посланий генерал-губернатора имеется просьба о сообщении структуры союза тортуульцев.

28 ноября 1825 года в своем письме Шон бий отмечает, что «вступая в борьбу с ханской властью Букея Баракханова в 1816 году, мы организовали Туртуульский союз, ядром его явились потомки четырех сыновей Суйюндука – Кулболды, Жанболды, Орманшы, Каржас. На сегодня в данный союз входят тринадцать родов – Басентейин, Буранайман, часть родов Канжыгалы, Карпык, Тама и другие представители этих родов 332 бия, входящих в совет союза, единодушно избрали меня главным бием союза. Подведомственный мне народ состоит из 43000 аулов, и я уверен, что количество народа, подвластное представителям чингизидов, потомкам ханов Абылая и Букея, по количеству не составят даже половины моего» [3].

14 февраля 1826 года Шон Едигин дает подписку начальнику отряда Каркаралинского окружного приказа сотнику Карбышеву в том, что *«для спокойствия и мира нашего народа согласен на открытие окружного приказа при горе Баянаул...»*.

Приведем исторический документ также подтверждающий несогласие баянаульских казахов войти в состав Каркаралинского округа: *«При учреждении Каркаралинского округа принято было в освоение, что волость Тортуульская, происходя от главного рода Каракисекского, из коего оный округ составлен, должна присоединиться под управление одного приказа. Но впоследствии найдено, что частные отношения султанов Букеевских с родоначальниками упомянутой волости и существовавшие издавна несогласия*

между их киргизами, предлагают к тому сильную преграду, которой предусмотреть, или, по крайней мере, почти токовой сначала было не можно. Известный бий Шон Едигин управляя Тортуыльской волостью с большею властью и доверенностью, нежели какие либо султаны, поставил себя в такое положение, что никогда не решится добровольно вступить под зависимость оных султанов, коих преимущества в управлении, определенные Уставом о киргизах, по-видимому, оскорбляют его права на принадлежность оной волости....

Между тем, как объяснились уже причины, по коим тортуыльцы устраниют себя от вступления под зависимость Каркаралинского приказа, дошли сведения, что бий Шон соглашается на учреждение в волости, им управляемый, особого округа, выжидая только на сие по свойственной гордости азиатца приглашения со стороны здешнего начальства. По сему в проезде отсюда сотника Карбышева, и поручено мною было ему сделать тому опыт при сведении его с упомянутым родоначальникам.

Бий Шон не только принял сие приглашение, но и вступил торжественно в подданство России, а вместе с тем отправил и депутацию от волостей Тортуыльской, Басентиинской и Канжигалинской....

...Польза открытия округа при Баян-Ауле такова, что киргизы, на пространстве между двумя внешними округами здешнюю линию кочующие, со вступлением в веление сего нового округа прекратят уже те беспорядки и грабежи, какие от них претерпевали до сего соседственные волости, состоящие под управлением Каркаралинского и Кокчетавского приказов: учредятся сообщения от одного приказа до другого; составиться связь в управлении между тремя округами, и, наконец, все сие совокупно послужит к прочному восстановлению в степи порядка...» [4].

Необходимо подчеркнуть, что в 1826 году открытие округа не состоялось. Однако, входе переговоров на берегу озера Сабындыкуль возникло казачье поселение, название которого было дано по Баянаульским горам – Баянаул, что в переводе означает «богатая гора», «гора счастья, благодати». [5].

И лишь в 1830 году к баянаульским горам был послан отряд К.И. Леденева, который сообщал, что «... с общего согласия всего туртуульского населения они присягнули в верноподданстве перед аль-Кораном, согласно обычаю... Приняли присягу 1500 аулов Шона, а в оных полагается примерно 15000 кибиток, 125 аулов бия Шорман, 2000 кибиток, 40 аулов Укубая, 4000 кибиток, 430 аулов Казанган, 4300 кибиток, еще всего 2095 аулов – 21700 кибиток. Сверх того ожидается еще присоединение найманов из левобережья Иртыша» [6].

9 марта 1833 года Положением Сибирского комитета было утверждено официальное положение об открытии двух округов Омской области – Баянаульского и Уч-Булакского. Также отметим, что в открытии Баянаульского внешнего округа принимал участие первый начальник Омской области генерал-майор С.Б.Броневский [7]

В результате командир Сибирского отдельного корпуса И.А.Вельяминов направляет письмо-ходатайство Омскому областному начальнику В.И. де Сент-Лорану об открытии в казахской степи внешнего округа под названием Баянаульского.

22 августа 1833 года генерал-губернатор Западной Сибири подписал приказ об открытии Баянаульского внешнего округа. В состав Баянаульского внешнего окружного округа вошли 14 волостей, состоящих из 149 аулов и 11819 кибиток (или примерно более 65 тысяч человек обоего пола).

Таким образом, в составе Баянаульского внешнего округа находились следующие волости:

1. Басентинская
2. Баимбет-Басентиинская
3. Айтей-Басентиинская
4. Актлес-Кучук-Басентиинская
5. Бозгозы-Буранаймановская
6. Джаутей-Буранаймановская
7. Кулыке-Каржасская
8. Кулюковская
9. Сатылган-Алтынторинская
10. Айдабульская
11. Джангозы-Айдабульская
12. Акбура-Тулпаровская

13. Урманчинская
14. Козгановская [8]

По данным Жаксыбаева первые четыре волости относятся к поколению Басентейинское, зимовки которых расположены на левом берегу Иртыша от нынешнего села Актогай до села Коктобе; 5-6 Буранаймановское, на правом берегу Иртыша, между нынешними селами Чернорецком и Григорьевкой, между речками Тундык и Чиганом в нынешнем Майском районе; 7-14 Тортубильское, южная часть Баянаулинского округа, особенно горы Кызылтау и Далба.[9]

В этом округе в общей сложности насчитывалось 400 тысяч лошадей, 112 тысяч крупного рогатого скота, более 1 млн. овец и коз, 31 тысяча верблюдов. [10]

Особое внимание привлекает тот факт, что хотя по Уставу 1822 года ага султанами должны были избираться торе, в Баянаульском округе был избран Шон бий- ага султан, который не принадлежал сословию торе. Так, в книге «Дневники и письма» польский писатель-демократ Адольф Янушкевич после встречи с Шоном писал: «Шон не был чингизидом, но являлся крупной фигурой в степи, он настолько мудро, справедливо и деловито управлял своим народом, что ему завидовали даже ханы...» [11].

По мнению С.Б.Броневского, «в должность старшего султана введен бий Шон Едигин, престарелый, но умный и благонамеренный, народом Туртугульских волостей любимый и имеющий влияние на оны более, нежели полагать можно было». [12]

Итак, поселение Баянаул становится центром обширного внешнего округа, границы которого простирались до Иртыша и охватывали территорию нынешних районов Павлодарской области.

Необходимо отметить, что с открытием Баянаульского внешнего округа для связи его с Омским управлением устанавливается почтовая связь по тракту «Каркаралинск – Баянаул – Коряковский форпост - Омск». Почтовый тракт имел казачьи пикеты, названные по географическим объектам – Калкаманский, Жамантузский, Чапчанский, Карасорский, Кайдаульский и другие.

Г.С.Карелин, в своих записях писал «Баянаул... Селение состоит из крепостенки, где приказ и водворенных казаков, которых 47 домов. Кругом медные прииски и свинец. Земли

удобные. Хорошая мена и средства к торговле. Бедность казаков от лени и пьянства. Двухлетняя льгота. Управление: старший султан округа, два русских и два киргизских заседателя. Округ в 20 волостей по 600 кибиток» [13].

В 30-х XIX века на территории округа начинает зарождаться горнозаводская промышленность и добыча угля, возникают первые рудники и копи. Разведку медных и серебряных руд, угля вел сибирский горнопромышленник Степан Попов, который с помощью местных казахов рудознатцев, таких, как Косум Пшенбаев, обнаружил по следам древних выработок более 100 рудных и угольных мест. В 1832-1840 годах Попов организует плавку руд на Благодатно-Стефановском руднике. В 1839 году, возник Александровский завод на урочище Канды-Карасу, 6 сентября 1849 года дал первую плавку. Этот первый медеплавильный завод в регионе находился к северу от Баянаула. Завод пользовался углем Кызылтауской, Талдыкульской и Майкубенской копей [14].

Интересны сведения о состоянии здравоохранения в Баянаульском округе в эти годы: первое медицинское учреждение – больничный дом из двух комнат на десять коек – был открыт зимой 1833 года. Но врача не было, руководил первой больницей Баянаула младший фельдшер Оконечников, который с 1834 года по 1835 год лечил 16 человек, но вскоре эта больница была превращена в военный лазарет. В 1855 году в Баянауле работали первые фельдшеры из казахов: Жусуп Мантекин и Абсамат Тычкантаев [15].

В 1854 году для изучения экономики и населения округов области сибирских киргизов и их потенциальных возможностей накануне новых административных реформ генштаб русской армии отправил отряд для сбора статистических сведений. По этим сведениям известно, что в 1863 году в Баянауле проживало 280 человек, из них 180 мужчин и 100 женщин. Насчитывалось 44 дома. Баянаул стал центром из 14 волостей, в нем насчитывалось 149 аулов и 11819 кибиток и юрт. Баянаульский внешний округ имел площадь в 57663 кв. версты, количество скота насчитывалось у казахов на 1863 год 426892 головы [16].

В 1868 году Баянаульский внешний округ был ликвидирован. По положению о степных областях была учреждена казачья станица.

С 1869 года Баянаул был в составе Павлодарского уезда Семипалатинской области.[17]

Таким образом, мы полагаем, что история организации и деятельности Баянаульского внешнего округа требует более глубокого изучения, в связи с тем, что Баянаул в XIX веке являлся эпицентром политических событий, был одним из знатнейших урочищ в Среднем жузе, именно в Баянаульском округе первым ага-султаном был избран авторитетный бий, который не являлся чингизидом, здесь же предполагалось избрать ханом Губайдоллу.

Список использованных источников

1. Жаксыбаев С. Открытие Баянаулинского округа.
2. ЦГА РК, ф.338, оп.1, д.336, 4-5 л.
3. ЦГА РК, ф.338, оп.1, д.690, 2-3 л.
4. ЦГА РК, ф.345, оп.1, д.720, 4 л.
5. Янушкевич А. Дневники и записи. – Париж, 1861. – С.32-33
6. Отечественные записки. – СПб, 1814. – С.98
7. ЦГА РК, ф.338, оп.1, д.438, 7 л.
8. ЦГА РК, ф.345, оп.1, д.452, 11 л.
9. Жаксыбаев. Открытие Баянаулинского округа
10. ЦГА РК, ф.345, оп.1, д.336, 4-5 л.
11. ЦГА РК, ф.206, оп.1, д.305, 7-8 л.
12. Красовский. Область сибирских киргизов. – 1868. – 135 с.
13. ЦГА РК, ф.345, оп.1, д.309, 2-3 л.
14. ГА РК, ф. 338, оп. 1, д. 408
15. Завалишин Н.И. Описание Западной Сибири: Сибирско-Киргизская степь. – М., 1867, т. 3
16. Материалы по истории политического строя Казахстана. Т. 1, А.-А., 1960, с. 112-118
17. «Московские ведомости», № 76, 1833 года

* * *

Бұл мақалада 1833-1868 жылдардағы Баянауыл сыртқы округінің ашылу рәсімі мен сыртқы округтегі негізгі саяси оқиғалар баяндалады.

«КӨКЖАР» ЖӘРМЕҢКЕСІ

Көкжар тарихы әріден басталады, XV–XIX ғасырлар арасындағы Шыңғыс хан мен оның мұрагерлерінің шапқыншылығы кезеңін, патшалық Ресей отаршылдарының жаппай қазақ жеріне енуіне куә болған қасиетті топырақ. XVII ғасырдың орта шенінен кейін Көкжар өңіріне оңай олжаны аңсаушы саудагерлер жол аша бастады. Өңірі малға толы, жайылымы жайсаң, адамы малын жердің байлығына қызығушылар көбейді. Олардың арасында XVIII ғасырдың басынан татар, башқұрт және орыс саудагерлері ағыла бастады. Патшалық Ресей XIX ғасырдан бастап қазақ өңірін отарлау саясатына жаппай кірісіп, мыңдаған отбасыларды, оның ішінде Көкжар өңіріне сол лектің 200-ден астамы қоныстанған. Қазақ халқын уысынан шығармау саясатын жүзеге асыру мақсатында бекіністер сала бастады [1].

Төрт бағытқа жүретін жолдың кіндігі Оңтүстік Азия мемлекеттерінің Ресей патшалығына сауда керуенін тартатын атақты «Жібек жолы» бойында орналасқан Көкжар қаласында XIX ғасырдың орта шенінде жәрмеңке ашылып ол тауар айналымы жөнінен Ресейдің екі үлкен сауда орталығының беделін асырып, даңқы түкпір – түкпірге таралады. Осы жерде тек қазақтардың ғана емес, бүкіл карақалпақтарды, башқұрттарды, Орта Азияның көпестерін жинаған жәрмеңке болған.

XIX ғасырдың 50 – 60 жылдары патшалы Ресей үкіметі Қазақстанды тәуелді ете түсу үшін әр қилы шараларды іске асыруға тырысты. Жайық, Сібір, Орынбор казак әскерінің ұйымдастырылуы, әсіресе Ойыл, Жайық бойындағы ғасырлар бойы көшпенді мал шаруашылығының өрісі болған өңірлерге Ресей патшасының қызғаныш білдіруі, сол жерлерге бекіністер тұрғызуға әкеліп соқты. Әрине Ресей патшасының көздеген мақсаты бекіністер салуда қазақ жерлерін бақылауға алу. Ресей ықпалына біртіндеп өтуі жалпы қазақ елінің әлеуметтік –

экономикалық және саяси өміріне өзгерістер әкелді. Қоғамдық және саяси дамуы тереңдей түсті .

Қазақ даласына біріншіден бекіністер салып, арнаулы көңіл бөлуінің басты себебі Ресейдің экономикалық мүддесінен туындаса. Екіншіден өлкенің арзан шикізат әрі үстеме пайда табу көзіне айналды. Бұдан шығатын басты қорытынды Ойыл бекінісінің тарихы тікелей керуен жолдарының іске қосылуымен байланысында. Сөзіміз дәлірек болу үшін, Орынбор генерал – губернаторы Н. Крыжановский өзінің соғыс министріне жіберген 812 санмен тіркелген қатынас қағазында: «Ойыл өзенінің жағасынан өзімізге басты тірек пунктін салу тілегімізді қолдануыңызды өтінімім. Бұл жер шұрайлы, табиғаты өте бай әрі біздерге әрі біздердің қарамағымыздағы солдаттарға тиімді болып отыр. Бекініс тұрғызуға басты мақсат ол қай уақытта қандайда болмасын қырғыз (қазақтар) даласындағы бүліктер мен толқуларды басуға, оларға қарсы батыл қимыл жүргізетін сенімді тірегіміз болмақ», - деп жазған [2].

Ойыл бекінісін салудың сауда – экономикалық маңызына қоса саяси – жағрафиялық әрі стратегиялық орналасуына зор мән берілгені анық болып тұр. Себебі, бұл аймақ Орынбор губерниясының кіндігінде орналасқанымен шектелмей, Азиялық экономикалық арнасына шыға алатын керуен жолдарының жақындығымен ерекшеленді. Осымен қатар қазақ даласына мықтап бекіну арқылы империя билеушілері ұтымды және қалаған уақытында өлкедегі тыныштықты орната алатынын ойдан ұстаған.

Тағы бір аса маңызды жәйт, ол Ойыл бекінісінің салыну тарихы сауда – керуен жолдарының қауіпсіздігімен тікелей байланысты. Ойыл бекінісінің негізі қаламай тұрып ақ қазіргі Ойыл орнында отырықшы қазақтардың өмір сүргендігін мұрағат деректері айқындай түседі. Мысалға, Орынбор губерниялық статистикалық мекемесінің 1865 жылғы қорытынды есебі бойынша: «Ойылда 138 адамның тұрғаны жөніндегі» мәліметтер сақтаулы [3]. «1865 жылдың қаңтар айының 26 жұлдызында губерния орталығы Орынборда Соғыс және Ішкі істер министрлерінің басшылығымен жасырын жиын өтеді, онда жаңадан тұрғызылатын бекіністің сыртқы және ішкі

келбетінің, бекіністің іші мен айналасына тұрғызылатын объектілердің жобалық сызбасын әзірлеу Орал облысының губернаторы - майор Веревкинге тапсырылады. Комиссия 3 ай жұмыс жасап, нәтижесінде Ойыл бекінісінің жобалық түп – нұсқа сызбасын дайындаған. Ал Ойыл бекінісінің алғашқы табаны 1865 жылдың 19 маусымында қаланады. Мұрағат құжаттарына тағы көптеген маңызды, ғылыми тұрғыдан құнды деректер сақталған [4].

Сауданың бұл жақта XVI ғасырдың өзінде жүргенін, орыс керуендерінің Ертіс бойымен жоғары қарай, ал Бұхара керуендерінің қазақ жері арқылы Еуропалық Ресейге қарай жол тартқан. 1764 жылы Ресей өкіметі осында қарым – қатынастың тереңдеуі үшін арнайы ақша бөліп, бай, беделді деген өзге ұлт өкілдеріне қонақасы беруге, оларға Торғай, Орынбор облыстарында мешіт көпестердің керуендері тоқтайтын сарайлар салдырып, оларды казак әскерлері шығарып салатын болған. Ресейдің империялық билігі отарлауына байланысты жер иелері (қазақтар) одан шететтілді. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ жеріндегі патша саясатына қарсы үлкен бас көтерулерді басу үшін және бірыңғай өздеріне бағындыру үшін Ойылда бекініс салынды. Бекініс салынбай тұрып тұңғыш рет патша өкіметінің Ойыл жәрмеңкесін есепке алған.

Бірінші Ойыл жәрмеңкесі отарлаушылардың қатысуымен 1867 жылы Қазыбек шатқалында өтті. Жәрменке отетін орындар биік емес еді, сондықтан Ережеге қарсы болған көтерілісшілер оны тез арада қиратып тастады. Шынтуайтта, міне осы оқиғадан кейін отарлаушылар және билік орындары жәрменке үшін қауіпсіздеу жаңа орындар іздеді.

Әрі қарай, төрт жарым айдан кейін жаңа орында өткен Ойыл жәрмеңкесіне орай мынадай оқиғалар болған. Орал облыстық басқармасының әскери губернаторы генерал – майор Веревкиннің Орынбор генерал – губернаторына жолдауынан: «1869 жылғы 29 қараша. Орал қаласы. Орынбор Генерал – губернаторы мырзаға. Ішкі істер министрі мырзаның 1866 жылғы 7 қыркүйекте бекіткен Ойыл

жәрменкесі жөніндегі ережесінің негізінде облыстың басқарма жоғары мәртебеліме үстіміздегі жылдың 15 қыркүйегінде 15 қазанына дейін жаңа орында, Барқын жерінде болған күзгі Ойыл жәрменкесінің сауда барысы туралы мәлімет бере алады», - деп көрсетілген. Яғни, Ойыл жәрменкесі туралы ереже 1866 жылы бекітілген, ал 1869 жылы жаңа орында – Барқында өткен. Билеуші оындардың тәртібі бойынша алғашқы рет 1867 жылы көктемде Орынбор даласындағы Ойыл өзенінің жанында ашылған жәрменке нәтижелі болған. Оған 25 000 рубльдің тауары әкелінді де, одан 100 000 рубльдікі сатып алынды не айырбасталды, жәрменкеден 20 000 ірілі – уақты мал сатылып алынды [5]. Бұл жәрменкенің жергілікті халық пен басқа өңір саудагерлері үшін тиімділігі орасан зор болған, орыстар қоныстанып, олардың көпестерімен бәсекеге ешкім түспей, ойлары оңынан туып тұрған. Арзан шыт, күнделікті тірлікте пайдаланылатын заттар үшін қазақ бар малын бере салған. Орыс көпестері табын – табын сиыр, отар – отар қой, үйір – үйір жылқыны алдына салып айдап кете берген. Саудының айырбас түрімен бірге, жәрменкелік және тұрақты түрі дамыған.

Ал мына бір деректен жәрменкенің біршама сырлары ашылып тұрғандай: «Мұнда жол орыстардың Ойыл елді мекеніне, басқаша айтқанда Ойыл бекінісіне немесе бұрынғы Оралдың аманаты атаманы генерал Н.Н. Шиповтың құрметіне аталған Шипов поселкесіне жетеді. Бұл қалашық Ойыл өзенінің оң жағалауында жоғарыда орналасқан, ол солтүстік-шығысы болып келеді де, оңтүстікке қарай биік бархандарға ұласады. Ойыл үш бөліктен тұрады. Бірнеше әскери тұрғындар, таратылып болған қамалда орналасқан қазыналық құрылыстар мен шіркеу, оның гарнизоны бірнеше ондаған казактар мен солдаттардан тұрады, олардың басты міндеті – жәрменкеге адамдар көп жиналған кезде тәртіпті қадағалау. Осы әскери поселкенің солтүстік шығысындағы жарты верст жерде Шиповский поселкесі бар, онда әдетте берік тұрақтамаған қоныс аударушылар тұрады. Соңғы поселкемен қатар солтүстік – батыста жәрменкенің тас корпустары соғылған [6].

Жәрмеңке Ойылда жылына екі рет, көктемде – 15 мамыр және 15 маусым аралығында, жалпы айналымы 1900 жылы 1 491 000 рубль және күзде 15 қыркүйек – 15 қазанда, жалпы айналымы 1900 жылы 509 000 рубль болды. 1900 жылы барлығы 2 млн рубльді құраған [7]. Жәрменке айырбас түрінде өтеді, өйткені мұнда орыс көпестері мануфактуралық тауарларын қырғыздардың малы мен жүніне айырбастайды. Ойылда орыс – қазақ мектебі, грамота мектебі, шіркеу, пошта бөлімшесі, жергілікті әскери команда жанындағы және ветеринарлық пункт болған. Ойылдың орналасқан жердің ауа райы күрделі ауырлау болған. Қалашықта жазда құм борады, ал қыста қарлы боран, сондай – ақ тұщы су жетіспейді, жақын маңында тек қана құр жусан-изен ғана өседі. Бірақ Ойылға көршілес аймақтарда (шығыс, батыс, солтүстік) желден тыныш, тұщы суға анағұрлым бай, топырағы құнарлы, боз, селеу жамылған орындар баршылық.

Ойыл бекінісі жағрафиялық-экономикалық орталық болып табылады. Ол жерден жан – жаққа жолдар, Жайықтың арғы бетіндегі дала бойынша керуен жолдары тарайды, яғни оның шексіз сауда маңызы бар. Осыған орай сонау Жібек жолынан бастама алатын Ойыл – Көкжар өңірінің ауыз толтырып айтар өзіндік тарихы жетерлік. Ойыл жәрменкесіне әрісі сонау Үндістан - Қытай, Батысынан – Ресей, Франция, Англиядан алымсақ саудагерлер келген. Жәрменкеге батыс – Қарауылтөбе, Сегізсай, Ашықбай тоғай, шығыс Жездіге дейін аралықта малын сататын қазақтар киіз үйлерін тігіп, саудасын жасаған, ол кездегі малдар – базарда қой, ешкінің ішегі өте бағалы болған. Осындай шикізатты Ресей, сол ел арқылы Франция, Англия саудагерлері алған.

Жаңа Ойыл мекенінің іргетасы 1865 жылы қаланған болатын. Міне осы жылдар Орал губернаторы келіп, көздінің биігі – Қаңқайта тұрып, елдегі болыстарды жинап, кеңес құрады. Сол кезекте Ойыл бекінісін салу керектігін, оған қандай жер лайықты екенін сөйлеседі. Келген әрбір болыс өз мекен – жайларын атап, ол аталған жерлер губернаторға ұнамаған, сондықтан жасалған топтың шет жағынан

губернатор мырза маған соз беріңіз деген екен дейді, үстіне күпі киген бір қазақ. Губернатор жалт қараса, үстінде күпісі бар кара қазақ тап – таза орыс тілінде сөйлеп, сіз қорған қала салсаңыз, міне тұрған – биік тау Қарауылтөбе, ар жағы Сегізсай, күн шығысынан мынау Барқын, арада иірім – иірім Ойыл өзені ағып жатыр,- деп қазіргі Ойыл поселкесінің орнын көрсеткен екен. Губернаторға сапарда жаңағы орыс тілінде анық сойлеген қазақ Күмісбайұлы Меңдібайды 1870 жылдың жазында Көкжар жәрменкесінің төрағасы етіп сайлапты. Міне, осы Меңдібай 1910 жылға дейін Ойыл жәрменкесінің төрағалық қызметін атқарған. Меңдібай Күмісбайұлы мен бірге жәрмеңке құрметіне Әжібай-Арал, оның баласы атақты Наурызалы батыр, немересі Әйтпенбет Меңдібаймен бірге жәрменкенің басы-қасында болған екенін деректер айқындайды [8].

Ал Көкжар жәрмеңкесі жөнінде мына деректерде біршама құнды мәліметтер береді: «корпустың арасы халыққа толы болатын. Халықтың көп жиналатыны сондай, ине шаншар жер жоқ деуге болады. Сол уақытта «Тралс» деп атайтын, қазіргі асхана, содан тамақ ішіледі. Сойылған малдың ішкі құрылысынан қуырдақ жасайтын, өте дәмді дайындайтын. Қарауылтөбеден төмен қарай байлар 40 – 50 киіз үй тіктіретін. Жәрменкеге келген малдарда есеп болмайды. Ойыл бойы сыңсып тұрған. Шетелден келген коммерсанттардың товарлары екі жақ қызыл корпустың лавкаларында сыңсып тұрған. Жәрмеңкеге жиналған халықтың арасында атақты әншілер мен ақындар да болатын. Олар өздерінің өнерлерін көрсетіп, халықтың ризалығына бөленетін.

Жәрменкенің ашылуы да, жабылуы да үлкен мереке, той ретінде өткен. Ат жарыс, атан жарыс, жерден ақша алу, басқа да ат үсті ойындары өткізіліп, мергендер мен палуандар бақ сынасқан, шахматтан, дойбыдан, тоғыз құмалақтан сайыстар ұйымдастырылған. Жан – жақтан құйылып келген күміс көмей әншілер, от ауыды жыршылар жәрменкені думандатып жібереді екен. Көкжар жәрменкесі, міне осылай жылына екі

рет сауда – саттықтың, ән – жырдың, өнердің осы өңірдегі думанды орталығына айналған.

Осы саланың зерттеушісі Гелмгольц өзінің «Оренбургский меновой двор» деген еңбегінде «Орынбор саудасының салмағы дала қазақтарының Ойылына ауысуы», «Ойыл жәрменкесінің сауда айналымы» мақалаларында біз зерттеп отырған тақырып бойынша мәліметтер келтірген. Автор: «бүкіл Ресейдің даңқын аспанға шығарып, сауда Еуропа мен Азияны аузына қаратып тұрған Нижний Новгород пен Орынбор меновой дворларының екеуінің де мән – сәні 1880 жылдары кете бастағаны белгілі. Осы құрметті екі сауда орталығының беделін күрт түсірген Ойыл жәрменкесін тарих лажсыздан мойындатқан еді» деп жазылған. Ал 1893 жылғы есеп бойынша: «Ойылда үлкен сауда корпустары тастан салынып жатыр, қойма мен сауда дүкендері бар. 18 корпустардың 15-і салынып біткен. Екі айлық жәрменке өте қызу өтті. Әкелінген мал саны Орынбордан үш есе артық жүн, тері, тегіс сатылды. Ойыл жәрменкесінің болашағы зор. Қазақтар тек қана осыған келетін түрі бар. Ойыл қаласының саны күрт өсті. Ойыл жәрменкесінің Орынбордан көптеген артықшылығы бар, әрі 279 шақырым қазақ даласына жақын, осы жағдайды ескеріп, Рязань – Орал темір жолы Ойылға тартылса сауда бағы жана түсер еді», - еді деп ерекше сеніммен жазылған [9].

Патша өкіметінің билік басындағылары мәліметтерінен бұл жәрменкенің қарабайыр базардан кәсіби деңгейге көтерілгені де байқалады. Сол кезде полиция қатты жұмыс істеп, тәртіп сақтау шаралары қатаң жүргізілгені, сол үшін арнайы отряд ұстағаны да белгілі болды. Жәрменкенің ережесі бойынша жәрменкелік алқа құрылып, оған уез бастығы наразылық етіп, құрамына екі қазақ, екі көпес орыс кірген. Қалай болғанда да патша үкіметінің құзыры жүріп, орыстарға оңтайлы болған. 1900 жылғы 14 қыркүйектегі номерінде Орталық статистикалық комитетінің 1911 жылғы деректерінде Ресей империясындағы сол кезеңдегі ірі он үш жәрменкенің тізімінде тауар айналымы сол жылы 2 миллион

140 мың рубль құраған Ойыл жәрменкесі тоғызыншы орынға қойылған. Жалпы қазақ даласында жәрменкелер ХІХ ғасырдың 30 жылдарында ашыла бастаған. Арнайы орындар беріліп, корпустар тұрғызылған. Жәрменкелер негізінен патша үкіметінің рұқсатымен ашылған. Дегенмен, мұндай рұқсатсыз, тұрмыстық қажеттіліктен – ақ өз бетінше сауда орталығына айналған жәрменкелер де қазақ жерінде аз болмаған.

Ойыл жәрменкесінің «шексіз сауда маңызы» ХХ ғасырдың басында Қазақстан жәрменкелері туралы жеткілікті ақпараттарда былайша баяндалған: «Барлық аталмыш жәрменкелердегі айналым сомасы астықтың, шөптің аумағына, жылдық мал үшін қолайлығына және көшпенділердің тұрмысына әсер ететін басқа да бірқатар себептерге байланысты өзгеріп отырады. Семей облысында Қарқаралы уезінде Ботовский (Қоянды) жәрменкесі бірінші орын алады, мұнда айналым 1644 мың рубльге жетеді. Торғай облысында негізгі жәрменке Ақтөбеде -326 мың рубль, екі жәрменке Қостанайда - 614 мың рубль, Торғайда – 186 мың рубль және екі жәрменке Ырғызда – 279 мың рубль. Орал облысында айтарлықтай үлкен жәрменке – Ойыл жәрменкесі, мұнда айналым 3,5 миллион рубль құрайды, Калмыков жәрменкесі – 2,3 миллион рубль, Гурьев жәрменкесі – 160 мың рубльге дейін құрайды. Яғни, 1903 жылға дейінгі қолайлы жылдардың бірінде Ойыл жәрменкесінің айналымы 305 миллион рубльге жетіп Қостанай, Ақтөбе жәрменкелерімен салыстырып талдасақ, айтарлықтай салмақты болғаны көрінеді. Жалпы Ойыл (Көкжар) жәрменкесі 1928 жылы Кеңес үкіметі күштеп таратқанша өз қызметін нәтижелі атқарған.

Ойымызды тұжырымдай келе Ойыл жәрменкесінің тарихи маңызын талдап тұжырымдайтын болсақ, қазақ шаруашылығындағы мал басы ұлғайды, өйткені жәрменкеге қатысушылар үшін осы аймақта тұратын қазақтардың малы шикізат көзі болып табылады. Малын және оның өнімін өздеріне қажетті тауарларға айырбастап алатын мүмкіндігі бар қазақтар оны көбейтуге ұмтылыс туғызады. Малдың етін, майын, терісін былай қойғанда, аттың құйрығын, ешкінің

қылын, малдың ащы шегі де жәрменкеде құнды болып қажетті заттарға айырбасталған. Сонымен бірге, қазақтың қолөнерін дамытты. Қазақтың киіз үйлері, үй ағашы, қолдан соққан күміс білезік, әшекей, тағы да басқа сауда көркін кіргізген. Халықтардың тоғысуына жол ашылған, олардың арасында аралыстық – құраластық басталған. Қазақтың тұтынып жүрген самаурынның, басқа да елдердің заттарының күнделікті тірлікке араласуы да осы кезде елеулі қарқын алған. Жәрменкеге қатысушы халықтардың өнерлік тәжірибесін үйрену, олардың заттарының бізге сіңісуі қанат жайған. Өнердің де кең қанат жаюына мүмкіндік ұлғайады. Аяқ жетер жердегі сал – серілер жәрменке ортасындағы алаңдар өнер сайыстарына қатынасқан. Түрлі ойын-сауық жарыстары болған. Ойылдан 40- 50 шақырымға дейін созылған саудагерлері керуен жәрменке кезегін күтіп жатқан.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР ОММ. 25-қор. 1-т., 403-іс. 26-29-п.
2. ООММ. 6-қор. 10-т., 8184-іс. 78-84-п.
3. ҚР ОММ. 25-қор. 1-т., 3715-іс. 56-59-п.
4. ҚР ОММ. 25-қор. 1-т., 3715-іс. 23-п.
5. ООММ. 6-қор. 17-т., 152-іс. 27-28-п.
6. ООММ. 6-қор. 10-т., 200-іс. 42-45-п.
7. Рожкова М.К.К вопросу о значении ярмарок во внутренней торговле дореформенной России//Исторические записки Т.54. М.: АН СССР. 306-314 б.
8. Положение торговли с среднеазиатскими ханствами до занятия Туркестанского края//Труды Оренбургской ученой Архивной комиссии. Вып IX. Оренбург, 1902. 1-3 б
9. Гельмгольц Ф. Оренбургский меновой ... 41

* * *

В статье рассматривается история Уилской ярмарки Кокжар. Которое явилось перспективным событием социально-экономической и политической жизни местного населения.

* * *

In this article is considered the history of Uil fair Kokzhar, which was perspective event of a social – economic and political life of local population.

ПЕДАГОГИКА

ӘОЖ 371.32: 793.3(574)

Қ.Д. Айтқалиева

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік
университетінің аға оқытушысы,
өнертану кандидаты

ҚАЗАҚ БИІН ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕ «АЛТЫН ҚОРДАҒЫ» ҰЛТТЫҚ БИЛЕРДІҢ РӨЛІ

Қазақ биі өзінің дамуында ұзақ та күрделі жолдан өтті. Бишілердің, хореографтардың бірнеше ұрпағының іздемпаздық күшімен, қажырлы еңбегімен, талантты талпынысымен пайда болып, қалыптасқан қазақ биі қазір өзіндік өрнегімен, ұлттық ерекшелігімен, қайталанбас бет-бейнесімен көрермен көпшіліктің сүйіспеншілігіне бөленді. Алғаш рет 1965 жылы «Қазақ биін» дербес пән ретінде оқу бағдарламасына енгізген Ш.Жиенқұлова болатын. Ол өз тәжірибесіне сүйене отырып, көптеген қимылдарды, билерді, теориялық еңбектерін дүниеге әкеліп, кәсіби тұрғыдан оқытқан еді. Ал Ш.Жиенқұлованың ісін әрі қарай жалғастырып келе жатырған шәкірті Ғ.Бейсенова көп жыл Алматы А.Селезнев атындағы хореографиялық училищесінде «Қазақ биінен» дәріс беріп келеді. Өз әдістемелік бағдарламасы да бар. Қазіргі өнер оқу орындарындағы қазақ халық биін оқытуда бұл бағдарлама өте құнды болып келгені анық. Ғ.Бейсенованың құрастырған бағдарламасы арқылы қазіргі қазақ биін оқыту қарқынды дамып отырғанын мойындауымыз керек.

Қазіргі мезгілде Хореографиялық пәндердің оқытушысын дайындауда 050409 «Хореография» мамандығы бойынша Қазақстан Республикасы жалпыға міндетті білім беру стандарты негізінде жасалған «Қазақ биін оқыту теориясы мен

әдістемесі» пәнінен типтік бағдарлама қалыптасып келеді. Онда хореография бакалаврына қажетті әдістемелік және практикалық білім бағдарламалары топтастырылады. «Қазақ биін оқыту теориясы мен әдістемесі» пәні хореография бакалаврын дайындаудағы ең қажетті кәсіби пәндердің біріне жататынын атап өткен орынды.

Пәнді оқыту барысында халық биі мәдениетінің қалыптасуы мен тарихи дамуын, қазақ биінің терминологиясын, пластикалық ерекшелігін жете түсініп білу, билеу техникасын терең меңгеруін мейлінше айқын мәнерлілікті және саздың мазмұнын терең түсіну міндеті қойылады. Сонымен қатар қазақ биінің негізін салушылардың, олардың халық мұрасына айналған би шығармаларын білу. Ә.Ысмайлов, Ш.Жиенқұлова, Д.Әбіров, З.Райбаев, Б.Аюханов, О.Всеволодская-Голушкевич, М.Тілеубаевтардың қазақ би мұрасына айналған әсем билерін келесі ұрпаққа жеткізу бүгінгі күннің міндеті. Сондықтан да, шәкірттерге олардың билерінің орындалу сипатын, нақышы мен мәнерін көрермен көпшілікке әсерлі жеткізе білу міндеті жүктеледі.

«Алтын қор» билері қазақ биінің қимылдарының орындалу әдістемесін білуде, қазақ биінің орындау техникасын арттыруда, өз бетінше жұмыс істеуге машықтануда, қазақ биінен нұсқа түрлерін құрастырып, көрсете білуде, өз орындаушылық деңгейін көтеруде көп септігін тигізеді. Бүгінгі күні Ш.Жиенқұлованың «Айжан қыз», «Қазақ вальсі», Ә.Ысмайловтың «Құсбегі-дауылпаз», Д.Әбіровтың «Қоштасу», «Алтынай», «Балбырауын», З.Райбаевтың «Мерекелік сюита», «Шолпы», «Ата толғауы», «Биші қайың», Б.Аюхановтың «Аққу», О.Всеволодская-Голушкевичтің «Кербез би», «Киіз басу» т.б. билері қазақ биін оқыту оқу бағдарламаларына енгізіліп жүр.

Ш.Жиенқұлованың Құрманғазының күйіне қойылған «Айжан қыз» биінде қазақтың өрнек тоқу өнері бейнеленген. Онда ұршық иіру, жіп орау, кілем тоқу процестері ерекше әсем қимылдар арқылы көрсетіледі. Л.Хамидидің «Қазақ вальсі» биінде қыздар жігіттермен жұптаса билейді.

Ә.Ысмайловтың 1957 жылы Қазақтың ән-би ансамбліне қойған «Құсбегі-дауылпаз» қазақтың халық биі. Би саятшылардың бала бүркітті баулуын бейнелейді. Биге екі орындаушы қатысады. Біреуі құсбегі, сол қолына бүркіт

ұстаған, ал оң қолында етке ұқсас қызыл мата. Екінші орындаушы дауылпаз, биді барабанмен сүймелдейді. Ол аңшының қимылдарын ықыласпен қадағалап жүріп, оның біресе оң жағына біресе сол жағына өтіп отырады.

Д.Әбіровтің мейлінше қарапайым халық өмірінің халық ортасынан шыққан, шынайылығымен әркімнің жүрегіне жақын, жанына жайлы терең түсінікті билерінің бірі «Қоштасу» (немесе «Бес қыз»). Балетмейстердің бұл туындысы өзге билерге ұқсамайтын өзіндік өрнектерімен дараланған. Өйткені, би халқымыздың әдет-ғұрпына негізделген. «Қоштасу» - қазақ биінде маңызды орын алды. Әрбір жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеуде бұл би үлкен роль атқарып келеді.

Д.Әбіровтің қазақ қыздарының әсем, екпінді қимылдарын көрсеткен қойылым «Алтынай» күй ырғағына негізделген «Алтынай» биі. «Алтынай» биінің бірінші бөлімінде жігерлі, қажырлы, жылдам әуенге би тілімен сымбатты, нәзік қыздардың бейнелері, екінші бөлімінде ырғақ жәй, сабырлы орындалып, нәзік, биязы қыздардың тал бойындағы ерекше әсем қимылдар көрінісі әдемі «иілу», «толқын» қимылдары жеке, топтық түрде орын алған, ал, үшінші бөлімде қайта жігерлі, жылдам би қимылдары «айналма» түрлері, еңбек процестеріндегі әйелдер қимылы «ұршық иіру» енгізілген. Мысалы, Құрманғазының «Балбырауын» күйінің желісінде қойылған «Балбырауын» биінің техникасы күрделі. Ол классикалық элементтерді үйлестіру арқылы би әрекетін шебер құрастырып, бай сахналық қимылдармен әрлендірген. Классикалық секірулер, ырғақпен жалғыз аяқтап нық ырғулар, денелерін бүге кең секірістер, иық, буын, «теңселу», «молдас», «тепең жорға» қимылдары жігіттердің батыл бейнелерімен бір тұтастықта қабылданады.

3.Райбаевтың «Мерекелік сюита» композициясы қазақтың сахналық биінің шын мәніндегі биік мектебі деуге болады. Қайсарлыққа, қажырлыққа, әр түрлі ырғақты сұлуда мәнді мәнерге толы бұл биді қазақ биінің биік шыңы десек артығы жоқ. Бұдан басқа да үлкен шеберлікпен қойылған билері бір төбе. «Ата толғауы» биі Н.Тілендиевтың «Ата толғау» күйіне негізделген. Лирикалық қыздар биі. Би –халықтың тұрмыс тіршілігін бейнелейді. Бишілердің қолдарында Аса таяқ аспабы. Музыка ырғағымен соғып әсем қимыл қозғалыстар

жасайды. «Шолпы» биі зергерлік бұйымға қойылған. «Биші қайың» биінің ерекше қойылған би суреті шыныменен табиғат көрінісін суреттейді. 3.Райбаевтың осы аталған қойылымдары мемлекеттік «Салтанат» ән-би ансамблінде қойылып, қазақ би мұрасына айналды.

Б.Аюхановтың терең мазмұнды образымен, адам жанын тебіренерлік күшті әсерімен баурап алған «Аққу» биі аққу қыздардың ғажайып бейнесін тамаша сомдаған қойылымы екенін мақтанышпен айтуға болады.

О.Всеволодская-Голушкевичтің «Кербез би» қойылымы қазақ қыздарының кербезденген болмысын ашып көрсетеді. «Киіз басу» биінде тек қана қыздар қатыспайды сонымен қатар ерлерде қатысып, киізді қарпу кезінде әлі де жүні бастау киізді ширатып қатайту үшін, оны қоршаулап, шеңберлеп тігеді де жан-жағынан ұстап алып жігіттер лақтырады. Биде қыздар, ерлер қимылдары үндесіп, би тактысына сай музыкалық үн береді. Бұл қойылымдар «Алтынай» мемлекеттік этнографиялық ансамбльде қойылған болатын.

Жоғарда аталған ірі қойылымдардың бәрі де ұлттық би өнерінің классикасына айналды. Сондықтан да, оларды ұмытпай, әр кез еске алып, бағалау керек. Шәкірттерге үйретіп, оқыту керек. Соңғы кезде бұл билер сахнада көрсетілмей жүргені анық.

Қазіргі біздің қазақ билеріміз тек қимылдар жинынтығы болып кетті десек жаңылмаймыз. Хореографтар кәсіби орындаушылықты көрсетеміз деген оймен бірнеше қимылдарды құрастырып тез екпінмен айқайға басып, әрі-бері сабылтып жүргізе беру әрекеттерін пайдаланады. Жасыратыны жоқ, мәнсіз, мазмұнсыз қазақ билері Ш.Жиенкұлова атындағы Қазақ би байқауларында да орын алды. Қазіргі жағдайда ұлттық нақышы бар қазақ биін оқыту әлі де жөнді жолға қойылмай келе жатырғаны қынжылтады.

Елімізде қазақтың төл тілімен қимылдар атауын енгізіп, ізденіп жүрген балетмейстер-оқытушылар жоқтың қасы. Өйткені осы уақытқа дейін қазақ биі пәнінің оқытылу әдісі орыс тілінде өтіп жүр. Сонымен қатар қазақтың халық биінің қандай екенін білмейтін балетмейстерлер қаптап бара жатқанын айта кету керек. Ғасырлар бойы қалыптасқан би қимыл-амалдарының, жоғардағы билердің сахнадан көрінбей қалып жатуының да бір себебі сол қырсыздықта екені рас. Ал, балетмейстер Д.Әбіров қазақтың тілін, тарихын, салтын

білмеген балетмейстер қазақтың төл биін енгізе алмайды дегенін толық құптаймыз.

«Алтын қор» билері еш жерде, яғни теледидар, мұрағат, мұражайда, кітапханаларда сақталмаған. Жалғыз ғана О.Всеволодская-Голушкевичтің өзінің «Пять казахских танцев» атты кітабында билерінің жазбасын қалдырған. Сонымен қатар, «Қазақстан әйелдері» журналында аталған балетмейстердің кейбір билерінің жазбасы қазақ тілінде шығып отырды.

Республикада педагогикалық институттардан басқа өнер, мәдениет, музыка оқу орындарында да би мамандарын дайындайтын бөлімдерде қазіргі қазақ биінің бағдарламасын жасаған кезде Ш.Жиенқұлованың, Д.Әбіровтің енгізген қимылдыры екені нақты көрсетілмейді, «Алтын қор» билері үйретілмейді. Мысалы, өзбек биінде 3 мектеп бар Ферган, Бұхар, Хорезм. Сол сияқты қазақ биінде Ш.Жиенқұлованың, Д.Әбіровтың мектебі, әдісі деп оқытылса қазақ би өнерінде бір жаңалық болар еді.

Түйіндеп айтқанда, Шара апамызбен, Дәурен ағамыздың қалыптастырған би мектебі бар. Бірақ осыны жалғастыратын хореографтарымыз саусақпен санарлықтай. Сондықтан да, «Алтын қордағы» ұлттық билерді қазақ биін оқыту процесінде пайдалану өте маңызды. Бұл шығармалар қазақ биінің дамуына толық мүмкіндік береді. Ұлттық өнеріміздің баға жетпес озық үлгілеріне айналды, би өнерін үйретудегі оқулық материалдары деңгейіне көтерілді. Жоғарда аталған балетмейстерлердің әрбір жеке туындысын да, жалпы туындысын да жоғары бағаламай болмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бейсенова Ғ. Қазақ биі. Хореография мамандарын оқытуға арналған бағдарлама. –Алматы, 1993.
2. Жиенқұлова Ш. Сымбат. –Алматы: Өнер, 1987.
3. Всеволодская-Голушкевич О. Халық билерінің табиғаты туралы. \\Қазақстан әйелдері, 1988. № 12.
4. Абиров Д. Т. История казахского танца. –Алматы:Санат, 1997.

* * *

В статье рассматривается роль национальных танцев из «Золотого фонда» в процессе преподавания казахского танца.

* * *

The article deals with the role of the national dances from the "Golden fund" in the process of kazakh dance teaching

В.Т. Арыстанғалиева

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік
университет колледжі оқытушысы

ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі таңда елімізде болып жатқан әлеуметтік өзгерістер гендер мәселесін шешуге жаңа ғылыми тұрғыдан қарауды талап етеді. Гендер мәселесін зерттеген кезде ең алдымен әйел мен ер адамның қоғамдық әлеуметтік орындары жан-жақты талқылануға тиіс. Қазіргі таңдағы негізгі міндет адамзаттың жаңа заман талабына сай тіршілік етуін қамтамасыз ету, және ер адам мен әйел адам тең дәрежеде еңбек етіп, Отанына қызмет көрсету. Гендерлік айырмашылықтар негізінде иерархия жатыр, оның түсіндіруі бойынша маскулиндік басымдылық, ал феминдік бағыныштылық деп берілген. Нәтижесінде, әйелдер де, ерлер де гендерлік таптаурынның «құрбаны» болып қалады. Сондықтан да гендер теңдігі мәселесін ғылыми тұрғыдан зерттеудің қажеттігі басым болып отыр. Елбасы Н.Ә.Назарбаев қолдауымен елімізде гендерлік саясат жүргізілуде. Себебі әйелдердің қазіргі қоғамдағы орны кім-кімді де алаңдатады.

Жас мемлекетіміздің өркениетті елдер қатарында дамуы үшін әйелдер де ерлер де бірдей өз Отанының, өз ұлтының, өз елінің жанашыры ретінде өз білімдерін, ұйымдастырушылық қабілеттерін ортаға салулары керек.

Адамзат потенциалының дамуы қазір адамзат таңдауының кең мүмкіндігін білдіреді, мұнда ерлер мен әйелдердің мүмкіндіктері бірдей болу қажет. Қазіргі кезде әйелдер дәстүрлі ерлер сферасында өздерін көбірек көрсетуде.

Ерлер мен әйелдердің қоғамдағы орны бүкіл әлемде, соңғы уақытта біздің елде де көптеген дау-дамайлар туғызуда. Гендерлік қатынастар мәселесіне көптеген еңбектер арналғанымен ұйымдастырушылық мінез-құлықтың гендерлік ерекшеліктері, ұжымда кім жетекші болғанда ол ұжым жетістікке жетеді, қазіргі еңбек нарығындағы гендерлік

ерекшеліктердің ескерілуі дұрыс па деген сұрақтар әлі де ашық күйінде қалып отыр.

Ұйымдастырушылық мінез-құлықтың гендерлік ерекшеліктерін психологтар әр қалай түсіндіреді. З.Фрейд жыныстық белгі бойынша қоғамда қалыптасқан дискриминацияны алдын ала анықтады. Ол әйелдерді ер адам анатомиясына қызығатындығымен түсіндірді. Фрейд өзінің «Нәзіктік» еңбегінде «феминдік» сапаларға пассивтілік, тәуелділік, бағыныштылықты жатқызған, ерлерді белсенді және билікке ұмтылады деп санады. Бұл эталондардан кез келген ауытқу сау емес гендерлік ұқсастық көрінісі деп санады.

К.Хорни оның пікіріне қарсы шықты. Хорни әйелдердің өздерін жиі ер адаммен салыстырғанда толымсыз сезінуінің себебі оның өмірі экономикалық, саяси және психоәлеуметтік тәуелділігіне негізделетінінде деп табанды тұжырымдады. Ол қазіргі қоғамдағы қатынастар мен рольдік мінез-құлық өзгерісін қолдады.

Герт Хофстед еңбегінде ұлттық басқару мәдениетінің бес жетекші көрсеткіші арасында «феминдік» және «маскулиндік» бөліп көрсетіледі. Маскулиндікті басқарудың нақты технологияларымен байланыстырады және басымдылық, тәуелсіздік, қаттылық, жылдамдық, шешімнің көлемдігі, жұмыстың жоғары мәні, карьералық өсу және әлеуметтік мәртебемен бейнелейді. Феминдік жұмсақ ыңғайға икемділік ретінде қарастырылады және ынтымақтастық, ашықтық, әділеттік, эмоционалдылық, өмір сапасына бағдар, жеке қатынастарды қолдау, моральдық және этикалық нормалардың маңыздылығы.

Феминді сапалар скандинавтық елдерде басым келеді: мұнда әйелдердің экономикалық, қоғамдық және саяси өмірге араласуының ең жоғарғы көрсеткіші белгіленеді. Швецияда-12,7%; Данияда, Норвегияда және Нидерландыда-36,6%; Финляндияда-33,5%. Мұнда еңбек бөлінісінде гендерлік немесе жыныстық қатыстылық ескерілмейді, кәсіби білім, іскерлік және тұлғалық қабілеттер мен жетістіктер бағаланады.

Менеджменттің маскулинді ыңғайы Венесуэла, Швейцария және Италияда басым. Бұл ыңғайға экономикаға, саясатқа, қоғамға ерлердің араласуы тән. Мұнда ерлерден сенімділік, басымдылық, бәсекелестік және рационалдылық сияқты қабілеттер күтіледі. Әйелдерге бағынышты роль тән.

Әйелдер жиі мәртебесі төмен салаларда не түрлі әлеуметтік қызмет көрсету орындарында қызмет көрсетеді.

Мұнымен бірге феминді және маскулинді ұйымдастырушылық мәдениеттегі жалпы сипаттамалар қарастырылады. Феминді құндылық басым жерлерде топтық интеграцияны ең жақсы құрал ретінде қарайды, ал маскулинді мәдениетте индивидуалды ерік-күш басты орында. Мәдениеттің бұл параметрлерінен дау-жанжалды шешу тәсілдері де тәуелді. «Ерлер» ұйымында дау-жанжал ашық және қатты қарсылық сипат алады, ал «әйелдер» ұйымында ол көбіне жасырын, латентті сипат алады және оны реттеу күш көрсету әдістермен емес, пікірталас, келісім, үрдісінде жүзеге асырылады. Ерлердің ұйымдастырушылық мәдениетінде бірінші болуға ұмтылыс басым, ал әйелдерде әдеттегідей болуға ұмтылыс байқалады. Маскулинді билік көзі - мәртебе болса, феминдікте –жеке қатынастар болып табылды.

Мәселені шешу мен шешім қабылдауда ерлер ұйымдастырушылық мәдениетіне индивидуалды шешімдер күшіне сенім тән; шешімділік және қаталдық маңызды орын алса, әйелдерде-өзгелердің пікірін ескеру тән. Интуиция және консенсусқа жету маңызды.

Сандра Бэм түрлі гендерлік ұқсастығы бар адамның 3 типі туралы болжам айтты: феминді сипаттамалары басым, маскулинді сипаттамалары басым және «андрогинді», яғни маскулиндік пен феминдік сипаттамалар теңдігі байқалатын адамдар. Ол үшін типтердің ішіндегі ең тартымдысы үшіншісі болды: оның ойынша, андрогинді тұлғалар бейімдік пен мінез-құлық икемділігін иеленеді, шығармашылық бағытпен ерекшеленеді және ең психологиялық жағымдысы болып табылады.

Жиі ұйымдарда әйелдер нәтижеге бағдарланған ерлер стиліне еліктейді, әсіресе олар ерлердікі деп дәстүрлі саналатын аймақтарда лидерлік қызметтер атқарғанымен, оларға өзге де гендерлік қарама-қайшы тұлғалық сипаттар тән. Олар барынша басым, аз қамқор көрсетеді, яғни маскулинді стереотипке көбірек сәйкес келеді. Сөйтіп әйел-лидерлер қарама-қайшы стильдерді сәйкестендіреді: гендерлік роль феминдікті, ал лидерлік – маскулиндікті талап етеді. Екі стильді бірдей сәтті иеленетін адамдар тиімді басқарады.

Лидерлікті зерттеулер жұмыстың өнімділігі топтың жыныстық құрылымына байланысын көрсетеді: ерлер де, әйелдер де өз жыныстық өкілдерімен қызмет етсе өнімді жұмыс жасайды.

Егер топ тек әйелдерден тұрса, әлеуметтік-эмоционалдық мінез-құлықты көрсеткен, егер топта ерлер де болса, әйелдердің экспрессивтілігі аздау болған. Ерлер өз мінез-құлқында міндеттерге көп бағынатынын көрсеткен, ал әйелдер-өзара қарым-қатынасында кейде бұл стереотиптер нақтылықты иеленеді: міндеттерді шешуге бағдарды барлығы емес, тек маскулиндік ерлер, ал адамдарға бағдарды феминді әйелдер көрсеткен.

Ұйымдастырушылық мінез-құлықтағы гендерлік спецификаның эмпирикалық зерттеулер салыстырмалы түрде аз жүргізілген, бұл зерттеулердің өзі бәрінен бұрын басқару іс-әрекетіндегі стильді қарастырады. Бұған сәйкес ресейлік және шетел авторларының көптеген жұмыстарын жалпылай келе, Чернобровкина А.В. келесідей қорытындыға келді.

Басқару іс-әрекетіндегі ерлер мен әйелдердің мінез-құлқы басқару ситуациясының ерекшеліктері және дәстүрлі гендерлік рольдер мен идеалдар ретінде екі жыныстың өкілдері де өзінің дәстүрлі гендерлік роліне сәйкес мінез-құлыққа әлеуметтік қолдау күтуі ретінде детерминацияланады. Ерлер үшін қызметтегі өсу мүмкіндіктерінің болуы, жақсы жалақы, оқу және квалификацияны жоғарылату мүмкіндігінің болуы мәнді; олар үшін өмір сапасына қарағанда жұмыстағы жетістік маңызды орын алады. Әйелдер үшін ең маңыздысы достық атмосферадағы жұмыс, берілген жұмыс орнын ұзақ сақтап қалу мүмкіндігі, еңбектің қолайлы шарттары, өзінен жоғары жетекшілерімен және әріптестерімен жақсы қарым-қатынас болу маңызды саналады. Өмір сапасы кәсіби жетістікке қарағанда маңыздырақ болып келеді.

Әйелдерге тән басқару стилінің мынадай сипаттары бар: бағынушылармен белсенді өзара әрекет, өзінің тұлғасына қызметкерлердің құрметпен қарауы, және олардың стресстік жағдайда қолдау көрсетуін, бір-бірімен өзара түсіністік жағдайды қалыптастыру.

Л.В.Бабаева және А.Е.Чирикова ер адамдар мен әйел – бизнесмендердің этикалық ұстанымдарын салыстыра келе: бизнесте әйелдер өзгелерге көбірек тәуелді болады, сондықтан

олардың принциптерімен бизнестегі әдептілікті көбіне құлықтық императивпен түсіндіреді. Бизнестегі әйелдердің әлеуметтік жауапкершілігі ерлерге қарағанда жоғары. Бұл әлеуметтік жауапкершіліктің көрінуіне, бір жағынан «гуманды менеджмент», екінші жағынан қайырымдылық және әлеуметтік көмек бағдары әсер етеді.

Әйелдердің бизнеске келуі кездейсоқ емес. Дәл осында әйел-менеджерлер айқын жетістіктерге жете алады. Әйелдердің мекемеде жоғары жетекші орынды иеленуге шектейтін фактор елдің экономикалық өмірі мен іскерлік мәдениетінің ерекшеліктері болып табылады.

Әйелдің бизнеске табыстарға жетуі оның ерлердің басқару стиліне жақындаудың нәтижесі емес, өзінің менталитеті мен оған тән мінез-құлық стереотипін шығармашылық пайдалану нәтижесінде жетеді.

Жүргізілген зерттеулерімнің нәтижесі бойынша ерлер мен әйелдердің ұйымдастырушылық және коммуникативтік қабілеттерінің деңгейінде айтарлықтай айырмашылықтар жоқ. Алайда, әйелдерде ұйымдастырушылық қабілетіне қарағанда коммуникативтік қабілет басым болды. Ал ерлерде керісінше, ұйымдастырушылық қабілеті коммуникативтік қабілетінен жоғары.

Ер адам және әйел жетекшілерінің бағынушылармен дұрыс қатынас орнатуын, оның бағынушылар алдындағы беделін, іскер қарым-қатынас, қызметкерлерге жақындық, ұйымдағы жақсы ахуал мен тәртіп орната білуін анықтау үшін жүргізілген зерттеу нәтижесі бойынша жетекшінің компетенттілігі, оның кәсіби шеберлігі, эмоционалдығы, сезгіштігі, талап қойғыштығы мен әділеттілігі параметрлері бойынша орташа көрсеткіштері бірдей дерлік. Яғни ұжымның жетістікке, ұжымдағы жақсы психологиялық ахуалдың орнауы, қызметкерлермен қарым-қатынастар орната білу жетекшінің ер немесе әйел адам екеніне тәуелді емес екенінің дәлелі болып отыр.

«Кім басшы болуға лайық? Әйел ме, ер адам ба? Қайсысының басшы болғанын қалар едіңіз?» деген сұрақ қою арқылы қала тұрғындарына жүргізілген зерттеудің нәтижесі бойынша олардың 68 %-ы ер адамдардың басшы болғанын қалайды екен, яғни қоғамымызда әлі де болса дәстүрлі көзқарас орын алып отырғанын көреміз.

Ұйымдастырушылық мінез-құлықтың гендерлік ерекшеліктері күрделі, өзекті мәселе болғандықтан, ол бірден, аз уақытта шешілмейді. Оны болашақта жан-жақты, жүйелі зерттеу қоғамдағы экономикалық, әлеуметтік-саяси, моральдық қатынастарды түсінуге мүмкіндік береді...

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Абдулов Т.П. Психология менеджмента, М., 1998, с. 205-206
2. Аверченко. Законы психологии в помощь менеджеру, Новосиби., 1992, с. 156
3. Бабаева Л.В, Чирикова А.Е. Женщины в бизнесе, М., 1996, с. 75-81
4. Бендас Г.В. Гендерная психология, М., 2000, с. 190-250
5. Вейнингер О. Пол и характер, М., 1992, с. 134-140
6. Генов Ф. Психология управления. Основные проблемы, М., 1982, с. 424
7. Клецина И.С. Гендерная социализация: Уч.пособие., СПб., 1998, с. 85-86
8. Назарбаев.Н. Қазақстан әйелдерінің екінші форумында сөйлеген сөзі // «Қазақстан әйелдері», 1999 №3 26
9. Найзағараева Е, Жүсіпалиева А. Гендерлік теңдік негізіндегі саяси сараптама // Ұлағат, 2003, №1, 23-26б
10. Разумникова О.М. Взаимодействие гендерных стереотипов и жизненных ценностей как факторов выбора профессии // Вопросы психологии.- 2004.-№4.-с.76-83
11. Силласте Г. Гендерная асимметрия как фактор карьерного роста женщин // Высшее образование в России.-2004.-№3.-с.122-133
12. Хвостов А. Гендерные особенности организационного поведения // Вопросы психологии. 2004.-№3.-с.29-37
13. Чирикова А. Женщина во главе фирмы // Вопросы экономики.-2000.-№3.-с.94-100

* * *

В статье автор касается вопросов о том, что социальные изменения, происходящие в стране требуют решение гендерных проблем. В настоящее время и мужчины, и женщины должны трудиться и проявлять свои организационные способности во благо нашего государства.

Целью статьи является исследование с психологической стороны гендерных особенностей организационного поведения руководителей на рынке труда.

* * *

In the article the author touches upon social changes and these changes demand solving of gender problems. In our time men and women should work and develop their organization abilities.

The aim of the article is the research of psychological side of organization behavior of genders.

Джумагазиева А.С.
Старший преподаватель
ЗКГУ им.М.Утемисова

WEB-САЙТ ВУЗОВСКОЙ БИБЛИОТЕКИ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Инновации в современной системе образования, обусловленные структурными изменениями в обществе, его информатизацией и повышением роли знания как цивилизованного развития, определяют не только стратегию развития вузов, но и стратегию развития вузовских библиотек. Сегодня значение вузовской библиотеки определяется уже не только традиционными статистическими показателями объема библиотечного фонда и количеством подписанных периодических изданий, но и уровнем комфортности доступа к информации. Комплексное сочетание традиционных и электронных видов ресурсов определяют успешное удовлетворение информационных потребностей пользователей. Ориентируясь на вариативность и различные формы обучения, библиотека должна предоставлять своим читателям возможность удобного и оперативного доступа к документам.

В условиях информатизации высшей школы и курса на открытое образование для библиотек высших учебных заведений - ресурсных центров образовательной и научной деятельности вуза — представительство во всемирной сети является не только важным, но и принципиальным. Сайт библиотеки вуза является точкой доступа как к внутривузовским и внутробиблиотечным ресурсам, так и к

мировым информационным ресурсам, отвечающим задачам и информационным потребностям вуза.

Анализ информационного наполнения сайтов вузовских библиотек показал, что, прежде всего, библиотеки стремятся открыть доступ к своим библиографическим и полнотекстовым коллекциям и генерировать профильные ресурсы глобальной сети. Некоторые используют тестовый доступ к полнотекстовым базам данных иностранных журналов. Основой для формирования электронных библиотек служат собственные электронные каталоги. На странице сайта помещается Паспорт электронного каталога, где отражены данные о том, с какого года он ведется, какие виды изданий и на каких языках представлены, текущее количество записей и т. д. К библиографическому описанию некоторых диссертаций и авторефератов прилагаются их полные тексты. Поиск в каталоге реализуется по нескольким параметрам: по автору, названию, издательству, ключевым словам, индексам ББК и УДК, персоналиям. Возможен и поиск по словарям, что значительно облегчает нахождение необходимой информации.

Раздел сайтов «Информация» раскрывает перед виртуальными посетителями историю создания и развития библиотеки образовательного учреждения, её современное состояние, структуру, режим работы, правила пользования, виды предоставляемых услуг. Информация об отделах библиотеки дополнена краткими комментариями о функциональном назначении каждого отдела и выполняемых им услуг, а также ссылкой на электронный почтовый адрес контактного лица.

Раздел новостей отражает актуальную информацию, объявления о выставках и массовых мероприятиях, которые проходят в стенах библиотеки. В этом же разделе находится рубрика «Новые поступления», в которой публикуются списки новых поступлений за текущий месяц.

Помимо собственно информации о библиотеке и ее ресурсах, весьма ценным является представление перечня ссылок на наиболее богатые в информационном отношении источники с других серверов. Эту функцию выполняет раздел

«Интернет», где организован справочник Интернет ресурсов. В этом разделе указаны адреса сайтов крупнейших мировых и отечественных вузовских и частных библиотек. Отсюда возможен доступ к полнотекстовым базам данных, отдельным периодическим журналам, имеющим электронный аналог или существующих только в электронном виде. Так, на сайтах разных вузовских библиотек пользователям предоставляется доступ к базам данных EBSCO, East View, LEXIS/NEXIS, Dialog, ProQuest, Научной электронной библиотеки, где пользователи могут найти полнотекстовые электронные версии научных журналов и получить доступ к полнотекстовым базам данных на основе лицензионных соглашений с владельцами этих ресурсов.

Специально для преподавателей, аспирантов и соискателей университета создается рубрика «Научному работнику». Здесь находятся: список журналов, публикация в которых засчитывается ВАКом при защите диссертации; список отечественных реферируемых журналов; перечень периодических научных и научно-технических изданий, в которых рекомендуется публикация основных результатов диссертаций на соискание ученой степени кандидата и доктора наук. Здесь также помещены правила оформления списков литературы, на основе требований ГОСТа приводятся общая схема и образцы библиографического описания документа, размещены рекомендации по оформлению дипломных и курсовых работ, список методической литературы для диссертантов, образцы оформления документов и коллекция ссылок на нормативные и методические ресурсы.

Большое внимание уделяется представлению учебно-методических разработок (УМР) вуза как в библиографическом, так и в полнотекстовом вариантах. Чаще всего к ним нет свободного доступа для всех пользователей, доступ открыт только зарегистрированным пользователям (контингенту вуза).

Многие сайты предлагают пользователям внести свои предложения по приобретению в фонды библиотек книг и других документов, подписке на новые периодические издания. На веб-странице дается список выписанных университетом

периодических изданий с указанием их сигл хранения, что позволяет пользователям не только получать информацию о соответствующем издании и его местонахождении, но и корректировать подписку, подавая заявки в библиотеку.

Еще один технологический процесс, реализуемый на веб-сайте – это справочно-информационное обслуживание пользователей. На веб-странице «Спроси библиотекаря» пользователю предоставляется возможность получить справку как непосредственно на сайте, так и по электронной почте. Опыт показал, что большинство поступающих запросов – тематические и, как правило, адресуются специалистам справочно-библиографического отдела. Пользователь может отправить запрос сотрудникам информационно-библиографического отдела и в течение 24 часов узнать, есть ли в библиотеке нужная книга; уточнить интересующие его факты (годы жизни известных людей, сведения из их биографий, даты исторических событий, значения различных терминов и т. д.)

Сайты университетских библиотек все больше используются и как образовательные средства. В их меню можно встретить разнообразные онлайн-обучающие программы, тесты на определение уровня информационной грамотности, онлайн-экскурсии и т.д.

На веб-страницах «Библиотечные мероприятия» и «Профессиональные ресурсы» представлены список основных библиотечных мероприятий текущего года с веб-адресами и ссылки на информационные ресурсы библиотечных организаций и ассоциаций, методических объединений, профессиональную литературу и т.п. Отдельным блоком представлены публикации сотрудников библиотеки, конференций и семинаров.

Для профессионального консультирования предназначена web-страница «Справка специалиста» с помощью которой можно получить консультацию любого ведущего специалиста библиотеки вуза.

В последние годы многие библиотеки вузов стремятся в дизайне своих сайтов следовать концепции «портал»,

организуя главную страницу сайта как стартовую для поиска по информационным ресурсам и доступа ко всем услугам всех или многих библиотек.

Сегодня web-сайт библиотеки является важнейшей составляющей единой информационной среды университета. Это виртуальная библиотека, которая доступна 24 часа в сутки. На основе представленных на библиотечном сайте сведений пользователь может составить исчерпывающую картину информационного потенциала и принять решение о необходимости посещения библиотеки в наиболее удобное время.

Опыт показывает, что активно работающий веб-сайт позволяет библиотеке реализовать ряд задач по ее продвижению в международном информационном сообществе, повышению комфортности обслуживания пользователей, способствует решению задач информатизации образовательного и исследовательского процессов вуза, формированию нового уровня информационной культуры пользователей. Таким образом, сайт библиотеки является ключевым элементом в формировании информационно-образовательного пространства вуза.

Список использованных источников

1. Борцова, Н. Н. Библиотека в информационном обеспечении учебной и научной деятельности вуза / Н. Н. Борцова // Библиотековедение. – 2007. – № 2. – С. 50–53.
2. Потехина, Ю.В. Интернет-представительство библиотеки вуза: желаемое и действительное / Ю.В. Потехина // Науч. и техн. б-ки. – 2005. – № 6. – С. 14–25
3. Филиппова, Л.Я. Создание контента (содержания) библиотечных веб-сайтов учебных заведений (Из зарубежного опыта) / Л.Я. Филиппова // Науч. и техн. б-ки. – 2002. – № 2. – С. 55–58

* * *

Жоғары оқу орындарындағы кітапханалар web – сайтының мазмұны және құрылымы, мақсаты, міндеті қарастырылады. Университеттің ғылыми – білім процесіндегі ақпараттық – кітапханалық қамтамасыздандырудың олардың рөлі аталып өтеді.

* * *

Objectives, tasks, structure and content of the web-site of the Scientific Library are described. Its role in the provision of information-library services to science and education in the University is highlighted.

УДК 373 Д70

Досжанова С.Е.

Актюбинский государственный педагогический институт

НЕКОТОРЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Реализация личностью своей субъективности в общении связано с наличием у нее необходимого уровня коммуникативной компетентности. Коммуникативная компетентность складывается из способностей:

1. Давать социально – психологический прогноз коммуникативной ситуации, в которой предстоит общаться;
2. Программировать процесс общения, опираясь на своеобразие коммуникативной ситуации;
3. Осуществлять социально – психологическое управление процессами общения в коммуникативной ситуации.

Человек с момента рождения общается с другими людьми, но порой люди, отличающиеся высокими достижениями в изучении материального мира, оказываются беспомощными в области межличностных отношений, поэтому человек должен изучать правила взаимодействия с людьми, чтобы стать социально полноценным членом общества. Опыт общения занимает особое место в структуре коммуникативной компетентности. Другими словами, общение будет эффективно лишь тогда, когда люди, взаимодействующие друг с другом, компетентны в данной ситуации.

Компетентность во всех видах общения заключается в достижении трех уровней адекватности партнеров – коммуникативной, интерактивной и перцептивной. Следовательно, можно говорить о различных видах компетентности в общении.

Коммуникативная компетентность – способность устанавливать и поддерживать необходимые контакты с

другими людьми. Для эффективной коммуникации характерно достижение взаимопонимания партнеров, лучшее понимание ситуации и предмета общения (достижение большей определенности в понимании ситуации способствует разрешению проблем, обеспечивает достижение целей с оптимальным расходом ресурсов). Коммуникативная компетентность рассматривается как система внутренних ресурсов, необходимых для построения эффективной коммуникации в определенном круге ситуаций межличностного взаимодействия.

Современный подход к проблеме развития и совершенствования коммуникативной компетентности взрослых людей состоит в том, что обучение рассматривается как саморазвитие и самосовершенствование на основе собственных действий, а диагностика компетентности должна стать самодиагностикой, самоанализом. Проблема диагностики компетентности не решается одной лишь информированностью испытуемого о результатах тестирования – суть её в том, чтобы организовать процесс диагностики таким образом, при котором его участники получают действенную информацию, т.е. такую, на основе которой люди смогли бы сами осуществлять необходимую коррекцию своего поведения [1].

Приобретение коммуникативного опыта происходит не только на основе непосредственного участия в актах коммуникативного взаимодействия с другими людьми. Существует множество путей получения сведений о характере коммуникативных ситуаций, проблемах межличностного взаимодействия и способах их решения.

Аналитическое наблюдение коммуникативного взаимодействия, как реального, так и представленного в художественной форме, даёт не только возможность «тренировки» приобретённых познавательных средств, но и способствует овладению средствами регуляции собственного коммуникативного поведения. В частности, процесс наблюдения позволяет выявить систему правил, руководствуясь которыми люди организуют своё взаимодействие, понять, какие правила способствуют, а какие препятствуют успешному протеканию коммуникативных процессов. Не случайно наблюдение за коммуникативным поведением других людей рекомендуется в

качестве эффективного способа повышения собственной компетентности [2].

Важным моментом процесса формирования коммуникативных навыков является мысленное проигрывание своего поведения в различных ситуациях. Планирование своих действий «в уме» является составной частью нормального протекающего коммуникативного действия. Способность человека действовать «в уме» может быть целенаправленно использована для обеспечения «контролируемой спонтанности», являющейся важной характеристикой компетентного коммуникативного поведения.

Само понятие «коммуникативная компетентность» подразумевает такой уровень обученности взаимодействию с окружающими, который позволяет в рамках своих способностей и социального статуса успешно функционировать в обществе. Оно подразумевает наличие жизненного опыта, эрудиции, научных знаний и т.п.

В качестве составляющих в коммуникативную компетентность включают коммуникабельность (способность устанавливать и поддерживать необходимые контакты с другими людьми), владение смысловой информацией и умение оперировать ею. Последнее характеризует общую эрудицию управленца, вне зависимости от сферы его деятельности.

С коммуникативной компетентностью непосредственно связана проблема взаимопонимания и партнерского взаимодействия, так как разное восприятие каких - либо явлений может привести, например, к неверному истолкованию сказанного, а, соответственно, к необоснованным решениям и несогласованным действиям.

Причинами неудачной коммуникации могут быть:

- стереотипы – упрощенные мнения относительно отдельных лиц или ситуации, в результате нет объективного анализа и понимания людей, ситуаций, проблем;
- «предвзятые представления» – склонность отвергать все, что противоречит собственным взглядам, что ново, необычно («Мы верим тому, чему хотим верить»). Человек редко осознает, что толкование событий другим человеком столь же законно, как и его собственное;

- плохие отношения между людьми – поскольку если отношение человека враждебное, то трудно его убедить в справедливости вашего взгляда;
- отсутствие внимания и интереса собеседника, а интерес возникает, когда человек осознает значение информации для себя: с помощью этой информации можно получить желаемое или предупредить нежелательное развитие событий;
- пренебрежение фактами, т.е. привычка делать выводы - заключения при отсутствии достаточного числа фактов;
- ошибки в построении высказываний: неправильный выбор слов, сложность сообщения, слабая убедительность, нелогичность и т.п.;
- неверный выбор стратегии и тактики общения [3].

Коммуникативная компетентность, являясь неотъемлемой частью коммуникативной культуры, необходима всем без исключения людям, а в ряде профессий она становится профессионально значимой характеристикой личности. Высокий уровень компетентности требуется сегодня от специалистов во всех сферах общественной жизни. Психологическая подготовка специалистов нуждается в существенном совершенствовании, так как социальный заказ ориентирован на высокий уровень психологической культуры специалистов.

В связи с этим компетентностный подход становится основанием обновления содержания современного образования. Образовательный результат определяется не только суммой усвоенных знаний и умений, но и готовностью выпускника к успешному решению типовых профессиональных задач в зависимости от уровня образования.

Коммуникативная компетентность является одной из базовых характеристик профессиональной компетентности и профессиональной подготовки специалистов в типе профессий «человек - человек», а также предполагает знание теоретических основ общения, умения устанавливать и поддерживать контакты с другими людьми, речевую грамотность, обладание рефлексивными способностями, а также постоянное стремление к самоактуализации в коммуникативной деятельности [3].

Кроме того, в настоящее время в школах, а вслед за ними и в вузах наиболее востребована новая, «компетентностная» парадигма образования. При этом итогом деятельности образовательного учреждения становятся так называемые компетентности, отражающие результаты обучения, систему ценностей, побудительные силы к тому или иному виду деятельности, общению, поведению; морально-нравственные нормы, социально-культурные обретения и взаимодействие с окружающей действительностью [4].

По выражению В.П. Зинченко, «другодоминантность» как ценностное отношение к другому человеку, «духовность, тонкая душевная организация редко встречается в сегодняшней жизни, они задавлены цивилизацией, телевидением...». Отмечается общее снижение культуры общения и поведения подрастающего поколения: агрессивное общение со взрослыми и сверстниками, ненормативная лексика, несоблюдение правил этикета, неумение слушать собеседника, отсутствие терпимости в отношениях с окружающими и т. д. [1]. Проблемы, связанные с коммуникативной культурой и коммуникативной компетентностью, обостряются, в частности, в юношеском возрасте в ходе профессиональной подготовки и проявляются в трудностях адаптации к новым социальным ролям при поступлении молодых людей в вуз, при вступлении в самостоятельную жизнь, в профессиональном становлении. Все эти проблемы неразрывно связаны с личностными свойствами, с убеждениями, ценностями, мировоззрением личности, то есть с ее направленностью в целом.

Модернизация образования влечет за собой качественные изменения в содержании и методах организации учебно-воспитательного процесса. Сегодня все чаще к психологу обращаются с такими запросами, как участие в выработке концепции развития школы, модернизация организационной структуры внутришкольного управления, участие в создании инновационных образовательных проектов, развитие профессионального мастерства и психологической компетентности педагогов. Все большее значение придают сегодня руководители образовательных учреждений, институты повышения квалификации, методисты и инспектора

отделов народного образования, сами педагоги повышению своей психологической компетентности [2].

Педагогическая деятельность строится по законам общения, человеческой коммуникации. На сегодняшний день доказана ведущая роль педагогического общения в процессуальной стороне педагогического труда (Ананьев Б. Г., 1940; Берне Р., 1986; Ключева Н.В., 2000; Маркова А. К., 1993 и др.). Коммуникативная компетентность учителя - это важнейший фактор эффективного педагогического общения.

Главное в педагогическом искусстве – искусство взаимодействия педагога и воспитанника. А главным направлением перемен в образовании является развитие его гуманистической ориентации. Процесс обмена гуманистическими ценностями может быть реализован только в процессе интенсивной и эффективной коммуникативной деятельности.

Перестройка школы на гуманистических началах требует от педагога умения адекватного педагогического воздействия на ребенка с целью максимальной реализации его активности, самостоятельности, ответственности, обеспечения эмоционального благополучия учеников в учебно-воспитательном процессе. Средством для решения задач развития личности ребенка является уровень профессионализма учителя, а, главное его педагогическая коммуникативная культура.

Список использованных источников

1. Александрова Н.В., Тарабанова В.А., Эйдемиллер Э.Г. Коммуникативная компетентность – эффективность в профессии (когнитивно-поведенческая модель социально-психологического тренинга менеджеров и врачей). // Журнал практического психолога. 1999 № 7-8
2. Петровская Л.А. Компетентность в общении. М., 1989
3. Почепцов Г.Г. Теория и практика коммуникации. М., 1998
4. Руденский Е.В. Основы психотехнологии общения менеджера. М., 1998

* * *

Ғылыми мақалада автор педагогтың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған әртүрлі тұрғыларды талдайды және коммуникативтік құзыреттіліктің негізгі мәнді ерекшеліктерін айқындайды.

* * *

The scholarly article covers different approaches to the solution of the problem and includes character features of communicative competence.

ӘОЖ

С.С. Сағындықова
АқМПИ оқытушысы

АБЗАЛ АДАМ, ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ (Қ.СӘТБАЕВ)

Ел, халық тарихында өшпес із қалдырған, аңыз ретінде айтылып жүретін, ұрпақтан ұрпаққа тарайтын, өмірге бейне-бір үлгі-өнеге болатын абзал адамдар болған және бұдан былай да бола бермек. Бұлардың ортасында жүріп замандасы болған, талай тамаша істерін көзімен көріп, құлағымен естіген әрбір адал жан оларды әрқашан зор мақтаныш сезіммен айтып жүреді, жас ұрпақ алдында үлгі етіп тартып отырады.

Қай елдің де мақтанышы болатындай еңселері биік, білімдері дархан да жан-жақты ғажап азаматтар тұрды. Осыдан мың жыл бұрын жасаған Әл-Фарабиден бастасаңыз, бес жүз жыл бұрын жасаған Мұхамед Хайдар Дулатиден бері қарай таратсаңыз, барлық елдер сияқты, қазақ халқы да бұрынғы өткен дәуірінен өзінің елдігін қадірлейтін әр алуан асыл азаматын атай алады. Сол қатарда, ақын Абай, Жамбыл сияқты ел мақтанышы болған азаматтарын айтады. Халық қамқоры, ер қайраткері Аманкелдіні айта алады. Орыс мәдениетінің қазақ сахарасына берген алғашқы жас балдырған жемісі – Шоқандай оқымыстыны, Ыбырайдай үлгілі еңбек иесі, білім, тәрбие қайраткерлерін айта алады. Избасары А.Байтұрсынов XIX ғасырдың II жартысында ұлы ағартушы Ы.Алтынсарин бастаған ағартушылық ізгі жолды дамытып жалғастырды. Ал заманымыздың заңғар аса көрнекті ғалымы Қаныш Имантайұлы Сәтбаев елдік қасиетті бойына жиған шешенділмар, ағыл-тегіл ақындар, бармағынан бал тамған күйшілер, әсем сазды әншілер болғанын ескі тарихымыз да баян етеді. Ендігі кезде сол есімдерге бүгінгі тәуелсіздік тұрғысынан лайықты бағасын беру, ұлтымыздың мақтанышы – адамзаттың

мақтанышы екенін көрсете білу – баршамыздың, сіздер мен біздердің парызымыз.

Олар қазақ халқының болашағы, елдігін сақтап қалуы білімге, оқу-ағарту ісіне байланысты деп санай отырып. Ағартушылық ісі сол кезеңдегі қазақтың әлеуметтік тіршілігінде ең қажет, ең игілікті әрекет болып есептеледі.

«Атадан балаға мирас болып екі-ақ нәрсе қалады, біріншісі – бай тіл, екіншісі – байтақ жер», - деген еді. Біз, бүгінгі ұрпақ, осы екі нәрсені көзіміздің қарашығындай сақтап, сана-сезім қажет. Бұл қасиеттер ұрпақ бойын оқумен, біліммен, үйренумен, талпынумен бітеді! [1].

Ел, халық тарихында өшпес іс қалдырған, аңыз ретінде айтылып жүретін, ұрпақтан ұрпаққа тарайтын, өмірге бейне-бір үлгі-өнеге болатын абзал адамдар болған және бұдан былай да бола бермек. Бұлардың ортасында жүріп замандасы болған, талай тамаша істерін көзімен көріп, құлағымен естіген әр-бір адал жан оларды әрқашан зор мақтаныш сезіммен айтып жүреді, жас ұрпақ алдына үлгі етіп тартып отырады.

Мұнның өзі, әрине, әдеби табиғи нәрсе, адам атаулыға біткен көп жақсы қасиеттердің бірі. Мұның нәтижесінде еліне, халқына жан-тәнімен адал қызмет атқарған адам өлгеннен кейін де ғасырлар бойы ел тарихында, халық санасында сақталып жүреді. Осындай адамдардың бірі-қазақ халқының адал ұлы, білімпаз уәкілі академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаев еді.

Қаныш-аяулы ғалымдығымен бірге ол халықтың сүйген ұлы, бар өмірін, білімін ел игілігі үшін сарп еткен кісі. Сондықтан оның әдемі жарқын бейнесі біздің жас ұрпақтар үшін аса қадірлі, аса қымбат.

Қаныштың туып-өскен, бала күнінде ойнақ салып қызықтаған жері Арқаның бір сұлу өлкесі- Баянауыл тауының сыртқы бөктері, Ақкелін. Бұл тауларды орай ағып өтетін өзенді Ащының суы дейді. Оған құятын - екі сала бар: бірі – Айырық, бірі – Сарықамыс.

Қай халық болса да өз ортасынан ғалым өсірген дәрежеге жеткенде, жалпы мәдениет тарихына өзінің елдігі мен өсуі туралы тың жаңалық мәлім еткен халық болады [2].

Демек, бүгін өзіміз рухына тәу етіп отырған Қаныш Сәтбаев тақыр жерде өспеген, құнарлы топырақта, қасиетті иманды ортада өнген, жетілген тұлға.

Қ.И.Сәтбаевты орасан зор қызметінің арқасында кезінде еліміздің қорғаныс қабілеті әлдеқайда арта түсті. Атап айтқанда, 1928 – 1940 жылдардың кезеңінде Жезқазған – Ұлытау аймағында сан алуан пайдалы қазбалар мен қара және түсті металлдардың, алтынның, вольфрамның, қорғасынның, марганецтің және де басқа да рудалардың, болашағы зор кен орындарының тұтас бір сериясы белгілі болды.

Ғылыми қызметкерлер қабылдау негізінен үш бағытта жүрген: 1) өндірісте жемісті еңбек етіп жүрген білікті мамандарды шақырып, ғылыми атағы болмаса да оларға бірден жауапты міндет жүктеп, батыл өсіру; 2) соғыс жағдайына байланысты батыс қалалардан эвакуациямен тап болған ғылыми мекемелердің белді қызметкерлерін пайдалану; 3) және негізгі бағыты -1942 жылдан бері де филиал қаражаты мен жұмыс істейтін аспирантураға қабілетті жастарды көптеп тартып, ғылыми ізденіске баулы болған-ды. Олардың жалпы құрамы 1943 жылы тағы да өсті, ұзын саны 120 адам, дені – жергілікті ұлт өкілдері болған [3].

Елдің ірі ғалымдары мен бірге жұмыс жасаған Қаныш Имантай ұлы өзінің білімге құштарлығымен және еңбек сүйгіштігімен ғылымның барлық облыстарынан білім алды және ғылыми зерттеулерді түпкілікті ұйымдастыру тәжірибесін үйренді. Бұл оның алдағы уақытта жан – жақты білімді, дарынды ғалым болып қалыптасуына ықпал етті [4]. Көп тәжірибелі ғалым, мойымас қажыр, қайрат иесі, басшы қызметкер Қаныштың ендігі еңбегі өзінің сүйікті республикасының партия, үкімет басшылығы оны Алматыға ауыстырғанда, Бүкілодақтық Академияның Қазақстандық филиалына басшылық етті. Сонымен қатар геология институтының директоры болды.

Қазақ халқының абыройын асырып, елдің мақтаны болған асыл азамат Қаныш Имантайұлы Сәтбаев жаңа орынға келісімен Қазақстан жеріндегі кен байлықтарының бәрін зерттеп, табысқа табыс жалғап, молайтумен болды. Әсіресе, ел-жұрттың жауыз-дұшпаны – неміс басқыншыларымен болған Ұлы Отан соғысы шағында, Қаныш бастаған ғылым

орындарының көмегі аса зор болды. Майданға керек болған кен қазынаның бәрін тез тапқызып, мол алғызып отырды.

Қазақстанның Одақ көлеміндегі тарихи дамуы неше алуан еді. Шаруашылық жөніндегі ұлы өсулер, ғылым, мәдениеттің өркендеуі және әсіресе, әр ғылымның саласында үлкен өріске жетіп піскен, өскен ғылым қайраткерлері қазақтың өзінен шығып, ғалым-мамандардың көбеюі байқалып еді.

Ғылымдағы ұйымдастырушылық талантының тағы бір өзгешілігі – кадрларды өсіру жолындағы талап – қайратынан аса айқын көрінеді.

Әрбір ғылым саласында жаңа туып келе жатқан ғылымдық талап соңында жүрген азамат болса, оқып жүрген жақсы зейінді ұл – қыз болса – бұлардың Қазақ ғылым академиясының президенті Сәтбаевтан ақыл алмай, достық көрмей, көмегіне сүйенбей жүргендері жоқ деуге болады [5].

Қоғамымыздың қазіргі рухани өміріндегі серпілістердің бірі- ғасырлар бойы қалыптасқан тарих тереңінің қыр – сырының ақтарылуы; тарих мұхитының бір саласы-шежіреге де көз қарастың түзеліп, бір атадан тараған үрім-бұтақтың аты-атала бастауында дер едік.

XX ғасырдың 20 жылдардағы өмірге келген Сәтбай ата-баба ұрпақтары екі жүз жыл бойы едәуір өскен, өркендеген әулет. Осы әулеттің өкілдері әр кезде қазақ халқының қоғамдық өміріне, рухани биіктеуіне, білім, ғылым, мәдениет саласына араласып жемісті еңбек еткені мәлім.

Орталық Қазақстанның, Сарыарқаның ұлан-байтақ жерін ежелгі Орта жүз рулары- арғын, найман, керей, қыпшақ, қоңырат, уақ мекендегені белгілі. Осылардың ішіндегі айтулысының бірі- Арғыннан бірсыпыра ұрпақтар тарапты. Арғын руының арғы тегі, атаулы туралы шежірелерде, тарихи құжаттарда әртүрлі жорамалдар болса да тиянақты тұжырымдар жоқтың қасы [6].

«Адамдардың табиғатсыз күні жоқ, табиғаттың мұны айтуға тілі жоқ», - дегендей, табиғат- күллі тіршілік атаулының құтты қоныс мекені, алтын ұя бесігі, құт берекесі. Ал адам үшін ең қасиетті де қастерлі ұғым. Өйткені адамның табиғатты Ана деп құрметтеуінде өте үлкен ұғым жатыр.

Ғұлама ғалым Қаныш Сәтбаевтың мына бір жан тебіренісі мен жүрек толғауы еріксіз ойға оралады: «Туған жердің

тағдыры толғантпаған, жаны тебіреніп ол туралы ойланбаған жігітті қайтіп азамат дейміз? Туған жердің қара тасын мақтан ете білмеген азамат бөгде жердің алтын тасын да мақтап жарытпас емес» [7].

Халқымыз табиғаттың кейбір туындыларын киелі, қасиетті деп ұғып, оларды өлтіруге, жоюға болмайтындығын уағыздаған. Сол себепті ғалым Қ.Сәтбаев та өз туған жері, табиғаты жөнінде жүрек жарды асыл сөзімен үн қосқан.

Жерінің асты қазына, үсті ырысты құт мекен, жанат қала Жезқазған аты бүгінде әлемнің қай түпкірінде болса да, өзінің теңдесі жоқ, қазба байлықтарының арқасында танылып, талайлардың таңдайын қақтырған мысты қала, алтынды қалаға айналуына қарапайым қазақ баласы, Қ.И.Сәтбаев жол ашты. Табиғаттың байлығын ел дәулетіне айналуына шын пейілімен, ықылас-ниетімен, ақыл-парасатымен мақсатты түрде қызмет атқарды. Әйтпесе, жусанды, сағым қуған дала төсіндегі кен байлығын жер бетіне шығаруды, оны өндіруді, байытуды, ғылыми түрде меңгерудің пайдасы мен қажеттілігін дәл Қаныштай дәлелдеп, Қаныштың қамқорлығындай қамқорлыққа алған ғалым, жанашыр жан оған дейін болған жоқ еді [8].

Қазақтың ұлы ғалымы Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың қажымас еңбегі мен мақсатты табандылығының арқасында кен барлау жұмыстары кеңінен жүргізіліп, соның нәтижесінде жас геолог ағылшындар мен Мәскеу шенеуніктерінің болжамына қарамастан Жезқазған кен орындарында кеннің мол қоры бар екенін дәлелдеді.

Жезқазғанның тарихының тамыры мыңдаған жыл тереңде жатыр.

Фирдоусидің «Шах-намесінде» айтылған «мыс сарайы» осы Жезқазған.

Жезқазған деген сөздің түп тамыры көне заман бастауына жетелейді. Оның тарихы жер бетіндегі өркениеттің дамуы кезінде кен орнының болғанын, өндірілгенін көрсетеді. Мыс кен түрінде көрініс берген орындар, оның қазындылары қола дәуірі тарихымен тығыз байланысы туралы аталады. Капитан Рычков өзінің 1771 жылғы «Күнделік жазбаларында» Жезқазған мыс кені туралы неғұрлым жан-жақты жазды. Осыдан кейін әртүрлі ресейлік экспедициялар пайда болып, өнеркәсіпші Н.А.Ушаков 1847 жылы мыс кен орнын ресми

түрде тіркеді. Қарапайым шахталар мен Қарсақбай байыту фабрикасының, Байқоңыр көмірінің негізінде ағылшын концессионерлері кен орнын игере бастағаны белгілі. Қазан төңкерісі оларды қуып шықты. Кеңес дәуірінде Қарсақбай мыс қорыту зауыты толығынан салынды [9]. Ұлытау баурайындағы жер асты мен жер үсті байлығының ұшан-теңіз екені туралы сонау ықылым заманнан бері, адамзат баласының алғашқы қоғамы қалыптасып, бірлігіп тірлік етуге ұмтылған кезеңінде-ақ мал бағып, мыс балқытып, жез алғандардың болғаны туралы және олардың өзге емес осы өзіміз айтып отырған Жезқазған жерінде болғанын тарих атаулының атасы атанып кеткен Геродот жазбаларынан кездестіреміз [10]. Геродот біздің жыл санауымыздан әлдеқайда бұрын өмір сүргені белгілі. Ендеше, Жезқазған мысының тарихы тым әріде жатыр. Ертеде түріктер Жезді өзенін «Жезүңгір» деп атап, Ұлытаудың қарасы көрінгенде аттан түсіп, тізерлеп отыра қалып, Ұлытауға тәжім ететін болғанын ғұлама әл-Бируни өз еңбектерінде суреттеп кеткен.

Халық жиналып өзінің ханын сайлап, киізге салып көтерген жері осы жер екен. Қазақтың басы қосылып, ел болып отырғаны мың жыл бұрын десек ешқандай қиянаттық болмайды. Есім ханнан кейінгі деректер бойынша Едігені хан сайлаған – Ұлытау. Тоқтамыс ханды сайлаған да – Ұлытау. Абылайды хан етіп, киізге көтергенде – Ұлытау.

1993 жылғы қыркүйекте Жезқазған облысында болғанда президент Н.Назарбаев бар қазаққа қасиетті Ұлытау өңіріндегі тарихи орындарды емін-еркін аралаған Ұлытау ауданының орталығына таянғанда жолдың сол жағында қалар биік төбеге назар аудармай кете алмайтынын. Биік төбенің қадір-қасиеті бөлек. Бір адам емес, жалпы халқымыз үшін бұл жердің орны айрықша екенін айтты. Ықылым замандардан сыр шерткен Алашахан, Жошыхан, Домбауыл мазарларын өз көзімен көріп, жанындағыларға баға жетпес құнды ескерткіштерді сақтап қалу жөніндегі ақыл-кеңес берді. Хан ордасына соғып, бұл алаңқайдын мән-мағынасы жөнінде өзіде әңгімелеген .

«Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өшпейді» деген сөзді біздің қазақ халқы осындай игі жайсандардың өнегесіне қарап айтқаны белгілі. Туған елінің көгіне таң жұлдызындай жарқырап шығып, өшпес сәуле шашқан, артында өлмес ұлы

істер қалдырған қазақ халқының біртуар ұлы, Қаныш есімді зор ғұламаларға Абай атамыз айтпақшы «Болмасаң да ұқсап бақ, бір ғалымды көрсеңіз» деп [11].

Бұл шағын мақалада Қаныш Имантайұлы сияқты жан-жақты білімдар, еңбекшіл адамның сан қырлы ғылыми қызметі мен ұйымдастырушылық қабілетін толық көрсете алу мүмкін емес. Тек қана Қаныш Имантайұлының ғылыми қызметі тұтас алғанда Академиядағы, оның ішінде Қазақ ССР Ғылым академиясының физика-математика ғылыми бөлімшесінің мекемелерінде де, ғылыми зерттеулер дәрежесін жоғары сатыға көтеруге ұмтылған зор ұйымдастыру қызметімен тікелей байланысты болғанын еске алдық.

Ғылым тарихында және Қазақ ССР Ғылым академиясының тарихында Қаныш Имантайұлы Сәтбаев әрқашан аса көрнекті ғалымдар және Қазақстандағы ғылымды ұйымдастырушылар қатарында болмақ.

Қазақстан Ғылым академиясының тұңғыш президенті академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаев өз есімімен отандық геология тарихына алтын әріптермен жазып қалдырды (12).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қаныш аға Академик. Қ.И.Сәтбаев туралы естеліктер. Алматы, Жазушы, 1985, 88-89бб.
2. Ақиқат. №2, 2000, 17-23 бет.
3. Ұлт тағылымы № 1, 2004 13-14 бет.
4. Букетов Е. Жас Қаныш. Алматы: Қазақстан, 1999.
5. Қаныш аға Академик. Қ.И.Сәтбаев туралы естеліктер. Алматы, Жазушы, 1985.
6. Сәтбаева Ш. Сәулелі әулет. Алматы, Қазақстан, 1996, 3-5 беттері.
7. Қазақстан мектебі. № 6, 1991, 4-5 бет.
8. Акишев К.А. және т.б. К.И.Сәтбаев и молодежь. Алматы, РИО ВАК РК, 2000, 33 б.
9. Асантегі Т.К. Үлкен Жезқазған. Алматы, 2004, 11-15 бет.
10. Домбай Н. Елбасы және Ел. Алматы, 2003, 25-26 бет.
11. Сәрсекке М. Қазақтың Қанышы. Алматы, Атамұра, 1999, 273 бет.
12. Қаныш аға Академик. Қ.И.Сәтбаев туралы естеліктер. Алматы, Жазушы, 1985, 274- 275 бб.

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 378.1 + 808.5

А.С. Қыдыршаев

Қазақ тілі мен әдебиеті және оқыту теориясы
кафедрасының меңгерушісі,
педагогика ғылымының докторы /БҚМУ/,

М.А. Қарекенов
магистрант /БҚМУ/

КӘСІБИ МАМАННЫҢ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫМЕН ІСТЕС БОЛУ БІЛІГІ

Қазіргі таңда кәсіби іскер адамдар бірте – бірте көбірек репортерлердің сұрақтарына жауап беруге, телефон арқылы әңгімелесуге не теледидар арқылы сөйлеуге мәжбүр. Бұл орайдағы тәжірибе көрсеткендей, жекелеген адамдардың, сондай – ақ ірі компания өкілдерінің қадамдары көңілден шықпай жатады. Егер бұндай жағдайға алдын – ала мұқият дайындалар болсақ, онда бұқаралық ақпарат құрал саласы қызметкерлерінің іс - әрекетін білу арқылы оларды өзімізге жұмыс жасауға (өзімізге қарсы емес) ыңғайлай алар едік [1,47 - 51].

Ең алдымен бұқаралық ақпарат құралдарын үш топқа бөле қарастырамыз:

1. Радио – тез әрі шұғыл қимылдайтын бұқаралық ақпарат құралы. Жаңалықтар жұртшылыққа пайда болған мезетте – ақ таратылады. Телефонмен хабарласу арқылы да радиодан сөйлей аламыз. Радио арқылы сөзімізді тікелей де, контекстің бір бөлігі ретінде де не толық жазып алып, кейінірек керек мезетінде өңдеп те беруге болады.

2. Теледидар – бірден – бір тікелей ұсынылар бұқаралық ақпарат құралдарының бірі. Жұртшылықпен жүргізілген сауалнамаға сүйенсек, оны «ұсынған жаңалықтарына көпшілікті тез сендіре алатын бұқаралық ақпарат құралдарының бірі» ретінде бағалайды. Бір мезгілде көріп әрі тыңдап отырғандықтан, одан алар әсеріміз мейлінше күштірек болмақ.

3. Баспасөз – ақпарат таратуда бірден – бір қарапайым әрі тікелей сөзбе – сөз жеткізілетін құрал. Радио мен теледидарға қарағанда күнделікті газеттер жұртшылыққа жаңалықтарды бірер сағат кеш ұсынады. Десек те, баспасөз болған оқиғаның бүге – шүгесіне дейін тарата ұсына білуімен ұзағырақ әсер қалдыруға ие. Журналдар мен кітаптар да осындай сапалыққа ие, бірақ бұлардың әсері алдыңғыдан көбірек деңгейде. Бүгінгі жаңашыл репортерлер мен очерк авторлары материалдарды жазып алу үшін арнайы диктофондарды қолданады. Ал бұл касеталар (редакцияланбаған) қате баяндаудың, сипаттаудың болмауын қамтамасыз етеді.

Әрбір іскер маман БАҚ – пен тиімді қарым – қатынас орнату қағидаларынан хабардар болуы тиіс. Біздіңше, олардың бірқатар төмендегіше;

- Жазып алынғаннан (кассетаға жазылғаннан) ештеңені алып тастай алмаймыз;
- Репортерлердің біз үшін жұмыс жасамайтынын ескеру. Сәйкесінше, не істеу керектігін үйретпеу, олар біздің айтқанымыздың бәріне бірдей сенбейтіндігін есте ұстау;
- Ешқашан жалған сөйлемей. Егер де жауап беруге қиналсақ, барды айту. Бұл ретте қойылған сұраққа жауап бере алатын адамның тегін не агенттіктің атын айтуға әбден болар еді;
- «Бұл жағдайда ешбір комментарий бере алмаймын» деп еш уақытта айтпау. Бұндай ретке жол беру телекөрермендерді өзімізден алшақтатуға, ал сұхбат алушы репортерді нақтылы оқиға ізіне түсуге бағыттауға сеп. Сол себептен де қашан да қойылуы мүмкін кез – келген сұраққа жауап беруге даяр болу жөн. Жағымсыз сұрақтарға қысқа

түрде жауап бере келе, лезде кейбір жағымды жайттарға ойысу дұрыс емес;

- Сұхбат жүргізушіге /репортерге/ әңгімеге сөз қосуға жол бермеу. «Жоқ, менің айтайын дегенім дәл осылай емес. Мен бұл жерді...» деген тұрғыда жайлап қана оны жөндеу артық емес;

- Бірде айтып бірге кетпеу. Көбіне репортерге ұзақтығы 7-15 секунд мөлшердегі сілтеме жасауға жарарлықтай еркін де мәнерлі түрде айтылған ой – пікірлер қажет. Қойылар сауалдарды алдын – ала болжап біліп, оған жауап беруге әзірлену орынды;

- Өзімізге қойылар сұрақтарға қатыссыз, алдын – ала өз әңгімеміздің қай бағытта өрілерін айқын білу міндетті. Жағымды жаңалықтар туралы көбірек баяндау;

- Репортермен сөзге келіп қалудан аулақ болу;
- Ешқашан да БАҚ өкілдері алдында ашуланбау;
- Тыныштықтан қорықпау. Жауап берер алдында кідіріс жасау, өз жауабыңызды алдын – ала ой тезінен өткізіп алу. Радио не теледидарда тыныштық сақтау – жүргізуші міндеті. Егер кідіріс тым ұзағырақ созылса, ол сұрақтарды қысқарта да алады, не келесі сұрақтарды қоя да алады. Жалпы репортерге айтылғанды ұғып алуға және келесі сұрақты үйлестіре ұсынуға мүмкіндік беру жөн. Сөз сөйлеу үдерісінде репортерлердің ойлана сұрақ беруі қиындау. Ешқашан да сұраққа нақты жауап беруден артық сөйлемей орынды;

- Өз мамандығымыздың саласы бойынша жан – жақты хабардар болу. Ал енді БҚА қызметкерлерінің қандай адамдар екендігі туралы ойлаудың еш артығы жоқ. Олардың кәсіби ерекшеліктері жөнінде мыналарды айтуға болар еді:

- Жаңалықтар ұсынушы адамдар өздерін жұртшылықтың «кұлағы мен көзі» деп есептейді;
- Олар тың жаңалықтар іздейді;
- Олар жеке тұлғамен жұмыс жасайтын бөліміміздің жалғасы емес;

- Оларға керегі дағдарыс, дау және пікір қайшылығы болуы да мүмкін;

- Біз тілшіге белгілі бір мөлшерде ақпарат беруді ойласақ, ал оның басында әрдайым өзге мәселелер болуы әбден мүмкін. Біздіңше, олардың кейбірі төмендегіше:

- бұл істің пайдалы тұсы қайсысы?
- дау – жанжал болуы мүмкін бе?
- жасырын саяси емеурін бар ма?
- тілге тиек болып отырған әңгіме үлкен мәселеленің бір кішкене тиегі ме?

- айтылып жатқан мәселе кең тұрғыда таралуы мүмкін бе?

Сонымен БАҚ өкілдеріне не қажет деп ойлайсыз? Біздіңше, олар төмендегідей тұрғыда өрілмек:

- Бірден бірнеше материал әзірлегендіктен, олар өз сұрақтарының не сұхбаттарының негізіне күллі ақпаратты қамтуды нысана етпеуі әбден мүмкін. Десек те, оларға қажетті ақпаратты ұсынуға әзір болған дұрыс;

- Өзге ешбір жерден ала алмайтын мәліметтерге мұқтаж;
- Өздерінде бар ақпаратты бекіте түсініңді не жоққа шығарғаныңды қалайды;

- Дәйесөз ретінде қолдануға қажетті пікір не түйін – тұжырым;

- «Кім», «не», «қашан», «қайда» және «қалай» сөздерінен басталар сауалдар қоярын ескеру;

- Пікірімізді білу мақсатында көбіне «неге» сөзінен басталар сұрақтар қоярын білу;

- Репортерлер сөйлеген сөзіміз бен қалпымыз, дауыс интонациямыз араларындағы қарама + қайшылықты іздейтінін есте ұстау;

- Бет – жүздің құбылуы, ашулы қозғалыс, сөйлеу ырғағының өзгеруі, дауыс тонының жоғарлауы репортерлерге белгілі бір қызғылықты тұсқа жақындай түскенін аңғартуы мүмкін;

- Репортерлер сенімді тұрғыда ақтала сөйлеуді көбірек қалайды. Олар біздің көбірек ашылып сөйлеуімізге мәжбүр етуі әбден мүмкін;

- Репортерлер белгілі бір мәселені тарата түсуімізді қалайды. Өз дегеніне ыңғайлай келе өз - өзімізге бақылауымызды жоя отырып, көбірек мәлімет беруге мәжбүр етуге ынтазар, т.б. [1, 49];

Ал теледидарлық сұхбат кезінде әрбір іскер маманға қажетті кеңестер төмендегіше болмақ:

- Жүргізушінің жан – жақты мұқият даярланбағана болуы әбден мүмкін екендігін де есте сақтау. Негізгі ойыңыздан жаңылдырар сұрақтарды алдын – ала аңғара білу. Тыңдаушыларға нені айтарыңызды нақты білген жөн. Деректер мен көрсеткіштерді есте сақтау;

- Өз ісіңіздің кәсіби маманы ретінде сұхбатты бақылай білу;

- Негізгі мәселе бойынша тура жауап беру. Өз пайымдауларыңызды бекіте түсу мақсатында тарихи деректер үзіктерін, салыстырмаларды қолдану;

- Тақырыптан ауытқымау. Ауытқу арқылы жауап қайтару қиынға түсер сұрақтар тудыруың әбден мүмкін;

- Тым астарлы болудың қажеті шамалы. Сізге түсінікті нәрселер тыңдаушылардың түсінуіне қиын соғуы әбден мүмкін екендігін ескеру;

- Сабырлы қалыпта кінәлау тұрғысында қойылған сұрақтардың ауанын жұмсарту. Барлық кемсіту сөздер мен сілтемелерді екшей келе сұрақтарды қайтара жүйелеу;

- Егер де өз ұжымымыздың атынан сөйлер болсақ, онда ешқашан да ұжым көзқарасына қарсы келерліктей өз пікірімізді айтпау жөн. Бұндай ретте біздің ұжымның бірден – бір жанашыры тұрғысында есте сақтары даусыз;

- Ешқашан да телесұхбатқа шаршаңқы күйде келмеу. Онда шаршаңқылықты «мезі болу» тұрғысында қабылдауы мүмкін. Бұл, әсіресе, қайшылықты жағдаят уақытында іске кері әсерін тигізбек;

- Мүмкіндігіне орай, өзіміздің көрсететін бағдарламаны алдын – ала қарау. Бағдарлама стилімен, жүргізушінің

әдеттерімен және барысымен танысу. Осы ретте өзімізге үйлесімсіз киім киіп, ебедейсіз көрінудің қажеті шамалы;

- Өзімізге сенімділігіміз дауыс тонынан, отырысымыздан, бет – жүзімізден, ақпарат дәлдігінен, энтузиазимымыздан көрініп, шынайылығымен бекітіле түспек.

Кәсіби маманның телевизиялық имиджін қалыптастыру талаптары ретінде мыналарды ұсынар едік:

- кәсіби имиджімізді танытарлықтай мамандығымызға сай киімді киген жөн;
- тым ерекшеленетін модельдерден аулақ болу, жаңа жылдық шыршаға баратындай тым бөлектенбеу;
- қара, ақ түстен, сондай – ақ қара боп көрінетін қою көк түстен қашық болу;
- бет – жүзіңе жақын қызыл не жасыл түстілерді кимеу;
- теледидар үшін басты тиімді түстер сапына көбіне қоңыр, көгілдір, сұр түстер еңбек. Экранда ашық тонды түстер адамды мейлінше жасарта көрсетпек;
- ер адамдарға ұзын шұлық киген орынды;
- әйелдерге қысқа етектердің әдетте жиырылатынын ескеріп, одан бас тарту ең дұрыс шешім;
- бикештерге тым жалтыраған, сылдырлаған асыл бұйымдардан аулақ болған жөн;
- жарық бет бояуын солғындатады, сол себептен де әйелдерге күнделіктегіден сәл – пәл ашығырақ боянған, опаланған жөн;
- ер адамдарға да әдеттегідей косметикадан қашудың жөні жоқ. Онсыз біздің бейнеміз солғындау көрінбек. Тональды крем ерлерге арналған үздік косметикалық құрал екенін ескеру артық болмас;
- маңдайымызға түскен шашымыз екі елі көтеріңкі болғаны дұрыс. Шетке шығыңқырап, тәртіпке бағынбай тұрған шаштарға лак себелеп қою артық емес. Камера бәрін әсірелеп көрсетуге ыңғайлы, ыңғайға көніңкіремей шетке шығыңқырап кеткен шаш талдары адам қалпын бұзып, азыңқыртып көрсетеді;

- эфирге шықпастан бұрын бәрін мұқият тексеру. Тиек, ілгектеріміз орнымен салынғанына назар аудау. Галстукты жөндеу;

- отырғаннан кейін, мойынымызды қыспау үшін пиджагімізді жоғары – төмен тарта үйлестіру;

- креслоға жатып алмау. Өте сақ болу, бірақ тым қысылмау. Егер жиырыла берсе, пиджак тиегін ағытып қою жөн;

- аяқты аяққа салып отыру орынсыз;

- егер де орынғымыз айналмалы болса, лны пайдаланып қозғалақтай бермеу. Бұндай жағдай көрермендердің назарын аудары, сөйлер сөзіміздің ырғаны әсер етпек, т.б.

Демек, кәсіби іскер мамандардың бұқаралық ақпарат құралдарымен дұрыс қарым – қатынас жасау мәдениетін сақтай білуі олардың іскерлік білік – дағдыларының бір көрінісі болмақ. Ал адамның қай реттегі болмасын сәтті қарым – қатынасы – көкейіміздегі ойды айқын аңғартар басты қағида. [1, 50-51].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қыдыршаев А.С., Төлегенова Д.Қ. іскерлік шешендіктану қағидалары. Орал, 2007. – 68 бет.
2. Хазагеров Г.Г., Корнилова Е.Е. Риторика для делового человека. М.,2001.
3. Филиппова А.В., Романова Н.Н. Риторик: понятия и упражнения. М.,2055. 160 с.
4. Пост Э.Этикет. Классическое руководство /Пер. С. Англ. М.:ЗАЗ Центрполиграф, 2005.- 648с.

* * *

Мақаларда іскер маманның БАҚ – пен тиімді қатынас орнату қағидалары мен олардың телевизиялық имиджін қалыптастыру талаптары нақты тәжірибелік тұрғыда таратыла сипатталған.

* * *

В данной статье на конкретной экспериментальной основе подробно описываются принципы установки эффективной связи делового специалиста со СМИ и требования его телевизионного имиджа.

* * *

on the concrete experimental basis The principles of installation of effective connection of the business expert with MASS – MEDIA and requirements on formation of his television image are fully in the article.

УДК 811.111:81-25

Гумарова Л.Н.

преподаватель кафедры общего языкознания,
русской филологии и перевода

К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ДИАЛОГОВ ЛИТЕРАТУРНО-РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ

Литературно-разговорная речь является объектом пристального внимания как традиционной, так и новых направлений лингвистики.

Коммуникативная лингвистика является относительно новым направлением. Она в отличие от логико-грамматического направления анализирует язык в первую очередь как средство коммуникации с учетом таких компонентов акта общения, как коммуниканты, их отношения, общая обстановка, в которой проходит речевой акт коммуникации, коммуникативная установка, наличие/отсутствие фоновых знаний.

В данной работе рассматривается литературно-разговорная речь в художественной прозе: анализируются её особенности и колорит литературно-разговорной речи у носителей литературного языка образованных слоев населения. Конечно, между диалогом художественной речи и диалогом разговорной речи есть общие черты, однако форма диалога разговорной речи является основной, исходя из которой следует выявлять структуру и типы диалогов литературно-разговорной речи. В диалоге литературно-разговорной речи художественной прозы находят наиболее яркое выражение такие особенности, как эксплицирование эмоций, логическое выделение, экономия языковых средств, неполнота синтаксической структуры, участие невербальных компонентов (жест, мимика).

Учёный В.В.Богданов особо выделяет роль коммуникантов в акте общения. К числу человеческих факторов, в наибольшей степени определяющих характер речевого общения, он относит: 1) языковую компетенцию, 2) национальную принадлежность, 3) социально-культурный статус, 4) биолого-физиологические данные (пол, возраст), 5) психологический тип (темперамент), 6) текущее психологическое состояние (настроение, цели, интересы), 7) степень знакомства, 8) устойчивые вкусы, привычки, 9) внешний вид. [5: 25-27.]

Структура речевого акта складывается из акта произнесения, пропозиционального и иллокутивного актов. Если пропозициональный акт отражает отношение между высказыванием и экстралингвистическими фактами, то иллокутивный акт представляет собой прежде всего выражение межличностных отношений. Иллокутивный акт – важнейшее звено в структуре речевого акта.

Необходимо отметить, что на структуру реплик и диалога в целом влияет речевой этикет. Речевой этикет - это система национально-специфических, стереотипных, устойчивых формул общения, принятых обществом для установления контакта собеседников, для его поддержания или прерывания. Коммуникативная функция реализуется в речевом этикете через ряд специализированных функций. [12: 157]

Во-первых, это контактоустанавливающая функция конкретизирующаяся в таких подфункциях, как апеллятивная и вокативная, осуществляющая призыв, привлечение внимания собеседника. Например:

«Cassy: ‘Hello!’

Jonathon: ‘Oh, hi.’ [p.27]

‘Hey, guys! Hey, come on you guys!’ [стр.17]

‘Excuse me, Mr. Henderson.’[стр.21]»

Здесь нет иной цели, как привлечь внимание собеседника, призвать его к дальнейшему разговору.

Вторая функция – это функция ориентации на адресата (конативная). Она связана с проявлением в обществе правил, норм обхождения друг с другом членов коллектива. Поэтому функция ориентации на адресата связана с подфункцией вежливости [11: 157] Например: Cass, Pumpkin, Mr. Nite, Dragon Lady, Mrs Miller. И все это будет зависеть от того, кто и

кому в какой обстановке и при каких взаимных отношениях говорит.

Регулирующая (регулятивная) функция регулирует характер отношений адресанта и адресата. Например, выбор обращения. *Cassy, Cass, Mrs Winthrope* и т.п. определяет тональность последующего сообщения. Воздействие на адресата осуществляется с помощью подфункций волеизъявления (от я) воздействия (к ты). Особенно ярко эти подфункции проявляются в тематических группах «просьба», «совет», «приглашение», «предложение», «требование», «приказ», «мольба», «упрашивание».

Эмоционально-модальная (эмотивная) функция связана с выражением эмоций, чувств, отношений человека. Есть особенно яркие единицы, снабженные дополнительными эмоционально-экспрессивными элементами: «У меня не хватает слов, чтобы выразить свою (глубокую) благодарность! Я рада вас видеть!- *I'm pleased /glad/ to meet you*»

Грамматическое направление имеет иные задачи, при решении которых необходимо считаться с названными свойствами диалога. Здесь поднимается проблема «неполноты» состава реплик и тесно связанный с ней вопрос о взаимозависимости реплик между собой. «Иллокутивный акт – это акт посредством которого говорящий сообщает адресату о своем коммуникативном намерении и старается удостовериться в том, что адресат это намерение понял». [З: стр 377]

С одной стороны, диалогическая речь изучается как определенный лингвостилистический жанр (подстиль разговорной речи), с другой стороны, проводятся чисто лингвистические исследования, в которых обязательно изучаются лексико-грамматические особенности диалога.

Основной единицей анализа диалогического текста является диалогическое единство, которое представляет собой связную последовательность речевых действий, образующих разновидность сложного речевого акта – интерактивное или диалогическое действие. [1: 256: 7]

Диалогическое единство может состоять как из двух, так и из трех, четырех и более реплик, взаимосвязанных друг с другом не только в структурно-композиционном, но и в смысловом и функциональном отношении. Между репликами

диалогического единства устанавливаются отношения «ситуал - реакция» ($S \leftrightarrow R$). Это означает, что каждая исходная реплика порождает вторую ответную реплику и т.д. и что структура и семантика первой иницирующей реплики в какой-то мере обуславливает форму и содержание второй ответной реплики, ибо между ними существует, как правило, «имплицативная связь» [4:168]

Именно ответная реплика структурно завершая исходную, формирует целостный семантический план диалогического единства, позволяет говорить о его реактивности в том смысле, что автор второй реплики формирует свою реакцию, испытывает и перерабатывает то или иное воздействие партнера по коммуникации. В результате этого само диалогическое единство характеризуется структурной и смысловой взаимосвязанностью входящих в него реплик, синтаксической замкнутостью и коммуникативной завершенностью.

Таким образом, психологическое и грамматическое направления в изучении диалога взаимосвязаны, так как чисто лингвистические исследования не дают полной характеристики всех аспектов литературно-разговорной речи. В современной лингвистике наблюдается динамика психолингвистического направления, где учитываются экстралингвистические условия диалогической речи, факторы, определяющие характер и структуру диалога в целом, коммуникативные акты как психофизиологические процессы.

Взаимосвязь между языком, мышлением и действительностью разрабатывается не только в таких смежных дисциплинах, как психология, логика, философия и другие, но и в коммуникативной и когнитивной лингвистике. Одним из аспектов когнитивной лингвистики является нераздельное рассмотрение «коммуникативной деятельности человека и его познавательной деятельности».[9: 160]

Когнитивность представляет собой часть человеческого разума. В диалоге речевая тактика отражает специфику познания мира носителей этих языков.

С исследованием диалога как сложного речевого комплекса, в состав которого зачастую входит цепь переплетающихся или параллельных реплик нескольких лиц связано выделение разных структурных типов диалога. И.П.

Святогор выделяет в связи со структурой несколько типов диалога:[3:156]

1. Парный диалог, под которым понимается диалог между двумя коммуникантами.

Candee: /Hey, Hello! Earth to Jonathan come in please!/
Jonathan: /What's the matter?/ Jonathan questioned while probing the tender spot on the top of his head.

Candee: /I wanted you to see the shooting star?/
Jonathan: /So what's the big deal about a shooting star?/
Candee: /It went all the way across the sky. It was awesome!/
Студенты младшего курса Джонатон, Кенди встречаются вечером. Они одинакового возраста, ездят на машине.

/Shit!/
Jonathan and Candee screeched in unison as they reflexively tried to push themselves away from the sparking receiver.
(Both leaped from the car).
Jonathan moaned: / what the hell am I going to tell Tim? /
Candee: /Look at the antenna! /
Even in the darkness Jonathan could see that its tip was blackened.
Candee reached out and touched it. /Ouch! / (She exclaimed) «It's hot».

2. Параллельный диалог предполагает беседу трех-четырех коммуникантов. Например: Пит Хендерсон лежа, смотрел телевизор в университетском общежитии и вздремнул в 10:15 вечера. В это время загорелся и дымил телевизор.

P: /Holy, crap!/
(He remarked ... Out in the hall he heard multiple doors creaking against their hinges.

A number of students in all manner of dress, male and female, were looking at each other with dazed expressions.

J: /My computer just blew a fuse/ John Barkly said.

S₁: /My freakin TV exploded/ announced another student

S₂: /My Bose clock-radio practically caught fire/ said another student
/What the hell's going on? Is this some sort of prank?/[pp.7-8]

3. Полилог (от греческого *polus*-многочисленный) – разговор между несколькими лицами. Ситуативная связанность, спонтанность, нелинейность получают в содержательно смысловой структуре полилога максимальное отражение.

Синхронно звучащий полилог используется театром и кино как прием стилизации разговорной речи.

Полная характеристика диалога возможна только при комплексном подходе к диалогу с учетом ряда параметров, касающихся как непосредственно коммуникантов (социально-демографические характеристики, социальный статус, их взаимоотношения и т.д.) так и общей ситуации общения (официальная - не официальная), тематика коммуникативных намерений, коммуникативных тактик. Коммуникативное намерение является релевантным параметром позволяющим охватить диалоги и сгруппировать их. Некоторые исследователи выделяют три группы (типа) диалогов: информативный, грамматический и модальный. Другие лингвисты вместо информативного выделяют предметный или диктальный и модальный диалоги. (Н.Д. Арутюнова, С.Ф.Земская, Н.Г.Несина, В.Н.Волошинов, Серль Дж., Д.Кристалл, О.Гойхман, Т.М.Надеина) [9:8,12]

Цель предметного диалога состоит в получении фактической информации. Например:

«J:/Hi,Mom/ Jonathan voiced with a little self-conscious wave.

N:/Are you going to introduce me to your friend?/

J:/Yeah,sure/, eyeing the crack in the sidewalk.

/This is Miss Winthrope./

C: Cassy leaned forward and stuck out her hand.

/Nice to meet you? Mrs Sellers/ You can call me Cassy./

N:/Cassy it is then,/ Nancy replied.

There was a short but awkward pause before Nancy asked how long Cassy and Jonathan had known each other.

J:/Momm!/ Jonathan moaned. He knew instantly what she was implying, and felt mortified. /Miss Winthrope is a student teacher in English class./

N:/Oh, I see/ Nancy remarked with mild relief.

J:/My mom is a research, virologist,/ Jonathan said to change the subject and help explain how she could say something so stupid.

C:/Really,/ Cassy said. /That's certainly an interesting and important field in today's world. Are you at the University Med Center? /

N:/No, I'm employed at Serotec Pharmaceuticals, /

/But my husband is at the university. He runs the physics department//

C:/My goodness./ She was impressed./No wonder you have such a bright son here./

Over the top of the Sellerses van Cassy caught sight of Beau turning into the horseshoe van drive.

C:/Well, nice meeting you,/ Cassy said to Nancy. Then turning to Jonathan she said: /Thanks again for today./

J:/It was nothing,/ Jonathan insisted.

Cassy half skipped, half run up to where Beau had pulled to the curb». [p.30]

Цель же модального диалога заключается в обмене мнениями. Модальность[фр.modalite-лат.modus способ наклонение] – грамматическая категория, обозначающая отношение содержания предложения к действительности и выражающаяся формами наклонения глагола, интонацией, вводными словами. [10:325]

В модальном диалоге постоянно фигурирует апелляция к модусу собеседника (сообщение – это диктум, отношение говорящего к сообщению – это модус). В нем диктальные реакции обычно обладают выраженной модальной окрашенностью, характеризующей их отнесенность к ситуации. В модальном диалоге наблюдается такое обилие модальных слов и частиц, которое не свойственно иным формам речевой деятельности. В модальном диалоге присутствуют специальные модальные частицы для оформления разноаспектных интеллектуальных (логических) и эмоциональных вопросо-ответных диалогических единств (may be, sure, can, suppose so, guess so, believe so, would like и т.д.)

Например: 2:10 a.m.5 часть№ Разговор между Кэси и Бью.

C:/How did you know it was going to happen?/

B:/I can't remember. I guess. I heard about it someplace./

C:/Did you read about it in the paper?/

B:/I don't think so./ He scratched his head. /I really don't remember./

C: Well, it doesn't matter. What matters is that we got to see it. How did you wake up?

B:/I don't know,/Beau said.

C:Cassy pushed away and turned on the bedside light. She studied Beau's face. He smiled under her scrutiny./Are you sure you feel all right?/ she asked.

B:/Yeah, I'm sure./I feel great./

Только в диалоге можно встретить модальные частицы в функции оформителей переспросов и ответных повторов. Для того чтобы понять, чем разновидности диалогов отличаются друг от друга, когда они даны как известные целостные единства, протекающие во времени, используется введенное Т.Г. Винокуром обозначение «система реплик». Как известно, Т.Г. Винокур ставил вопрос о протяженности реплик в зависимости от характера коммуникантов и хода самого действия.[6: 109]

При выделении некоторых семантических разновидностей диалога необходимо также учитывать то, что в случае диалогической речи на выбор языковых средств влияет содержание и характер диалога и возможность описания их лингвистических особенностей, в которых проявляются определенные общие тенденции.

Итак, в зависимости от характера коммуникантов, хода самого действия, ситуации, коммуникативной цели выделяют: 1) диалог-спор, 2) диалог-ссора, 3) диалог-обсуждение, 4) диалог-просьба, предложение, 5) диалог-побуждение (которые вслед за Агаповой мы относим к прагматическому диалогу), 6) диалог-унисон и другие.[2]

Выдвинутое Ш.Бэлли и Ж.Марузо положение о том, что диалог по существу есть борьба, может быть распространено главным образом на первую и третью из выделенных разновидностей диалога (диалог-спор, диалог-ссора). При этом следует иметь в виду интеллектуальное и эмоциональное несогласие. Если рассматривать вид диалога, который представляет собой объяснение конфиденциального порядка, когда один индивид испытывает другого путем настойчивых и тревожных вопросов, пытаясь узнать у него нечто интересное и важное для себя, момент борьбы, который в диалоге-споре выражается прерыванием и подхватыванием, здесь в силу

психологических обстоятельств передается ироническими переспросами. Например:

Beau: /You guys are *like really mature*. That possibly the most important call in my life and you're clowning around./

Cassy: /*Like really mature!* That sounds more like the Beau I know./

Pitt: /Yeah, Who was *that other guy* talking on the phone?/

Beau: /He's *the guy* who's going to be working for Cipher come June. Mark my word. After That who knows? While you, my friend, are going *to be wasting another four years in medical school*.

Pitt: / *Waste four years in medical school?* Now that's a curious, albeit twisted perspective. [p.13]

В диалогах – объяснениях присутствует иногда момент борьбы, хотя тон объяснений весьма сдержанный. Диалог может заканчиваться монологической речью или взволнованным признанием (реплика-монолог), может быть передан молчанием.

Например:

Sheila Miller: /Excuse me, Mr. Henderson/

/Could I see you a moment?/

Pitt Henderson: /I know I'm a tad late,/ said nervously.

/I won't happen again/

Sheila: /You're slated to start medical school in the fall./

Pitt: /That's true./

Sheila: /Well, at least you're better-looking than most of the ones in this year's crop./

Pitt: In truth he didn't know what to say.

Sheila: /I'll tell you what. If you carry that VCR into my office I won't mention this egregious infraction to the dean./

Pitt: Without a word he reached in, lifted the VCR, and followed Dr. Miller into the ER.[p.21]

Диалогу-объяснению также присущ момент умалчивания со стороны одного собеседников, который был бы невозможен в диалоге-споре. Эмоциональные повторы наблюдаются больше в объяснениях, чем в спорах, расспросы и переспросы семантически и стилистически отличают объяснения от споров;

роли союзов для них не столь характерны. Но в основном, диалоги-споры, объяснения, ссоры схожи в том, что они в той или иной мере содержат момент борьбы мнений и чувств.

В художественной прозе литературно-разговорная речь проанализирована с позиций разных типов диалога, с учетом их специфических особенностей, наблюдениями выявили те же характерные структурно-семантические оттенки разговорной речи, что характерны и для английского языка в целом.

Список использованных источников

1. Арутюнова Н.Д. Некоторые типы диалогических реакций и почему – реплики в русском языке//*Филологические науки* 1970.
2. Агапова С.Г. Прагмалингвистический аспект английской диалогической речи Ростов на Дону-2003.(доктор.дисс)
3. Базарбаева З.М. Типологическое исследование интонации вводных единиц.-А., Ғылым, 1991.
4. Бузаров В.В. Круговорот диалогической речи, или взаимодействие грамматики говорящего и грамматика слушающего. - Ставрополь: 2001.
5. Богданов В.В. Классификация речевых актов// Личностные аспекты языкового общения: Межвуз.сб. Науч.тр.-Калинин: 1989.
6. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий.-М.,Наука, 1993.
7. Crystal D. Neglected grammatical factors in conversational English. In S.Greenbaum, G.Leech, and J.Svartvik (eds.), Longman., 1979.
8. Михайлов Л.М. Коммуникативная грамматика немецкого языка.-М.: Высшая школа, 1994.
9. Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике.-А., Мектеп,1989.
10. Словарь иностранных слов. М., Русский язык.,1989.
11. Формановская Н.И. Вы сказали: Здравствуйте!-М., Русский язык. 1982.
12. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи.-М., Изд.АН СССР-1960,
13. R.Cook 'The USA Publisher' «Invasion», 1997

* * *

Мына мақалада көркем -әдеби шығармадағы әдеби ауыз-екі тілдің диалогтағы кездесетін түрлері мен құрылымдары қарастырылған.

* * *

In this article we analyze Standard Educated Colloquial speech in American prose ,its structure and its meaning.

УДК 371.3:028

Коленко И.М.
старший преподаватель
Западно-Казахстанского государственного
университета им. М. Утемисова

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ТВОРЧЕСКОГО ЧТЕНИЯ

Чтение сегодня рассматривается как социально-психологический процесс, а искусство чтения как феномен, определяемый интеллектуальными качествами личности.

В последние десятилетия ситуация с чтением стала особо сложной. Произошло изменение культурного и ценностного статуса чтения. Современные информационные технологии, массмедиа, шоу-бизнес, занимающие досуговое время многих людей, вытесняют книгу. Формирование у современного человека особого «читающего образа жизни» - главная цель всех мероприятий первой государственной программы Республики Казахстан «Читающий Казахстан». [14]

Человек, не владеющий чтением как интеллектуальной технологией, не может соответствовать современным требованиям, а государство, где такие люди превышают определённый уровень, неизбежно перейдёт в разряд второстепенных. [11, с.86]

Чтение должно быть включено в стратегию жизни каждой личности. Это значит, что в любой жизненной ситуации человек должен искать опору, помощь в книге. Если же этого не происходит и чтение как интеллектуальная технология освоено плохо, если чтение не вошло в структуру

жизнедеятельности личности, то её реализация не будет полностью успешной.

Чтение литературы, как научной, так и художественной, является для общества и человека непреходящей ценностью. Именно книга обеспечивает так необходимую человеку преемственность исторической памяти и формирует интеллектуально-духовный потенциал народа, общества, представляет его культуру. [5, с.72]

Факт возникновения потребности в чтении свидетельствует об определенной степени развития читательской культуры, воспитание культуры чтения - неперенное условие формирования творческого мышления. А творческое чтение – одна из главных предпосылок динамичного развития интеллекта, активной духовной деятельности человек.

Основные взаимосвязанные составляющие творческого чтения как процесса деятельности: эстетическое наслаждение чтением; способность эстетического восприятия и высокий литературный вкус; интерес к литературному процессу, к жизни книги и литературы в среде друзей, в обществе.

Творческому чтению предшествует самостоятельный, осознанный, личностно-предопределенный и мотивированный выбор книг, умение составлять список различных по жанру произведений по определенной теме, найти их, пользуясь справочным аппаратом библиотеки.[13, с. 75] Творческое чтение - это процесс духовной, личностно-значимой деятельности, формирующей творческий потенциал личности.

Значение работы по воспитанию творческого читателя возрастает сегодня и потому, что на головы читателей, в особенности юных, обрушивается мощный поток различных изданий, для понимания которых необходима подготовка, вкус, умение анализировать. Нужна школа творческого общения с искусством, потому что не менее сложные процессы происходят в кино, в театре, в музыке.[7, с.21]

Философы и психологи пришли к выводу, что художественная литература - искусство слова - по-своему активно участвует во всех процессах сознания. Формирование личности под воздействием художественной литературы - это процесс самореализации всех духовных возможностей человека путем эмоционального самовключения в чужую жизнь, запечатленную в произведении через ее понимание и

освоение при неперенном сознательном и подсознательном соучастии, сопереживании. Следовательно, формирование творческого читателя - одновременно и воспитание зрелой, нравственной личности. Эстетическая природа произведений художественной литературы предопределяет их восприятие как процесс индивидуально творческий. [4, с.34]

Не последнюю роль в творческом развитии личности читателя, играет развивающее чтение. Книговед, библиограф, создатель теории библиопсихологии читателей Н.А.Рубакин отмечал: «Чтение книги - это лишь начало. Творчество жизни - вот цель».[12, с.117] Данная цитата хорошо подчеркивает, что чтение является емким и удобным способом работы с любой жизненно важной информацией, в том числе и соответствующей развитию творческой личности. Люди могут сознательно строить свое чтение так, чтобы оно способствовало пробуждению таланта, поддержанию и развитию личностных способностей, нестандартному решению жизненных проблем и задач. В.Ф. Асмус в знаменитой статье «Чтение как труд и творчество» сравнивал читателя с моряком, бросающим лот в море: каждый достигнет той глубины, на которую рассчитан его собственный лот.[1]

Фундаментальной потребностью общества в приобщении людей к процессам духовного обогащения является такая форма человеческой активности как чтение художественной литературы. Психолог Д.Леонтьев проводил исследования по нескольким направлениям. Одно из них - цикл исследований индивидуальных стратегий восприятия искусства с помощью методики свободных описаний. Анализируя их, ученому удалось выделить набор стратегий, через которые люди описывают прочитанные книги.

Читая одну и ту же книгу, люди не просто воспринимают разное. Тот, кто видит в «Преступлении и наказании» триллер, взаимодействует с ним как с триллером и получает от него несколько другое, чем тот, кто видит в нем психологический роман, а тот, кто видит в нем определенную мировоззренческую концепцию, извлекает из него что-то третье. [6, с.76]

Специальный метод чтения, возбуждающий инновационную деятельность психики, базируется на необходимости осмысления и обдумывания читательского материала. Активная работа мышления нужна в процессе

чтения и по его окончании на стадии последствий. Мысленные возвраты к прочитанному, движения мысли в разных направлениях по ходу текста - необходимый структурный элемент и этап творческой читательской деятельности.

В помощь активизации мышления и осмыслению материала существует метод постановки вопросов. Читая текст, следует задавать разнообразные вопросы автору, персонажам, искать ответы на них в тексте, в системе собственных знаний. Близким к этому является метод критики, споров, мысленной борьбы доводов и аргументов. Еще один методический прием такого типа – сопоставление и сравнение при чтении. Характерным примером дополняющего чтения является одновременное или последовательное чтение исторических первоисточников к художественной, аналитической, учебной литературе по одному и тому же периоду истории.

Близок к вышеназванным методический прием - изучение критических источников. Существенной тонкостью в данном случае является последовательность чтения. Сначала следует читать текст первоисточника, а затем критические материалы по поводу него. [10, с.50]

Еще один важный прием развития творческого чтения – умение находить и обрабатывать несколько слоев, экранов смысла в одном тексте. Большинство текстов несут в себе несколько смыслов: более явных или более скрытых, вложенных автором или получившихся помимо его воли. Квалифицированному читателю следует натренировать и выработать привычку обнаружения этих смыслов.[8, с.63]

Творческий читатель- «мастер чтения», как правило, - человек, читающий систематически, целенаправленно. Он испытывает потребность в чтении, владеет навыками грамотного, осознанного обращения к книге как источнику самообразования, самовоспитания, использует различные методы работы с произведениями печати, а также словари, справочники и т.п. Творческому читателю свойственна привычка осмысливать прочитанное и формулировать к нему свое отношение.[2, с. 46]

В условиях библиотеки есть возможность выбора тех форм деятельности, которые более всего будут соответствовать интересам и индивидуальности читателя. Большинство библиотек стремится определить пути и способы организации

обслуживания читателей нетрадиционными средствами, сочетая при этом эстетические и содержательные аспекты, а также внести новое, необычное в общение с читателями, в создание комфортной библиотечной среды. Открываются литературные гостиные, литературно-музыкальные салоны, проходят бенефисы местных авторов и читателей, пресс-конференции, презентации книг.

Литературные гостиные и салоны рассматриваются как примеры нестандартной формы пропаганды чтения. В гостиных и салонах действует правило: единство места, времени и образа действия. «Принципиальное значение принимает оформление этих помещений — невысокий подиум, старый рояль, альтернативные типы освещения, соответствующие детали интерьера. Они формируют особое культурное пространство, иное смысловое содержание, особенность которого в одновременном воздействии изобразительного ряда, музыки и звучащего художественного слова» [9, с.69] Литературные салоны, вечера-диалоги, вечера-размышления, литературно-музыкальные композиции создают атмосферу праздника, раскрывая творческие способности и таланты участников мероприятий.

В рамках выполнения государственной программы «Читающий Казахстан» пропагандой искусства чтения в университете занимаются творческие объединения студентов литературное объединение им. К. Жумалиева, «Театр книги», литературные салоны «Свеча», «Роза алхимии». В программах их деятельности литературные вечера, презентации книг, бенефисы читателей-студентов. Традиционно студенты участвуют в мероприятиях, посвященных Всемирному дню книги.

Сегодня проблема высокого назначения книги, чтения осознаётся не каждым человеком, тем более важной задачей представляется возвращение в круг восприятия высокой культуры и литературы. Способ восприятия печати, а именно чтения, очень сложен. В нем можно выделить философский, социальный и другие аспекты. Очевиден глубокий, личностный, творческий характер чтения.[3, с.5]

В 2007 году на Международном конгрессе чтения «Читающее общество – основа конкурентоспособности страны» в Астане было подчеркнуто, что развитие страны напрямую связано с ростом интеллектуального потенциала

нации, подготовкой высокопрофессиональных кадров, что заставляет говорить о возрастающей роли информации, в том числе и о повышении уровня грамотности, книжной культуры населения. Основной задачей конгресса было привлечение внимания государства, всех слоев общества к проблеме чтения и книжной культуры. В конгрессе активное участие принимала Казахстанская ассоциация чтения.

Правительства и общественность разных стран создают специальные структуры и разрабатывают национальные программы в поддержку чтения, видя в нем национальную ценность, залог интеллектуального развития нации. Формируется новая культурная модель человечества, которая включает чтение как основной инструмент передачи и усвоения исторического, интеллектуального и нравственного наследия.

Список использованных источников

1. Асмус, В.Ф. Чтение как труд и творчество/В.Ф.Асмус //Асмус В. Вопросы теории и истории эстетики.- М.: Искусство, 1968.- с.56-64.
2. Бунова, Л.В. Структура читательской деятельности /Л.В. Бунова // Библиография. – 2003. - №6. – С. 43-50.
3. Бурова, Н. Искусство, которому надо учиться/Н.Бурова// Библиополе.- 2007.-№4.-с.2-8.
4. Карданова, М. Основа творческого мышления. Культура чтения: историко-философские аспекты / М.Карданова // Библиотечное дело.- 2006.-№1.-с.11-15; №2.- с.33-37.
5. Крылова, Н.Б. Формирование художественной культуры: чтение и библиотека / Н.Б.Крылова // Библиотековедение.- 2007.- №3.- с.69-72.
6. Леонтьев, Д. Чтение как труд и отдых/Д.Леонтьев//Библиотековедение.- 2004.- №3.-с. 72-78.
7. Луксен, Л.Н. Проблема чтения - проблема общегосударственная /Л.Н.Луксен // Кітапхана.- 2005.- №1.-с.18-22.
8. Мосунова, Л.А. Смысловое чтение художественных текстов: методы и приёмы обучения/Л.А.Мосунова // Библиотековедение. – 2004. - № 2. – с. 61-64.
9. Мосунова, Л.А. Понимание смысла художественного текста как психолого-педагогическая проблема / Л.А.Мосунова //Библиотековедение. -2005.-№3.-с. 64-70.
10. Олзоева, Г. Борьба за читателя: несколько творческих приемов / Г.Олзоева // Библиотека.-2006.-№1.-с. 49-51.
11. Проблемы чтения в контексте культурных изменений в Казахстане./ НБ РК. – Алматы. – 1999. –114 с.
12. Рубакин, Н.А. Избранное: В 2-х т. Т.1. /Н.А.Рубакин -М.: Книга, 1975. – 278 с.
13. Сукиасян Э.Р. Проблема развития познавательных способностей читателя в процессе информационного поиска. // Науч. и техн. б-ки. – 2002. – № 4. –с. 72-77.
14. «Читающий Казахстан». Паспорт программы.// [http:// www/ nlrk. kz](http://www/nlrk.kz).

* * *

Мақалада жеке тұлғаның интеллектуалды даму компоненті ретінде шығармашылық оқулық түрі мен әрістерін оқыту технологиясының мәселелері қарастырылады.

* * *

The article considers problems of work out teaching technologies, forms and methods of creative reading as the component of personal intellectual development.

ӘОЖ 81'373.612.2

И.Н. Касимова

шет тілдер магистрі, оқытушы

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік
университеті

МЕТАФОРА - ТІЛДІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚАБАТЫН ДАМУШЫ ҚҰРАЛ (қазақ, ағылшын, орыс тілдерінің мысалдары негізінде)

Метафора – өмірдегі күрделі де маңызды құбылыстардың бірі. Метафора мәселесі ойшылдарды сонау ықылым заманнан бері мазалап келе жатыр. Бірақ ХХ ғасырдың орта шеніне дейін метафора жай ғана стилистикалық құрал немесе көркем шығарманы әсірелеуші, көркемдеуші әдіс ретінде қарастырылып келді. Тек соңғы онжылдықтарда тілтанушы ғалымдар метафораның көп- қырлылығына көңіл аударып, жан-жақты зерттеуді қолға алды. Мұндай ғалымдар қатарына метафора жайлы құнды еңбектер жазған Н.Д.Арутюнова, В.Н.Телия, Б.Блэк, Дж.Лакофф, М.Джонсон сияқты авторларды жатқызуға болады.

Метафора – грек тілінің сөзі, «ауысу» дегенді білдіретін термин. Тіл – тілде сөз мағынасының ауысуының бірнеше тәсілдері бар. Солардың ішінде өте жиі кездесетіні және ең бастысы метафора тәсілі. Белгілі бір ұқсастық белгілеріне қарай сөз мағынасының ауысып қолданылуы метафора деп аталады. Сөз метафоралармен түрленіп, өңделіп отырады. Метафора құбылысының сөздің мағынасынан орын тепкені соншалық, метафораның негізінде туған қосымша мағынаның көп жағдайда ауыспалы мағына екені бірден аңғарыла

бермейді. Сөз мағыналарының метафоралық ауысуы тілдік семантиканы дамытудағы аса маңызды тәсіл ретінде танылады.

Адамдардың өз ара түсінісу, қатынас құралы тіл болса, оның лексикалық құрамының негізгі арқауы – сөз. Ол – қоғам мен табиғат құбылыстарының, адамның рухани өмірінің айнасы. Сөздердің мәнін, қолданылу сырын ашу, мағыналарына түсініктеме беру – қазақ лингвистикасының алдында тұрған елеулі міндеттерінің бірі. Осы ретте тілімізде сөздердің метафоралы қолданылуы – ерекше назар аударуды талап ететін тақырып. Өйткені сөз семантикасы, сөздің қолданылу тәсілі, экспрессия қасиеті қазақ тіл білімінде әлі де болса басы ашық мәселе емес.

Тілшілеріміз де, әдебиетшілеріміз де метафора мәселесін өз алдына нысанаға алып, әңгімесіне арнайы арқау еткен емес. Бірақ мүлдем ауызға аларлықтай еңбектер жоқ деп айтуға да болмайды. Өткен ғасырдың 60-шы жылдары жазылған Рахым Барлыбаевтың «Қазақ тілінде сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы» (Алматы,1963) атты кандидаттық диссертациясы, Бақытжан Хасановтың «Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы»(Алматы,1966) кітабы сол кездегі қазақ тілінің метафоралары жайлы зор мағлұмат беретін, әлі күнге құндылығын жоймаған іргелі еңбектер. Дегенмен, бұл еңбектердің жарық көргеніне жарты ғасырдай уақыт өтті. Елу жылда ел жаңа. Уақыт өткен сайын тіл дамуда, күрделенуде. Тілдің даму барысында сөздің лексикалық мағынасында әртүрлі өзгерістер болып жатады. Тілмен бірге метафора да үнемі өсу, күрделену үстінде. Қазіргі уақытта қазақ тіл білімінде метафораның табиғатын, тілдегі қызметін, түрлерін жаңаша зерделеп, саралайтын ғылыми зерттеулер аса қажет-ақ. Соңғы онжылдықта жазылған бірлі-жарым диссертация тақырыптарын тізуге болады. Бірақ бұл метафора тәрізді күрделі, көпқырлы құбылысты зерттеуде теңіздегі тамшыдай ғана үлес деуге келеді.

Тілдік және әдеби тұрғыдан статикалық қалпында бөліп қарағандықтан, метафораның тіл байытып, дамытудағы ролі еленбей келеді [1,19]. Сондықтан осы тақырыпқа аз-кем сөз қозғауды жөн көрдік. Метафора барлық тілде де көп мөлшерде кездеседі. Қай тілде де ол лексикалық қабатты яғни сөздік

құрамды дамытуға елеулі үлес қосатынына біршама дәлелдер келтірсек дейміз.

«Тілдік метафораны зерттеудің жаңа бағыттары» деген мақаласында А.Сыбанбаева метафораның бірнеше қызметін атап көрседі. Метафора жаңа мағына тудырады, бейнелі образ жасайды, көркем сөз стилінде бейнелеуші, мәнерлеуші тәсіл ретінде қолданылады, сөзге эмоционалды-экспрессивті баға береді. Метафораның қызметі арқылы тілдің лексикалық және фразеологиялық қабаты, жалпы сөздік құрылымы толығы түседі, белгілі бір ұғым аясы кеңі түседі [2,33]. Метафора - көптеген тіл қабаттарының шығу көзі. Мәселен, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер метафораға негізделіп жасалады. Адам өмір сүрген ортадағы факторлардың өзгерістеріне қарай еркін сөз тіркестерінен жасалған фразеологияның компоненттеріндегі тура мағынадағы сөздер ауыс мағына алуы ондаған, жүздеген жылдардың ішінде болатын құбылыс. Ал кейбір реттерде идиома болған сөздер метафоралы қолданыстың негізінде бірден ауыс мағына алуы мүмкін. Осыған орай профессор Б.А.Лариннің сөзін келтірсек: «Самым существенным и решающим условием преобразования простого предложения в идиоматическое было семантическое обогащение называемое *метафоризацией* сущность которого в расширении и обобщении значения в сторону образной типичности» [3,220]. Демек, фразеологизмдер сөзді метафоралы қолданудан пайда болады. Мысалы, сөз көтере алмау, ала көз болу, жылы сөйлеу. Ағылшын тілінің фразеологизмдерінен келтірсек: to kill time (убить время), to have one`s heart in one`s boots (душа в пятки ушла), to be in step with the times (шагать в ногу со временем), with an open heart (с открытой душой). Қазақ тілінде де, ағылшын тілінде де метафоралық ойға негізделген мақалдарды көптеп кездестіруге болады: піл көтермегенді тіл көтереді; тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады; ашу - ақылдың дұшпаны; actions speak louder than words (поступки красноречивее чем слова); don`t teach a fish to swim (не учи плавать щуку, щука знает свою науку); love laughs at locksmiths (любовь на замок не закроешь).

Бір көңіл аударатын жайт, бір сөз әр тілде әр түрлі метафоралық мағына беруі мүмкін. Бәріміз білетініміздей, «ит – адамның досы». Бұған ешкімнің дауы жоқ. Бірақ біреуді

«Нағыз ит екенсің!» деп атаса, сол адам туралы өзгелерде жағымсыз әсер қалады, яғни «ит» сөзі адамға қатысты қолданылса сөзге негативті бағалауыштық реңк береді. Орыс тілінде де осындай жағдай (мысалға «Вот, собака!»). «Жылан» сөзі де қазақ-орыс тілдерінде адамның жағымсыздығын көрсету үшін қолданылады. Көбінесе кейбір нәзік жандыларға қатысты айтылады: «Ол – сұр жыланның өзі!», «Змея подколотная!». Ал ағылшын тілінде, бір қызығы, *dog*, *serpent* сөздері адамға қатысты теріс әсер беруші сөздер ретінде қолданылмайды.

Тілдерде метафоралық қолданыстағы бірдей сөздердің әртүрлі мағына беруі, біздің ойымызша, халықтың тарихымен, өмірлік тәжірбиесімен, таным-түсінігімен байланысты. Жалпы хайуанаттар әлемінің (зоосемия) метафоризация процесіне ұшырауы өте ертеден келе жатқан құбылыс. Жануарлар аттарының ауыспалы мағынада қолданылуы барлық тілде де кездеседі. Бірақ, кей жағдайларда жануарлар аттарының етістікті формаға ауысып, абсолютті метафоралық етістіктер тобын құрайтынын айта кету керек: *қораз – қораздану, түлкі – түлкілену; петух – петушиться, ворона – проворонить, ёж – съёжиться; a dog – to dog (преследовать), a snake – to snake (змеиться: тропинка змеилась меж горных отрогов), a fox – to fox (перехитрить)*. Бұл етістіктерді абсолютті метафоралық дейтін себебіміз, оларды тіке немесе ауыспалы мағынада қолдану мүмкін еместігінде, бұларға тек бір ғана метафоралық мағына тән, яғни, бұл сөздер тілдерде метафоралы қолданысқа ғана ие.

Сөздердің мағыналық жақтан дамуы нәтижесінде омонимдер жасалады. Дәлірек айтсақ, ауысқан мағынаның өзінің метафоралануы көбіне оны полисемант жүйесінен әбден бөлініп шығуға, басқа бір лексикалық единицаға, омонимге айналуына алып келеді [1,31]. Бұл құбылыс та тіл – тілде кездесе береді. Мысалы, **көк** сөзі «көкке қарау» дегенде аспан мағынасында, ал «мал көкке тойынды» дегенде шөп мағынасында қолданылып тұр. Мұнда сөздер түсіне қарай метафоралану арқылы омонимдер қатарын құрауда. Орыс тілінде *луна* сөзімен қатар **месяц** сөзі де бірге жүреді, әрі мерзімді білдіру үшін де осы сөз қолданылады (*пять месяцев*). Ағылшын тілінде **kid** сөзі қазіргі кезде *бала* мағынасында

қолданылып жүр. Бірақ оның негізгі мағынасы *ешкінің лағы* дегенді білдіреді.

Терминдердің жасалу табиғатына көз жүгіртсек, сөздік құрамның бұл саласы да метафораның көмегіне көп жүгінетініне куә боламыз. Жалпы метафораның ғылымдағы ролі жайлы метафора теориясының негізін салушылардың бірі Эрл Маккормак былай деп жазады: «Өте ұзақ уақыт бойы метафоралар дәл анықтамаларды амалсыз ауыстырушылар деп есептелді және ғылыми теорияларда метафораларды қолданудан аулақ болу керек делінді. Олар теориялық түсініктемелер беруге қабілетсіз, тек қоршаған ортаны жырлау үшін ақындарға ғана керек деген пікір кең таралып келді. Бірақ ғалымдарға ескі теориялардан жаңа теорияларға өту үшін көпір ретінде метафора аса қажет. Тек метафора тәсілі арқылы ғана жаңа теорияға жаңа мағына беріп, түсінуге болады. Белгісіздікті суреттеу үшін ғалымға белгілі сөздерді қолдануға тура келеді» (Ауд. автор)[5, 150-151]. Ғылымда метафораны қолданудың қажеттілігін Э.Хаттен былай деп дәлелдейді: «Метафоры используются, чтобы придать более точный смысл нашим выражениям или выделить в них важный нюанс; когда слова, обычно употребляемые в данном контексте, не передают необходимого значения, мы прибегаем к помощи слов, которые обычно встречаются в другом контексте. Именно таким способом мы расширяем сферу использования наших обычных выражений; и это необходимо, если требуется построить специальный язык для описания некоторого эксперимента, проведенного искусственным образом в лаборатории. В физике мы говорим о «силовом поле» (a field of force) или «тепловом потоке» (the flow of heat) и т.п. В самом деле, в научном изложении нельзя обойтись без метафорического языка...» [6, 53]. Ағылшын тілінде **field** сөзі көптеген математикалық, физикалық терминдердің құрамында жиі кездеседі; бұл терминдердің барлығы метафораға құрылған, бірақ ғылыми терминологияда ұзақ қолданылуларына байланысты олар метафора ретінде қабылданбайды: *electric field-электрическое поле-электрлік өріс*, *magnetic field-магнетическое поле-магниттік өріс*, *radiation field-радиационное поле-радиациялық*

өріс. Терминдердің үш тілдегі варианттарын салыстыра отырып, *field*, *поле*, *өріс* сөздері тіке мағыналарынан (*green field*, *зеленое поле*, *малдың өрісі*) метафоралану процесінің нәтижесінде терминденіп ауыспалы мағынаға өткенін көреміз. Кейбір сөздер метафора арқылы жаңа мазмұн, терминологиялық мағына алады. Мысалы, шөптің түбірі дегеннен, ұқсастығына қарай, математикадағы «*түбір*» мен грамматикадағы «*түбір*» туған, сол сияқты егін «*егуден*» *дәрі егу* (*укол*) шыққан. Әрине, мұндай мысалдар тізімін жалғастыра беруге болады, бірақ біздің басты мақсатымыз бұл емес. Біздің мақсатымыз - метафораның сөздік құрамды дамытуда, тілдің лексикалық қабатын байытуда негізгі роль атқаратын процестердің бірі екенін дәлелдеу.

Тілдің байлығы мен даму дәрежесі лексикалық единицалардың сандық мөлшеріне ғана байланысты емес, мағына молшылығы, сапасына да байланысты. Ал метафора – мағына масштабын кеңейтетін тәсіл. Бұған жоғарыда тілдің әртүрлі лексикалық қабаттарынан келтірілген мысалдар дәлел.

Сөз туғызудың басқа тәсілдерінен метафораның негізгі айырмашылығы – сөз мағынасын ғана жаңартып, сырт тұлғасына фонетикалық, морфологиялық өзгеріс енгізбейтіндігінде. Тілдің сөздік құрамын байытудағы метафораның орнын анықтауда бұл айырмашылықты әрдайым есте сақтау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы.//Алматы, Мектеп, 1966, (19, 31 бб).
2. Сыбанбаева А. Тілдік метафораны зерттеудің жаңа бағыттары.//Вестник КазГУ, Алматы, 1997, серия филологическая, №15, (33 б).
3. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии.// Учёные записки ЛГУ, серия филологических наук, вып.24,(220 б)
4. Кузьмин С.С. Идиоматический перевод с русского на английский. (Теория и практика) // М., Флинта, Наука, 2006, (137-138 бб)
5. MacCormac, E.R. Meaning Variance and Metaphor.// The British Journal for the Philosophy of Science, May, 1970, №2 (150-151 бб).
6. Hutten, E.N. The Language of Modern Physics.// London, 1956, (53 б).

* * *

В статье метафора рассматривается как средство обогащения лексического слоя языка.

* * *

The article deals with the derivation function of metaphor. Metaphor is considered as a means of enlarging vocabulary.

ӘОЖ

Т. Қайырғалиев, А. Жұмасейтова
М.Өтемісов атындағы БҚМУ оқытушылары

АҚЫН М.ЖҰМАБАЕВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ АСТАРЛАРЫ ХАҚЫНДА

Ежелгі грек жұртында адамның ішкі дүниесі жайында бастау алған алғашқы психологиялық ой – пікірлер кейінгі дәуірлерде де дами түскені көпке мәлім. Соның біріне психологияға тікелей қатысы болмаса да жан сыры туралы дәйекті ой – пікірлерді түйіндеген қазақ халқының ағартушыларын атаймыз.

Өткен ғасырдың 30 жылдарында етек алған сонау зобалаң жылдарындығы құрбандардың бірі – халқымыздың зиялы қайраткерлері Мағжан Жұмабаевтың жантану ғылымына қосқан үлесі психология ғылымында да ерекше маңызды.

Бұдан елу жыл бұрын тоқтаған өзінің қысқа өмірінде ақын М. Жұмабаев жырларының ішінде психология мәселелері кең орын алған. Атап айтқанда, ақынның ой – пікірлері ежелгі заманнан қалыптасқан адамның жан сырының негізгі жұмбақ құпиясының өзі «жан» ұғымының мағынасын анықтап талдауға арналады. Соның бірі бірде наным – сенім, ал бірде табиғаттың тылсым күштерінен жаратылған – мыс төңірегінде ғасырлар бойы әртүрлі ой – пікірлердің негізі болған қазіргі ғылым жолымен топтастырылған қабылдау т.б. психикалық үрдістер туралы пайымдаулар.

Ақын адамның айналасын нақты тани білу қабілеттілігі өзіне және өзін қоршаған ортаға есеп беруге қабілеттілігін, өзі

өмір сүріп отырған дүниені де қайта жасай алатыны жоғарыда аталған жан құбылыстарының табиғатын, оның пайда болып, даму заңдылығын оқып білуге қонымды тілмен насихаттайды.

Осындай ұлы ақын әрі ағартушы М.Жұмабаевтың психологиялық көзқарасында сыртқы сезімдер мен ішкі сезімдердің қыры мен сырының бағыты күрделі өмір ағымында тәрбиемен өзара тығыз байланысты өрбуіне көз жеткіземіз. Нақтырақ айтсақ, адамның жан сыры болып аталатын, оның психикалық үрдістері адамның түрлі кезеңде басынан кешетін әр алуан жағдайдың барысы және оның бойындағы өзгерістерге тән психикалық қасиеттері табиғи заңдылықтарға тән пайда болып дамығанымен, бұлардың сапалық дамып жетілуі жағы оның өмірдегі іс-әрекетінде, өзгеріп отыратынымен сипатталды. Демек адамның бойындағы белгілі бір кезеңде қалыптасып, байқалатын түрлі өзгерістердің (мінезді-құлық, жүріс-тұрысы, көзқарасы, іс-әрекеті т.б.) қандай сипаты болмасын, бұлардың өмірдегі өзгермейтін қасиет еместігі, тіпті баланың ішкі жан дүниесінде де ешбір ашылмайтын жұмбақ сырдың болмайтынын аңғарамыз. Адам психикасының бір ерекшелігінің өзі адамның дүниеге келген күннен – ақ оның біртіндеп өзара қарым – қатынаста ғана дамуының бір қыры осында деуге болады. Ақынның «педагогика» деп алатын еңбегінің психология пәніне бөлінген бөлімі осындай мәселелерге толы. Ертеден көзге байқала қоймайтын, сондықтан да ғылымға дейін әртүрлі түсініктермен түсіндірілетін түйсік, кабылдау, зейін, ойлау, ес тағы сондай адам бойындағы рухани жан құбылыстарының ойдағыдай дамып, қалыптасуы тек биогендік фактор ғана емес, бұған әлеуметтік фактордың да ерекше орын алатыны ақынның көтерген психологиялық мәселелерінің астары мен мәні болып отыр.

М.Жұмабаевтың психология пәнін де бөлінеген ерекше орынның бірі – ұлттық психология мәселесі. Егемендік дәуірде кең жарыққа келген ұлттық психологияның ілкі бастауы ұлы ақынның еңбектерінде ерекше пайымдалады. Әрбір халықтың тарихи қалыптасқан ұлттық дәстүрлерінің бірі бала тағылымы екені. Қазақ ұлтында да қалыптасқан салт – дәстүрден баланың тәрбиелік мәнінің бір нақышы яғни адам баласының даму табиғатының өзі ұлттық үндеуімен өзара сабақтастығы

табиғатта өтетін өзгерістерімен іспеттес аталып жататынын аңғаруға болады.

Зертеушілердің пайымдағанындай М. Жұмабаевтың психологиялық көзқарастарына тән көтерілген мәселелерінің дені оның «Педагогика» еңбегі болса, онда қамтылатын тараулардың көбі тікелей психология мәселелері екені ерекше байқалады.

Ақын тек адам психологиясының сыры болып табылатын психикалық процестерді жалпы атап, оның дамып, қалыптасу табиғатын талдаумен шектелмей, жоғарыда аталған табиғи заңдылық тұрғысынан адам бойына белгілі бір кезеңде оның пайда болуының да түрлі яғни болымды не болмысыз тән қасиетке айналуыныңда ғажап еместігі, сондықтан да жан құбылыстарының жақсы мәнге айналуына өмір ағымындағы тәрбие ықпалының тигізетін зор септігін насихаттайды. Бұл бір мәселе болса, екіншіден ұлттық психологияға қатысты тіл психологиясы болады. Өйткені өз өмірінде тілдің өмірлік маңызын ерекше атап өткен ғұлама ақын С.Торайғыров сияқты М.Жұмабаев ұлттық тіл – сол елдің, халықтың оның тарихының ары – берісін көрсететін тарихи нақышы екенін тұжырымдайды. Осы орайда танымал ғалым Қ.Жарықбаев пайымдағандай ұлттық психологияны оқу ұлтшылдық емес дегендей ақын М.Жұмабаевтың көтерген әрбір психологиялық мәселелерінен, соның ішінде ұлттық психологияға қатысты тәлім – тәрбиенің бірі – тілді қастерлеуді жастарымыздың саналарына мысқылдай сіңірту ұстаздың алдына қойылатын үлкен парыз екенін естен шығармауымызды ескерген жөн.

Тағы бір жайт – ол психологиялық білім тұрғысынан бала тәрбиесінде өте маңызыды тағылым болып саналатын, бұл бала темпераментінің ерекшеліктері туралы ой – түйінділері.

Бала психикасын оқып – үйренуге арналған жаттығуларда бір мысал былай өрбиді. Балабақшада тәрбиеленіп жатқан 4 жасар қызды әкелген әжесіне тәрбиешісі бұл сәби қыздың күтпеген оқыс қылықтарын көрсететін, соның ішінде тез жылап, не қыңырлық көрсетіп жүргенін айтқанда әжесі ол қыздың да әкесі бала кезінде сондай болғанын есіне түсіреді. Осындай жәйтте әже мен тәрбиешінің үстірт түсініктерінде мән берілмеген мәселелер бар.

Бұл тума қасиетке тән темперамент деп аталатын адамның дара өзгешелігі болып табылатын, мейлі сангвиник, не

холерик т.б. бала болсын, сол темперамент түрлерінің сипаттамасын ақын кім – кімге де қонымды әрі ұнамды тілмен баяндайды. Бастысы жүйке типтерінен туындайтын адамның тума қасиетіне тән темперамент қасиеттерінде түрлі жаңа өзгерістерге түсетіні, бұлардың да қоршаған ортамен байланысты болып келетінін, бала психологиясын оқып білуде өте пайдалы. Қорыта айтсақ, ақын М.Жұмабаевтың еңбектеріндегі психологиялық мәселелер жастардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастырудағы өзекті мәселелердің бірі болып қала бермек дейміз.

УДК 811:82.081

Тукбатова И. А.
магистрант второго курса,
филологического факультета
ЗКГУ им. М. Утемисова

О ПОНЯТИИ «ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ СТИЛЬ»

Понятие функционального стиля является центральным в современной лингвистике.

Стиль – это разновидность языка, относительно замкнутая система, которая служит целям общения людей в той или иной сфере их деятельности. Для каждого стиля характерен определенный набор языковых средств с однотипной стилистической и функционально-стилевой окраской, а также наличие межстилевых языковых средств.

Функциональные стили имеют языково–речевую природу: в них используются не только готовые стилистически ориентированные средства языка, но и создается своя речевая системность и стилевая окрашенность. Однако, в научной и методической литературе широко распространены термины «стили языка» и «стили речи». Следует отметить, что первый употребляется при необходимости подчеркнуть структурно–языковую природу исходных средств функционального стиля, второй – когда необходимо выделить его специфически речевые закономерности и особенности.

Функциональные стили - наиболее общая дифференциация языка, позволяющая обобщить все частные проявления

зависимости языка от условий общения. Фактор функционирования языка, на основе которого выделяются функциональные стили, позволяет обосновывать определенные закономерности специфического использования языковых средств в различных видах общения. Языково-речевые функциональные стили представляют систему взаимообусловленных единиц всех языковых уровней, практическую реализацию коммуникативных задач общения в определенной сфере человеческой деятельности. Поэтому каждый стиль характеризуется совокупностью однородно и специфически окрашенных языковых средств, а также всех элементов языка, употребление которых обусловлено целью общения в данной сфере. [1]

Функциональные стили сложились из потребности общества в дифференциации языковых средств в зависимости от той социальной сферы, которую язык обслуживает. Функциональный стиль отражает характерный для этой сферы тип мышления. Поскольку эти экстралингвистические факторы являются общими для всех языков, постольку в разных языках реализуются одни и те же требования к речи, обслуживающей определенную сферу. Но при реализации в каждом языке они имеют свои особенности, обусловленные системой языка.

Функциональный стиль – явление двустороннего порядка. Он порожден общественной практикой, особыми задачами и целями коммуникации в той или иной сфере человеческой деятельности, но сущность его лингвистическая. Он представляет собой специализированную подсистему литературного языка, использующего те языковые средства и в таких сочетаниях, которые наилучшим образом соответствуют данному содержанию и назначению речи. [2]

Классификация функциональных стилей в силу двойственной их природы обычно строится на двух основаниях – экстралингвистическом и внутрилингвистическом. Взаимосвязь экстралингвистических (сферы и задачи общения) и внутрилингвистических (стилистическая дифференциация языковых единиц) факторов формирует стиль.

Проблема экстралингвистического и внутрилингвистического в стилистике является одной из центральных. Согласно традиционной точке зрения в объяснении стилистических

явлений и классификации стилей следует исходить из природы собственно лингвистического. Однако развитие функциональной стилистики значительно поколебало это мнение. Так в трудах многих ученых подчеркивается влияние на характер высказывания целенаправленности общения, а также его сферы, ситуации, жанра и других неязыковых факторов. [7]

Разные уровни языка неодинаково связаны с экстралингвистическими явлениями. На уровне лексики эти связи непосредственны и очевидны, а в фонетике и морфологии они менее заметны. Стил ь по сравнению с другими аспектами языка особенно тесно и глубоко связан с экстралингвистикой. Это и понятно: стил ь формируется в результате функционирования языка в конкретном высказывании под воздействием экстралингвистических факторов. Функционирование языка и все стилистические изменения осуществляются не вне места, времени и самих участников общения. Все это непременно сказывается на характере речи, на окраске языковых единиц и взаимосвязи элементов высказывания. Причем при изучении этих явлений принятие во внимание лингвистического аспекта является обязательным, так как изучаются закономерности функционирования языковых единиц, т. е. функциональный аспект языка.

Не случайно в качестве оснований классификации функциональных стилей и дифференциации иных стилистических разновидностей языка большинством ученых избираются экстралингвистические факторы, при этом учитываются внеязыковые факторы: сфера общения, типовые особенности содержания коммуникации, цель и назначение общения, форма общественного сознания, тип мышления, характерный для данной сферы и вида общественной деятельности. Эти факторы лежат в основе определения понятия «функциональный стил ь», предложенного В.В.Виноградовым, и других понятий и категорий стилистики: «стилистическая окраска», «стилевая черта», «стилистическая норма» и т. д. [5] Известны детальные разработки целых комплексов внелингвистических факторов, под воздействием которых формируются функциональные стили в работах следующих ученых: В. В. Виноградова, О.С.Ахмановой, А.Н.Васильевой, К.Бюлера, Б.Гавранека, К.Гаузенбласа, М.Елинека и других.

Многие лингвисты, не отрицая важной роли экстралингвистических оснований, стараются исходить из собственно лингвистических показателей: набора стилистически окрашенных средств, их соотношения с нейтральными, особых функций языковых единиц и стиля в целом, типичных стилевых черты и др. [4]

В соответствии с двойственной природой функциональных стилей, опираясь на экстралингвистические и внутрилингвистические их признаки, можно выделить пять главных стилей в составе современного русского литературного языка: три книжных (официально-деловой, научный и публицистический), разговорный, который наиболее четко и полно им противопоставлен, и стиль художественной литературы, который имеет особый статус. Одни исследователи, например, Л.Ю. Максимов, Н.А. Мещерский, Н.М. Шанский, Д.Н.Шмелев, подчеркивая «многостильный» характер художественного языка (в нем представлены в преобразованном виде элементы всех стилей), не считают возможным относить его к категории функциональных стилей. Ему отводится особое место в составе литературного языка. Художественную речь они называют не стилем, а языком художественной литературы. Другие (В.В. Виноградов, А.И. Ефимов, Р.А. Будагов), не приравнивая язык художественной литературы ни к одному из «нехудожественных» стилей, все же признают его стилем, но не обычным, не рядовым, а более высоким, эстетико-коммуникативным. [6]

Б.Н.Головин, как и другие ученые, рассматривая стили по их отношению к типам социальной деятельности, к типам работы сознания (мышления), к функциональным аспектам действительности (в плане взаимодействия языка и действительности), к ситуации общения, а также речевые структуры и типовые организации стилей, считает, что язык художественной литературы «рядоположен другим стилям», а не вбирает их в себя и, подобно им, не выходит за пределы литературного языка. [3]

Значительное своеобразие языка художественной литературы по сравнению с другими стилями, его специфика не достаточны для того, чтобы признать его «языком в языке». Поэтому язык художественной литературы рассматривается в

курсе стилистики как один из главных функциональных стилей литературного языка.

Академик В.В.Виноградов, учитывая реализацию основных функций языка (общение, сообщение, воздействие), называет шесть функциональных стилей. «При выделении таких важнейших общественных функций языка, как общение, сообщение, воздействие могли бы быть разграничены такие стили: обиходно-бытовой (функция общения), обиходно-деловой, официально-документальный и научный (функция сообщения); публицистический и художественно-беллетристический (функция воздействия). [5]

Пять основных функциональных стилей: научный, публицистический, разговорный, официально-деловой и стиль художественной литературы, в свою очередь, распадаются на частные разновидности в зависимости от проявления в речи конкретных задач и ситуаций общения. Отдельное высказывание или целое значительное произведение может представлять функциональный стиль необязательно в его чистом, строгом, целостном виде. К тому же, помимо указанных основных функциональных стилей, в языке имеются «периферийные» и «переходные» явления, что приводит к весьма сложной и разветвленной функционально стилевой дифференциации.

Самые общие стилистические особенности речи создаются прежде всего в зависимости от того, в какой сфере происходит общение – научной, эстетической, правовой и т.д. Задачи общения в той или иной сфере определяют основные, фундаментальные особенности речи в данной области.

Список использованных источников

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Москва, 1990
2. Бондалето В.Д., Вартапетова С.С., Кушлин Э.Н., Леонова Н.А., Ленинград, 1989.
3. Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. Москва, 1978.
4. Васильева А.Н. Курс лекций по стилистике русского языка. Москва, 1976.
5. Виноградов В. В. Стилистика: Теория поэтической речи. Поэтика. Москва, 1963.
6. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. Москва, 1983.
7. Колтунова М.В. Язык и деловое общение. Нормы. Риторика. Этикет. Москва, 2000.

* * *

This article is devoted to the functional styles of language. In this article the general characteristic of the term «functional style» is viewed and also the classification of the functional styles and their characteristic are given.

* * *

Берілген мақала функциональдық стиль түрінде жазылып көрсетілген. Автор бұл мақалаға функциональдық стиль тілінде мінездеме ұсынған.

ЭКОНОМИКА

ЭКОНОМИКА

УДК 338.43

Ким С.В.

магистрант Кызылординского государственного
университета имени Коркыт Ата

АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Значение малого предпринимательства в создании в республике эффективной рыночной экономики определяется его местом и ролью структурообразующего фактора, способствующего формированию и развитию конкурентной среды, ускорению научно-технического прогресса, смягчению социально-экономической напряженности на данном этапе рыночных отношений.

Развитие малого предпринимательства должно быть приоритетным направлением экономической реформы, так как оно динамично реагирует на конъюнктуру, активизирует структурную перестройку отраслей, создает дополнительные рабочие места, преодолевает монополизм в экономике,

способствует решению социальных задач.

Реализация государственных программ поддержки и развития предпринимательства в период с 1997 по 2007 годы позволила заложить основу становления и развития частного предпринимательства в регионе и сделала эту тенденцию необратимым процессом.

На сегодняшний день уже с уверенностью можно сказать, что в Кызылординской области малое предпринимательство развивается как особый сектор региональной экономики.

В таблице 1 показано развитие субъектов малого предпринимательства по отраслям Кызылординской области за 2006-2007 годы.

Данные таблицы 1 показывают, что по состоянию на 1 января 2008 года в области зарегистрировано 2710 субъектов малого предпринимательства (юридических лиц), из них число действующих составляет 1456 или 53,7%. По сравнению с 1 января 2007 года число зарегистрированных увеличилось на – 682 единицы или на 33%, а число действующих предприятий увеличилось на – 315 единицы (28%).

Таблица 1

Количество зарегистрированных и действующих субъектов
малого предпринимательства
по отраслям Кызылординской области за 2006-2007 гг.*

№	Виды экономической деятельности	Число зарегистрированных хозяйствующих субъектов, ед.			в т.ч. действующих		
		2006 г.	2007 г.	2007 г. в % к 2006 г.	2006 г.	2007 г.	2007 г. в % к 2006 г.
1.	Всего по области	2028	2710	133	1141	1456	128
	Пром. произ-во, в том числе:	95	360	379	72	155	215
2.	перераб. с/х продукции	36	27	75	29	26	90
3.	Сельское хоз-во	142	322	226	132	155	117
4.	Строительство	103	200	194	84	138	164
5.	Транспорт и связь	30	44	146	25	35	140
6.	Торговля	1160	1269	109	392	487	124
7.	Гостиницы и рестораны	31	42	135	27	44	163
	Другие виды деятельности	431	473	109	380	416	109

**** Составлено по данным Кызылординского областного управления статистики***

Что касается развития малого бизнеса по отраслям, то в области по всем отраслям наблюдается рост зарегистрированных и действующих хозяйствующих субъектов, кроме перерабатывающей отрасли сельскохозяйственной продукции.

Плохо развиты в регионе субъекты малого предпринимательства в отраслях транспорта и связи – 2,4% от общего числа действующих, переработка сельскохозяйственной продукции – 1,8%.

Если говорить о распределении общего числа малых предприятий по организационно-правовым формам в регионе и в отраслях, то можно заметить, что такая организационная форма предпринимательства – как товарищество с ограниченной ответственностью доминирует в структуре общего числа малых предприятий по сравнению с другими организационно-правовыми формами.

Анализируя развитие организационных форм предпринимательства в странах с развитой рыночной экономикой и в нашей Республике, можно заметить наметившуюся тенденцию к приближению наших организационных форм бизнеса к зарубежным. Вместе с тем имеются и существенные отличия, что закономерно объясняется переходным периодом в развитии нашей экономики.

На 01.09.2008 удельный вес товариществ с ограниченной ответственностью составил – 53% в структуре общего количества малых предприятий, полных товариществ – 21%, производственных кооперативов – 7,2%. Наибольший вес ТОО наблюдается в следующих отраслях, как торговля – 78%, промышленность – 72%, сельское хозяйство.

Такая тенденция объясняется отсутствием у начинающих предпринимателей достаточных денежных средств для создания более крупных и сложных организационно-правовых форм, и поэтому они выбирают – ТОО, эта организационная форма более простая и соответствует интересам

предпринимателей.

Из анализа видно, что в целом наиболее привлекательным видам деятельности в области для малых предприятий являются: розничная торговля – 33,4%, сфера услуг – 28,6 %, сельское хозяйство – 19,6 %, производственная деятельность – 10,6. В последние годы такая тенденция имеет место, в целом по Республике. Это объясняется прежде всего отсутствием льготного налогообложения и механизма льготного кредитования производственной деятельности. Именно поэтому происходит отток предпринимателей в сферу торговли и посреднической деятельности, где оборачиваемость средств происходит намного быстрее.

Экспертные оценки говорят о том, что сегодня около 90% малых предприятий, безотносительно к заявленным сферам деятельности, выживают только за счет торговли и посредничества.

Следует отметить, что малое предпринимательство не приобрело ярко выраженного производственного направления, предпочитает заниматься коммерцией.

Если рассматривать влияние малого предпринимательства в экономике региона в отраслевом разрезе, то такие данные наглядно видны из таблицы 2.

Таблица 2

Динамика объема производства субъектами малого предпринимательства по отраслям в Кызылординской области за 2006-2007 годы*

Виды экономической деятельности	Объем производства (работ, услуг)				
	2006 г.		2007 г.		2007 г. в % к 2006 г.
	млн.тг	%	млн.тг	%	

<i>Всего по области</i>	4198,3	100	4132,9	100	98
в т.ч. по отраслям :					
пром.произ-во, в том числе:	358,3	8,5	308,3	7,5	86
перераб. с/х продукции	28,4	0,7	43,6	1	153
сельское хоз-во	515,1	12,3	429,4	10,4	83
строительство	419,6	10	433,0	10,5	103
транспорт и связь	217,6	5,1	170,4	4,1	78
торговля	1461,9	34,8	1464,5	35,4	100
гостиницы и рестораны	90,6	2,1	95,0	2,3	105
другие виды деятельности	1106,8	26,5	1188,7	28,8	107

****Составлено по данным налоговой инспекции Кызылординской области***

Согласно приведенным в таблице 2 данным, объем произведенной продукции (работ, услуг) субъектами малого предпринимательства в 2007 году уменьшился на – 65,4 млн. тенге или на – 2% по сравнению с 2006 годом. В основном уменьшение объема произошло из-за уменьшения объема промышленного производства на – 14% и сельского хозяйства на - 17%.

В структуре объема производства преобладают следующие отрасли: торговля (35,4%), сфера услуг (28,8%), строительство (10,5%), сельское хозяйство (10,4%), его удельный вес менее значителен в транспорте и связи (4,1%), в промышленности (7,5%).

В 2007 году удельный вес торговли увеличился на – 0,6%, сферы услуг на – 2,3% по сравнению с 2006 годом, а удельный вес промышленности уменьшился на – 1%, сельского хозяйства на – 1,9%.

Доля объема произведенной продукции (работ, услуг) субъектами малого предпринимательства в общем объеме произведенной продукции по области в 2006 г. составила – 24,5%, в 2007г. - 15,8%.

Все это свидетельствует о том, что малое предпринимательство в преобладающей части занято в торговле, в сфере услуг и не стало фактором в формировании национальной отраслевой и региональной структуры производства. Данная задача остается актуальной по сей день.

Налоги и другие платежи, взимаемые с субъектов малого

предпринимательства, являются одним из источников поступлений в бюджет. Так, объем поступлений налоговых платежей на 01.01.2008 г. составил – 561,0 млн. тенге, что по сравнению с 2006 годам больше на – 5,7 млн. тенге или на – 1%.

Доля объема поступлений налоговых платежей от малого предпринимательства в общей сумме поступлений налогов в 2007 году составил – 6,1%, в 2006 году – 9,4%, в 2005 году – 4,7%.

В таблице 3 показано, распределение численности работающих в малых предприятиях по секторам экономики области.

Таблица 3

Численность занятых в субъектах МП по видам деятельности в Кызылординской области за 2006-2007 годы *

Виды экономической деятельности	Численность занятых				
	2006 г.		2007 г.		2007 г. в % к 2006 г.
	чел.	в % к итогу	чел.	в % к итогу	
<i>Всего по области</i>	20101	100	13138	100	65
в т.ч. по отраслям :					
пром. произ-во в том числе:	1379	7	1400	10,6	101
перераб. с/х продукции	257	1,3	221	1,7	86
сельское хоз-во	8729	43,4	3925	29,9	45
строительство	1330	6,6	1328	10,1	100
транспорт и связь	640	3,2	230	1,7	36
торговля	2418	12	2415	18,4	100
гостиницы и рестораны	177	0,9	104	0,8	59
другие виды деятельности	5171	25,6	3515	26,8	69

Как видно из таблицы 3, численность занятых в малом предпринимательстве в 2007 году уменьшилась на – 35% и составила – 13138 человек. Это произошло в результате уменьшения численности занятых в сельском хозяйстве на – 55%, на транспорте и связи на – 64%.

В структуре общего числа занятых доля количества занятых в торговле увеличилось на – 6,4%, в строительстве на – 3,5%. Количество занятых в сельском хозяйстве, наоборот, уменьшилось (с 43,4% до 29,9%). Такое положение можно объяснить прежде всего тем, что уменьшилось в 2007 г. число всех занятых в малых предприятиях.

Число индивидуальных предпринимателей в регионе возросло на – 58% и за 2007 год составил – 8136 человек, рост соответственно составил – 2978 человек. Наибольшее увеличение индивидуальных предпринимателей в разрезе отраслей произошло в промышленности на – 235%, в переработке с/х продукции на – 206%, в торговле на – 51%, то есть на – 1206 человек, в сфере услуг на – 63%.

В 2007 году по сравнению с 2006 годом объем произведенной продукции (работ, услуг) в индивидуальном предпринимательстве возрос на – 62%, то есть на – 495,3 млн. тенге и составил – 1294,2 млн. тенге.

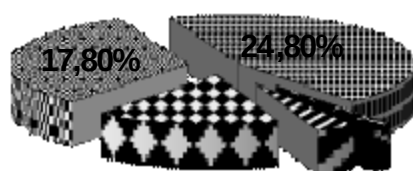
Доля в общем объеме произведенной продукции по области составила – 4,9%, а в 2006 году она составила – 4,6%. Увеличение объема производства продукции (работ, услуг) в индивидуальным предпринимательстве произошло почти во всех отраслях и районах области.

В структуре общего объема производства в индивидуальном предпринимательстве, большой удельный вес занимают следующие отрасли: торговля (32,8%), сфера услуг (16,7%), транспорт и связь (11,5%), сельское хозяйство (30%).

Анализ показателей развития индивидуального предпринимательства свидетельствует о том, что основной сферой приложения труда является торговля.

Увеличение доли численности занятых в малом предпринимательстве в общем количестве занятых в области показано на рис. 1

**Доля численности занятых в малом
предпринимательстве в общем объеме
работающего население Кызылординский области ***

■	2003 г. 1%
▨	2004 г. 2%
▤	2005 г. 9,30%
■	2006 г. 17,80%
▤	2007 г. 24,80%

Рисунок 1.

**Составлено по данным Кызылординского областного управления статистики*

Из данных диаграммы видно, что если в 2003 г. доля численности занятых в малом предпринимательстве в общем количестве занятых в области составляла – 1%, в 2005 году – 9%, во 2006 году – 17,8%, то в 2007 году составила – 24,8%.

Исследования функционирования малого бизнеса показывают, что развитие их в Кызылординской области остается крайне неравномерным, несмотря на рост по сравнению с прошлым годом. Следует отметить, что развитие малого предпринимательства в области еще не отвечает требованиям, еще имеются недостатки. Развитие малого бизнеса идет в регионе не на высоком уровне. Особенно это наблюдается в Аральском, Казалинском районе северной зоны и в Сырдарьинском районе центральной зоны.

Анализ развития малого предпринимательства в Кызылординской области показывает, что доля предприятий, работающих в сфере торговли и посреднических услуг, занимает доминирующее положение. Кроме того, существующие производственные или многоцелевые субъекты этой сферы, также занимаются наряду с основной деятельностью торгово-посреднической деятельностью. Это связано прежде всего с высокими налогами, всевозрастающей арендной платой за помещение и оборудование, отсутствием фондового рискованного капитала, что существенно влияет на эффективность предприятий малого бизнеса.

Однако, главной причиной развития малого предпринимательства не эффективным функционированием по основной деятельности является отсутствие информационной базы, нехватки специализированного оборудования, неразвитость рыночной и производственной инфраструктуры и

низкий уровень финансовой обеспеченности большинства субъектов этой сферы предпринимательской деятельности.

Предпринимаемые меры в развитии малого предпринимательства еще не дадут желаемых результатов без решения указанных проблем. Вместе с тем, следует отметить, что без подъема экономики в целом по другим ведущим отраслям народного хозяйства, нельзя достичь эффективности в малом предпринимательстве.

Анализ субъектов малого предпринимательства показывает, что основные производственные мощности, как правило, используются не в полном объеме. В большинстве субъектов они вообще не работают. Фондоотдача промышленных субъектов очень низка.

Кризисные явления, происходящие в последние годы в регионе, приводят к ликвидации образованных малых предприятий. Учитывая недостаточную устойчивость происходящих процессов, приоритеты развития малого бизнеса в субъектах малого предпринимательства должны корректироваться. Экономическая самостоятельность регионов, их особенности в экономико-географическом и других отношениях требуют изучения состояния сферы малого предпринимательства и их решения в условиях степени автономности местных проблем.

На основе выше приведенного анализа следует отметить, что главными проблемами, тормозящими развитие малого предпринимательства на данном этапе, в порядке важности, можно назвать:

- ограниченность доступа субъектов малого бизнеса к финансовым ресурсам;
- слабое развитие инфраструктуры поддержки малого предпринимательства, в том числе отсутствие системы информационного обеспечения;
- несовершенство законодательной и нормативной базы по поддержке и защите малого предпринимательства;
- нехватка квалифицированных кадров вследствие недостатков в организации их подготовки и переподготовки.

* * *

This article deals with the meaning. Of small enterprise in economics of the country and deep analysyd. Main demonstration of developping small enterprise in Kyzylorda oblast and given. The ways of their development.

* * *

Бұл мақалада ел экономикасындағы кіші кәсіпкерліктің дамуының маңызы көрсетілген, Қызылорда облысындағы кіші кәсіпкерліктің дамуының негізгі көрсеткіштеріне терең талдау жасалынып, оның дамуының негізгі проблемалары анықталған, оларды шешу жолдары ұсынылған.

УДК

Баязитова А.С.

магистрант ЗКАТУ им. Жангир хана

ФИНАНСОВЫЙ АСПЕКТ ФОРМИРОВАНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОБОРОТНЫХ СРЕДСТВ

Для производства продукции предприятию наряду с основными фондами необходимы оборотные производственные фонды, включающие в свой состав производственные запасы (сырье, материалы, топливо, тара и др.) остатки незавершенного производства и расходы будущих периодов. Потребленные в процессе производства оборотные фонды вступают в сферу обращения уже в товарной форме (в виде готовой продукции на складе и в отгрузке), которая затем по мере реализации готовой продукции переходит в денежную (денежные средства в расчетах, денежные средства в кассе предприятия и на его счетах в банке). Товарная и денежная формы ресурсов, находящихся в сфере обращения, относятся к фондам обращения.

Для обеспечения бесперебойного процесса производства и реализации продукции каждое предприятие, фирма должны

располагать одновременно и оборотными производственными фондами, и фондами обращения. Поэтому в момент ввода в эксплуатацию предприятие нуждается в денежных средствах в составе сформированного уставного фонда, которые обеспечили бы ему приобретение материальных оборотных фондов и были достаточными для обслуживания процесса производства и реализации продукции. Денежные средства, авансированные в оборотные производственные фонды и фонды обращения, составляют оборотные средства предприятия. Объединение оборотных фондов и фондов обращения в одном понятии основано на экономической сущности оборотных средств, призванных обеспечить непрерывность всего процесса воспроизводства, в ходе которого фонды обязательно проходят как стадию производства, так и стадию обращения.

Оборотные средства обеспечивают текущие потребности предприятия. Характерная особенность оборотных средств заключается в том, что при нормальном осуществлении хозяйственной деятельности они не покидают производственную сферу: оборотные средства не расходуются, а авансируются в различные виды текущих затрат предприятия. Обслуживая кругооборот производственных фондов (Д-Т...П...Т-Д), оборотные средства (Д) принимают различные функциональные формы: материальную (Г), производительную (П), товарную (Т), возвращаясь после окончания каждого производственного цикла к своей исходной денежной (Д) форме. [1]

Соотношение между отдельными элементами оборотных средств, выраженное в процентах, называется структурой оборотных средств. Различие в структурах оборотных средств отраслей промышленности обуславливается многими факторами, в частности, особенностями организации производственного процесса, условиями снабжения и сбыта, местонахождением поставщиков и потребителей, структурой затрат на производство.

Рассмотрим на примере ТОО «ДИАНА»: оборотные производственные фонды составляют:

$100800 + 31200 + 4800 + 29500 + 8200 = 174500$ тнг., или 73% от среднегодового размера оборотных средств.

Фонды обращения составляют
 $60000 + 5500 = 65500$ тнг., или 27% от среднегодового размера оборотных средств.

Это нормальное соотношение для промышленных предприятий.

Производственные запасы составляют
 $100800 + 31200 + 4800 + 29500 = 166300$ тнг., или 96% оборотных производственных фондов.

Незавершенное производство составляет 8200 тнг., или 4%.

Расходов будущих периодов не имеется.

В фондах обращения готовая продукция составляет 60000 тнг., или 92% их стоимости; денежные средства в расчетах и на счетах – 5500 тнг., или 8%. Продукции отгруженной, но не оплаченной, - нет.

В фондах обращения готовая продукция составляет 60000 тнг., или 92% их стоимости; денежные средства в расчетах и на счетах – 5500 тнг., или 8%. Продукции отгруженной, но не оплаченной, - нет (См. Рис 1).

Рис 1

Эффективная работа предприятия – это достижение максимальных результатов при минимальных затратах. Минимизация затрат – это, в первую очередь, оптимизация структуры источников формирования оборотных средств

предприятия, т.е. разумное сочетание собственных и кредитных ресурсов.

Ритмичность, слаженность и высокая результативность работы предприятия во многом зависят от его обеспеченности оборотными средствами.

По своей сущности оборотные средства — не финансовая, а общеэкономическая категория: в связи с этим величина находящихся в обороте предприятия денежных средств не может быть отнесена к финансовым ресурсам. Тем не менее, именно финансовые отношения образуют исходную основу существования фонда оборотных средств, а финансовые ресурсы базу для первоначального формирования и последующего изменения его размера. Финансовые отношения в сфере функционирования оборотных средств возникают в трех случаях:

- в ходе образования уставного фонда предприятия;
- в процессе использования финансовых ресурсов на увеличение собственных оборотных средств;
- при инвестировании излишка оборотных средств в ценные бумаги.

Формирование собственных оборотных средств происходит в момент организации предприятия, когда создается его уставный фонд. Источники формирования здесь почти те же, что и у основных средств: акционерный капитал, паевые взносы, устойчивые пассивы, бюджетные средства (в государственном секторе), перераспределяемые средства (если сохраняется вертикальная система управления).

В дальнейшем первоначальная величина собственных оборотных средств может изменяться в зависимости от объема, условий и результатов хозяйственной деятельности на данном предприятии. Успешное выполнение производственной программы, экономия материальных и финансовых ресурсов, повышение качества продукции, бесперебойная ее реализация и т.п. - все это сказывается на состоянии оборотных средств, их сохранности и эффективном использовании.

В свою очередь обеспеченность предприятия оборотными средствами, эффективность их использования оказывают заметное влияние на процесс воспроизводства, способствуя его бесперебойности, ритмичности. В конечном итоге

эффективность использования оборотных средств сказывается на финансовых результатах деятельности предприятия. Поэтому работники финансовых служб должны постоянно следить за состоянием оборотных средств, структурой оборотных активов, результативностью их использования. Важное значение в связи с этим приобретают показатели, характеризующие состояние и эффективность использования оборотных средств: наличие собственных оборотных средств, соотношение между собственными и заемными ресурсами, платежеспособность предприятия, его ликвидность, оборачиваемость оборотных средств и др. [6]

Наличие собственных оборотных средств, их сохранность, соотношение между собственными и заемными оборотными средствами характеризуют степень финансовой устойчивости предприятия, его положение на финансовом рынке, возможности мобилизации финансовых ресурсов с помощью выпуска ценных бумаг. В условиях административно-командной системы управления финансовой устойчивости субъекта хозяйствования не уделялось должного внимания, так как существовавшая в то время система государственной финансовой помощи ни при каких обстоятельствах не допускала его банкротства. Предоставляя бюджетные ассигнования на капитальные вложения, списывая просроченную задолженность предприятий банкам, разрешая выделять хозяйствам, отраслевые финансовые ресурсы на восполнение недостатка оборотных средств, государство не допускало, чтобы предприятие оказалось в положении несостоятельного должника даже при низкой эффективности производства и наличии огромных потерь от бесхозяйственности.

Платежеспособность предприятия определяется его возможностью своевременно и полностью выполнять платежные обязательства, вытекающие из торговых, кредитных и иных операций денежного характера. Платежеспособность напрямую влияет на формы и условия коммерческих сделок, в том числе на саму возможность получения кредита и условия его предоставления (на какой срок, под какие проценты и т.д.). Платежеспособность определяется с помощью специальной системы коэффициентов, учитывающих реальные и

потенциальные финансовые ресурсы предприятия, соотношение между его платежами и текущими денежными поступлениями.

Платежеспособность в области долговых обязательств предприятия выражает его ликвидность, последняя отражает способность предприятия в любой момент совершать необходимые расходы. Ликвидность зависит от величины задолженности, а также от объема ликвидных средств, к которым относятся наличные денежные средства, ресурсы на счетах в банках, ценные бумаги. Неспособность предприятия погасить свои долговые обязательства перед кредиторами и бюджетом приводит его к банкротству. При этом основаниями для признания государственного предприятия банкротом являются не только невыполнение им в течение трех месяцев своих финансовых обязательств перед бюджетом, но и невыполнение требований юридических и физических лиц, имеющих к нему имущественные претензии.

Оборачиваемость оборотных средств это показатель эффективности их использования. Оборачиваемость определяется временем, в течение которого денежные средства совершают полный оборот, начиная от приобретения производственных запасов и заканчивая поступлением денег на счета предприятия; длительность одного оборота выражается в днях. Чем быстрее оборачиваются авансированные оборотные средства, тем лучший достигается результат с помощью одной и той же суммы средств производится и реализуется больше продукции. [3] Важным фактором ускорения оборачиваемости оборотных средств является экономия материальных ресурсов, используемых в производстве, сокращение их расхода на единицу продукции. Именно поэтому в современных условиях такое большое значение приобретает разработка программ, направленных на более рациональное использование сырья, топлива, электроэнергии и других материальных ресурсов, в которых предусмотрены меры по ужесточению правил использования материальных ценностей, усилению экономического стимулирования и повышению материальной ответственности за их расходование.

Эффект ускорения оборачиваемости оборотных средств выражается в высвобождении, уменьшении потребности в них

в связи с улучшением их использования. Различают абсолютное и относительное высвобождение оборотных средств.

Абсолютное высвобождение отражает прямое уменьшение потребности в оборотных средствах.

Относительное высвобождение отражает как изменение величины оборотных средств, так и изменение объема реализованной продукции. Чтобы его определить, нужно исчислить потребность в оборотных средствах за отчетный год исходя из фактического оборота по реализации продукции за этот период и оборачиваемости в днях за предыдущий период. Разность дает сумму высвобождения средств.

Оборачиваемость средств в предыдущем году составляла 39 дней.

Значит, потребность в оборотных средствах в данном году при оборачиваемости предыдущего года составляет:

$$(2400000 \times 39) : 360 = 260000 \text{ (тнг.)}$$

Следовательно, относительное высвобождение средств равно:

$$260000 - 240000 = 20000 \text{ (тнг.)}$$

Высвобождение оборотных средств дает целый ряд положительных эффектов:

§ Производство продукции происходит при меньших затратах оборотных средств;

§ Высвобождаются материальные ресурсы;

§ Ускоряется поступление в бюджет отчислений от прибыли;

§ Улучшается финансовое положение предприятия, т.к. высвобождаемые в результате сверхпланового ускорения оборачиваемости средств финансовые ресурсы остаются до конца года в распоряжении предприятия и могут быть удачно использованы (прибыльно вложены).

Необходимость соотнесения процесса финансового обеспечения предприятия с развитием денежного обращения призвана обеспечить включение процессов принятия финансовых решений в систему функционирования финансов в

данной отрасли. Наличие системы финансирования, в частности предприятий, обусловлена наличием отношений источника денежных средств и их получателя. Одновременно рассматривается вопрос кредиторов и заемщиков в аспекте кредитования предприятий на условиях возвратности и платности. Отсюда следует необходимость проанализировать систему финансирования и кредитования предприятий. [7]

Список использованных источников

1. Экономика предприятия: Учебник / Под ред. О.И.Волкова. – М.: ИНФРА-М, 2000.
2. Адамов В.Е., Ильенкова С.Д., Сиротина Т.П., Смирнов С.А. Экономика и статистика фирм. – М.: Финансы и статистика, 1996.
3. Грузинов В.П., Грибов В.Д. Экономика предприятия. – М.: «МИК», 1996.
4. Финансовый бизнес-план: Учеб.пособие / Под ред. Проф. В.М.Попова. – М.: Финансы и статистика, 2000.
5. Экономика предприятия / Под ред. Проф. В.Я. Горфинкеля, проф. Е.М.Куприянова. – М.: «Банки и биржи», «ЮНИТИ», 1998.
6. Экономика предприятия / Под ред. Проф. О.И.Волкова. – М.: ИНФРА-М, 2000.
7. Варганов А. С. Экономическая диагностика деятельности предприятия: организация и методология. - М.: Финансы и статистика, 1991.

* * *

На основании различных литературных источников статья раскрывает, особенности управления оборотными средствами и их значение для деятельности предприятия.

* * *

Айналым қаржысының ерекшеліктер басқармасы және олардың кәсіпорны қызметінің мазмұны үшін әр түрлі әдебиет негіздері бойынша мақала белгілейді.

* * *

On the basis of various references clause opens, features of management of turnaround means and their value for activity of the enterprise.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК 351.755:911.63 (574.1)

Насырова Б.Б.

магистрант ЗКГУ им. М. Утемисова

ХАРАКТЕРИСТИКА ТРУДОСПОСОБНОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗЕЛЕНОВСКОГО РАЙОНА

Население является основным источником производительных сил общества, и без использования достоверных сведений о численности населения, его половозрастном, национальном составе, образовательном уровне и занятости невозможно проводить эффективную социально-демографическую политику.

Демографический фактор, наряду с социальным и национальным, доминирует и в развитии любых форм мировой цивилизации. Поэтому без его научного анализа на всех

уровнях невозможно составить реальные прогнозы экономического и социального развития страны и его регионов.

Возрастная и половая структура населения Зеленовского района характеризуется следующими особенностями:

Преобладание женщин в общей численности населения района: по данным областного управления статистики на начало 2006 года 51,7% населения Зеленовского района составляли женщины, 48,3% мужчины.

Таблица 1

Соотношение численности мужчин и женщин в общей численности населения Зеленовского района

	Все население		В общей численности населения (в тыс. чел.)				В процентах к общей численности населения			
			мужчины		женщины		мужчины		женщины	
	1999*	2006	1999	2006	1999	2006	1999	2006	1999	2006
Всего по области	616,8	609,3	297,9	294,1	318,9	315,2	48,3	48,3	51,7	51,7
Зелёновский район	56,6	53,8	27,6	26,0	29,0	27,8	48,7	48,3	51,3	51,7

Источник [3]

Но преобладание женщин в общей численности населения не отражает всю картину половозрастной структуры населения района. Соотношение мужчин и женщин имеет повозрастные особенности, так по данным на начало 2005 года в половозрастной структуре населения Зеленовского района, отмечается преобладание мужчин в возрастных группах до 29 лет, а устойчивое преобладание женского населения отмечается только в возрастных группах старше 45 лет (см. рисунок 1).

Рисунок 1

В соотношении численности мужчин и женщин трудоспособного возраста особо выделяется преобладание мужской половины в возрастной группе 20-24 года, в этой возрастной группе на каждую 1000 женщин приходится 1120 мужчин. Причиной этому является социальная мобильность женской части населения.

Под выражением социальная мобильность имеется в виду изменение гражданского состояния, выездом на учебу, поиском работы. В свою очередь социальная мобильность является причиной миграционной подвижности. Нужно отметить, что преобладание мужчин в молодых брачных возрастах негативно влияет на воспроизводство населения района.

В возрастных группах 30-34 и 35-39 лет отмечается незначительное преобладание женщин (на 1000 женщин приходится 947 и 953 соответственно). В возрастных группах 40-44 отмечается незначительное преобладание мужчин (на 1000 женщин приходится 1057 мужчин).

Далее в возрастных группах старше 45 лет отмечается преобладание женщин.

Рисунок 2

В разрезе сельских округов Зеленовского района половозрастная структура населения имеет свои особенности. Если в общей численности населения района отмечается преобладание женщин, то в общей численности населения некоторых сельских округов отмечается преобладание мужчин. В Кушумском, Макаровском, Раздольненском, Егиндибулакском, Трекинском, Чеботоровском и Щаповском сельских округах на 1000 мужчин приходится 966, 917, 985, 961, 972, 958 и 879 женщин соответственно.

При этом в этих сельских округах отмечается преобладание мужского населения во всех основных возрастных группах, в том числе и среди молодежи (население в возрасте от 16 до 29 лет), и преобладание женщин в возрастной группе населения пенсионного возраста. В соотношении численности мужчин и женщин пенсионного возраста отмечается преобладание женщин как в целом по району, так и в структуре населения округов.

По данным районного отдела статистики Зеленовского района на начало 2007 года численность населения района составляло 53343 человека, из них 26038 мужчин и 27305 женщин. В процентном соотношении 48,8 % населения района составляют мужчины и 51,2% женщины.

Но при соотнесении численности мужчин и женщин по основным возрастным группам отмечается преобладание мужской части населения в возрастной группе до 15 лет, среди

трудоспособного населения, в том числе среди молодежи в возрасте от 16 до 29 лет. И наоборот преобладание женщин среди населения пенсионного возраста.

Таким образом, в общей численности населения района отмечается преобладание женского населения, которое обеспечивается значительным преобладанием женского населения пенсионного возраста.

В соотношении мужчин и женщин трудоспособного возраста в разрезе округов отмечается одно интересное явление. Так, преобладание женщин в возрастной группе населения трудоспособного возраста наблюдается только в Дарьинском, Мичуринском, Достыкском и Махамбетском сельских округах, здесь на 1000 мужчин трудоспособного возраста приходится 1056, 1016, 1061 и 1001 женщин. Эти же сельские округа лидируют в рейтинге округов по численности населения.

По данным областного управления статистики на начало 2005 года, в возрастной структуре населения Зеленовского района, доля **людей трудоспособного возраста составляло 62,2 %**, (таблица 2) из них 49% женщины и 51% это мужчины. Численность молодых людей в возрасте от 16 до 29 лет составляло 12502 человек или 37,4 % трудоспособного по возрасту населения, из них 51,7% юноши и 48,3% девушки.

Таблица 2

Население Зеленовского района по основным возрастным группам
(на начало 2005 года).

Возраст	мужчин ы	женщин ы	всего	в % к общей численности населения
0-15	5997	5978	11975	22,3
трудоспособный возраст	17026	16358	33384	62,2
пенсионный возраст	2853	5471	8324	15,5
всех возрастов	25876	27807	53683	100

Источник [3]

Демографическая нагрузка на население трудоспособного возраста на начало 2005 года составляло 20299 человек или на каждую 1000 человек трудоспособного возраста приходилось 608 человек не трудоспособного возраста, а их доля в общей численности населения составляло 37,8%. Доля детей в общей численности населения составляло 22,3%, а доля лиц пенсионного возраста 15,5%.

На начало 2007 года, в структуре населения района по основным возрастным группам отмечается преобладание доли людей трудоспособного возраста – 62,8% от общей численности населения, (таблица 3) из них 49% женщины и 51% это мужчины. Численность молодых людей в возрасте от 16 до 29 лет составило 12826 человек или 38,3 % трудоспособного по возрасту населения, из них 50,5% юноши и 49,5% девушки.

Демографическая нагрузка на население трудоспособного возраста на начало 2007 года составило 19852 человек или на каждую 1000 человек трудоспособного возраста приходится 593 человек не трудоспособного возраста, а их доля в общей численности населения составляет 37,2%. Доля детей в общей численности населения составляет 23%, а доля лиц пенсионного возраста – 14,2%.

Таблица 3

Население Зеленовского района по основным возрастным группам (на начало 2007 года)

Возраст	мужчины	женщины	всего	в % к общей численности населения
0-15	6232	6013	12245	23
трудоспособный возраст	17159	16332	33491	62,8
пенсионный возраст	2647	4960	7607	14,2
всех возрастов	26038	27305	53343	100

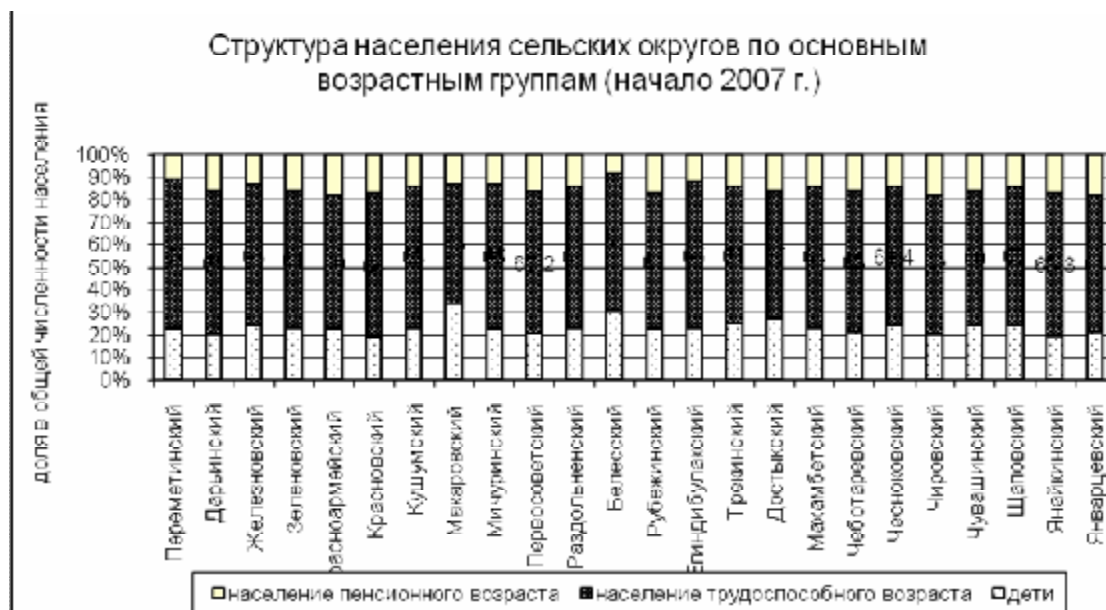
Источник [3]

Таким образом, в общей численности населения Зеленовского района наблюдается увеличение доли детей и лиц трудоспособного возраста, при снижении доли стариков. Демографическая нагрузка на 1000 человек трудоспособного возраста снизилась с 608 человек в 2005 году до 593 человек в

2007 году. Увеличение доли лиц трудоспособного возраста было достигнуто благодаря увеличению доли молодежи.

Анализ возрастной структуры населения сельских округов Зеленовского района показывает что, в общей численности населения сельских округов преобладает доля лиц трудоспособного возраста – от 53% в Макаровском сельском округе до 67% в Переметнинском.

Рисунок
3

В общей численности населения больше всего детей в Белесском (Ростоши) и Макаровском сельских округах – 31 и 34% соответственно.

Долю каждой возрастной группы в общей численности населения наглядно представляет возрастную структуру населения (рисунок 3). В данном графике отмечают три «вершины», которые соответствуют численность населения в возрасте 10-19, 40-49 и старше 65 лет, а также «ямы» отражающие численность населения в возрасте 20-39 лет и 50-64 года. Такое колебание численности населения в различных возрастных группах связано с тем, что возрастной состав населения тесно связан с показателями рождаемости и смертности, он складывается в результате соотношения масштабов этих процессов за период целого поколения.

Периодичность между «вершинами» и «ямами» возрастной структуры населения составляет около 25-30 лет, что позволяет предположить, что многочисленное население в возрасте от 10 до 19 лет (соответствующий 1 «вершине»)

являются потомками населения также многочисленной возрастной группы от 40 до 49 лет (соответствующий 2 «вершине»), (рисунок 4). И соответственно малочисленное население в возрасте от 20 до 39 лет (1 «яма») являются потомками населения малочисленной возрастной группы от 50 до 64 лет (2 «яма»). Далее, развивая мысль, мы предполагаем, что наблюдаемое ныне низкий уровень рождаемости, отчасти связан с малочисленностью населения в возрасте от 20 до 39 лет, а следующий увеличение рождаемости, следует ожидать приблизительно к 2012-2015 году, когда в брачный возраст вступят более многочисленное поколение родившихся до 1995 года.

Анализ возрастной структуры населения Зеленовского района дает возможность прогнозировать изменения в демографической обстановке района.

Рисунок 4

В среднесрочной перспективе (от 1 до 5 лет) можно прогнозировать увеличение численности трудоспособного населения, увеличения коэффициента брачности и повышение рождаемости, в связи с увеличением доли молодых людей в возрасте от 20 до 35 в общей численности населения. Также увеличение численности населения в возрасте 50-54 года, при снижении численности населения в возрасте 35-45 лет и лиц пенсионного возраста.

Таким образом, можно сказать, что в половозрастной структуре населения исследуемого района мы наблюдаем следующие явления: во-первых, в этом районе отмечается преобладание женщин в общей численности населения, во

вторых характерно устойчивое преобладание женщин в возрастных группах старше 45 лет, и в третьих выделяется преобладание мужского населения в возрастных группах трудоспособного населения.

Список использованных источников

1. Демографические показатели за 2007г. Отдел статистики Зеленовского района.
2. Терещенко Т.А., Чернышев Д.М. География населения Уральской области. Уральск, 1989.
3. Официальный сайт Управление статистики Западно-Казахстанской области: www.batys.stat.kz

* * *

Бұл мақалада халықтың жасы және жынысы бойынша құрылымы қарастырылады, және Зеленов ауданы округтарының еңбекке қабілетті халқы сипатталады. Мақала еңбекке қабілетті ерлер мен әйелдердің санының қатынасы және округ деңгейінде демографиялық жағдайының болжауы.

* * *

The article deals with the characteristic of district population capable to work. The author analyses age and sex structure of population and gives number correlation of able-bodied men and women. Also she forecasts possible changes in demographic situation. All these problems are considered in connection with certain areas of Zelonov district.

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

УДК

Душманов С.Х., Сергалиева Г.Х., Кульчиков Т.К.
Кафедра гражданского и уголовного права и процесса ЗКГУ
им. М.Утемисова,
Западно-Казахстанский филиал Центра судебной
медицины Минздрава РК

ОСНОВНЫЕ ИТОГИ РЕФОРМИРОВАНИЯ СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКОЙ СЛУЖБЫ В КАЗАХСТАНЕ

Заметное влияние на современное состояние судебно-медицинской службы в Республике Казахстан, как и ее здравоохранения в целом, оказало приобретение статуса независимого государства с принятием новых законодательных и иных нормативно-правовых актов: Конституции Республики Казахстан (1995 г.), Закона РК «Об охране здоровья граждан» (1997 г.), Закона РК «О судебной экспертизе» (1997 г.), Гражданского (1994 и 1999 гг.), Гражданского процессуального (1999 г.), Уголовного и Уголовно-процессуального (1997 г.) кодексов, где отражены новые принципы и органы судебной медицины, ее содержание, порядок организации и производства судебно-медицинской экспертизы, виды экспертиз и ряд другие положения, которые способствовали реформированию судебно-медицинской службы в Казахстане.

Так, на основе Закона Республики Казахстан «О судебной экспертизе» от 12 ноября 1997 года № 188-І, судебно-медицинская экспертиза в республике стала производиться (1997 г.) не в бюро судебно-медицинской экспертизы [11], как было раньше, а в Центре судебной медицины Министерства здравоохранения Республики Казахстан и его 20 филиалах в областных и бывших областных центрах и городе Алматы, непосредственно подчиненных Центру судебной медицины

Министерства здравоохранения Республики Казахстан с сохранением, как и прежде, полной административной и финансовой независимости [11], соответствуя требованиям существующих в стране законоположений.

«Положением о Центре судебной медицины Министерства здравоохранения Республики Казахстан» (1997 г.) предусмотрено, что штаты Центра и его филиалов утверждаются в установленном порядке по соответствующим штатным нормативам и что в Центре судебной медицины Минздрава РК предусмотрены следующие структурные подразделения: 1) отдел судебно-медицинской экспертизы потерпевших, обвиняемых, подозреваемых и других лиц; 2) отдел танатологии с судебно-гистологической лабораторией; 3) отдел судебно-медицинской экспертизы вещественных доказательств, в состав которого входят судебно-биологическая, судебно-химическая (токсикологическая), медико-криминалистическая (бывшее физико-техническое отделение) и спектральная лаборатория, лаборатория судебно-медицинского молекулярно-генетического исследования; 4) отдел сложных экспертиз; 5) организационно-методический отдел и хозяйственная часть.

Организационная структура филиалов Центра судебной медицины в областях и городе Алматы почти такая же, как и Центра судебной медицины Минздрава Республики Казахстан, однако в них, вместо «отделов» предусмотрены соответствующие «отделения» и отсутствуют такие подразделения, как спектральная лаборатория, лаборатория судебно-медицинского молекулярно-генетического исследования и отдел сложных экспертиз. В то же время в них имеется дежурная часть.

Что касается организации и производства судебно-медицинской экспертизы в сельской местности, то она осуществляется на базе центральных районных или межрайонных больниц с выделением руководства их врача-эксперта с учетом фактического объема и отдаленности района, а также совместительства за счет штатных единиц филиалов Центра судебной медицины Министерства здравоохранения Республики Казахстан.

Основная задача государственной судебно-медицинской службы является производство экспертизы по материалам

доследственной проверки, уголовным, административным и гражданским делам, а также делам частного обвинения, которое регламентировано статьями 240-255 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан.

Руководство деятельностью Центра судебной медицины Минздрава РК осуществляет директор центра, одновременно являющийся главным судебно-медицинским экспертом Республики Казахстан.

Директора Центра судебной медицины и его филиалов обеспечивают соблюдение экспертами при производстве судебно-медицинских экспертиз требований законодательства и нормативных документов, а также использование ими при производстве научно-обоснованных методов исследования. Министерство здравоохранения Республики Казахстан осуществляет общее методическое руководство судебно-медицинской экспертизы в республике.

В плане исполнения Закона «О судебной экспертизе» (1997г.) и других законодательных и нормативных правовых актов Министерство здравоохранения Республики Казахстан после согласования с Генеральной Прокуратурой РК, Верховным Судом РК и Министерством внутренних дел РК приказом № 875/І от 20 декабря 2004 года с целью упорядочения и совершенствования деятельности всей системы Центра судебной медицины были утверждены новые «Правила организации и производства судебно-медицинской экспертизы» (Алматы, 2005), согласно которым эксперт при производстве судебно-медицинской экспертизы руководствуется следующими определениями и правилами, разработанными по отношению к отдельным видам экспертиз.

1. «Правила наружного осмотра трупа на месте его обнаружения».
2. «Правила производства судебно-медицинской экспертизы трупа».
3. «Правила производства судебно-медицинской экспертизы в судебно-гистологических подразделениях учреждений судебно-медицинской экспертизы».
4. «Правила производства судебно-медицинской экспертизы в судебно-биологических подразделениях органа судебной экспертизы».

5. «Правила производства судебно-медицинской экспертизы в химико-токсикологических подразделениях органа судебной экспертизы».
6. «Правила производства судебно-медицинской экспертизы в медико-криминалистических подразделениях органа судебной экспертизы».

Кроме того, в новых «Правилах организации и производства судебно-медицинской экспертизы» (Алматы, 2005) определены порядок получения и направления образцов трупного материала для проведения экспертиз (исследований) в судебно-медицинской лаборатории (раздел 9) и порядок работы судебно-медицинской экспертной комиссии (раздел 10).

Производство судебно-медицинской экспертизы в Республике Казахстан производится на основании постановления органов дознания (прокуратуры, МВД, КНБ и др.), а также по определению суда штатными судебно-медицинскими экспертами Центра судебной медицины Министерства здравоохранения Республики Казахстан и его территориальных подразделений на принципах государственной судебно-медицинской экспертизы. Постановлением лица (органа), назначившего экспертизу в качестве эксперта могут привлекаться профессорско-преподавательский состав кафедр судебной медицины институтов усовершенствования врачей и медицинских вузов, а также врачи иных специальностей, обладающие специальными познаниями для дачи заключения, которые в своей практической деятельности руководствуются, как отмечалось выше, положениями, основанные на действующих законодательных и нормативных документах, таких как «Правила организации и производства судебно-медицинской экспертизы», утвержденные приказом Министерства здравоохранения Республики Казахстан от 20 декабря 2004 года за № 875/1 и выпущенные в виде Инструктивно-методического документа (2005 г).

Кроме государственной судебно-медицинской экспертизы, она может проводиться лицами, осуществляющими судебно-медицинскую деятельность на основании лицензии, а также в разовом порядке иными лицами (ст. 243 УПК РК).

Так, согласно статьи 10 Закона Республики Казахстан «О судебной экспертизе» от 12 ноября 1997 года за № 188-1

экспертиза может быть поручено в случаях: 1) назначения экспертизы, не предусмотренной определенным законодательством перечнем видов экспертиз, 2) привлечения в качестве эксперта специалиста иностранного государства в области судебной экспертизы в соответствии со статьей 27 настоящего закона; 3) удовлетворения отводов всем экспертам соответствующей специальности, являющимся сотрудниками органов судебной экспертизы, а также осуществляющим судебно-медицинскую экспертную деятельность на основании лицензии, либо мотивированного отстранения от производства экспертизы этих лиц и соответствующего органа судебной экспертизы в целом.

Таковы основные итоги реформирования и современное состояние судебно-медицинской службы в Казахстане в связи с приобретением им независимости и суверенитета.

Список использованных источников

1. Конституция Республики Казахстан. – Астана, 1995.
2. Закон Республики Казахстан «Об охране здоровья граждан» от 19 мая 1997.
3. Закон Республики Казахстан «О судебной экспертизе» от 12 ноября 1997 г.
4. Гражданский кодекс Республики Казахстан: Общая часть от 27 декабря 1994 г.
5. Гражданский кодекс Республики Казахстан: Особенная часть от 1 июля 1999 г.
6. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 13 июля 1999 г.
7. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 13 июля 1999 г.
8. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: общая и особенная часть от 13 декабря 1997 г.
9. Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 20 декабря 2004 г № 875/1 «Об утверждении Правил и организации производства судебно-медицинской экспертизы».
10. Правила организации и производства судебно-медицинской экспертизы. – Алматы, 2005.
11. Душманов С.Х., Дронь С.А. История развития судебной медицины в Казахстане // Независимость Республики Казахстан и тенденции развития уголовного и гражданского законодательства / В сб: Региональной научно-практической конференции 13 марта 2007 г. - Уральск, 2007. – С. 147-151.

* * *

Мақалда Қазақстанның тәуелсіз мемлекет мәртебесін алу мен заң және нормативтік құқықтық актілерді қабылдау негізінде республикадағы соттық-медициналық қызметінің реформалау нәтижелері мен қазіргі жағдайы қарастырылған.

** * **

In this article, on the basis of Kazakhstan acquirement of the status of an independent state and its acceptance of law and normative-legal acts, the general reformation results and the present condition of juridical-medical service in the republic are given.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

Кәрібаев Б.Б.

М.ТЫНЫШПАЕВ ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫНЫҢ ЭТНОСАЯСИ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӨНІНДЕ.....3

Ауанасова Б.М.

ИСТОРИЯ ИСЛАМА В РАБОТАХ
КАЗАХСТАНСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ.....17

Валиханов Э.Ж.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИДЕЙНЫХ ОСНОВ
НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ.....23

Избасарова Г.Б.

РОССИЙСКО-БРИТАНСКОЕ СОПЕРНИЧЕСТВО
В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....33

Рысбекова С.Т.

ИДЕЯ ЕВРАЗИЙСТВА: ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ
РАЗВИТИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ
В КАЗАХСТАНЕ И БЛИЖНЕМ ЗАРУБЕЖЬЕ.....40

Байболсынова А.С.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ САНАСЫНЫҢ
ОРЫС ЫҚПАЛЫНА БЕЙІМДЕЛУІ.....56

Мамытова С.Н.

К ВОПРОСУ ОБ УЧАСТИИ КАЗАХСКОЙ БУРЖУАЗИИ
В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ КАЗАХСТАНА
в конце XIX – начале XX века (историография проблемы)...67

Касенов М.С.

ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫНДАҒЫ
САУДАНЫҢ ДАМУЫ.....76

Ысқақ А.С.

ПАТШАЛЫ РЕСЕЙ КЕЗЕҢІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДА
ІС ЖҮРГІЗУДІҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ МЕН ДАМУЫ.....85

Темиров Қ.Б.

ҚАРАУЫЛҚОЖА БАБАЖАНҰЛЫ ЖӘНЕ КӘСІПКЕРЛІК.....98

Касенова Г.А.

К.А. АҚЫШЕВТЫҢ АРХЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАР
ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....103

Опабекова Д.К.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ ОРГАНИЗАЦИИ
БАЯНАУЛЬСКОГО ВНЕШНЕГО ОКРУГА (1833-1868 гг.)...111

Демеуова Н.

«КӨКЖАР» ЖӨРМЕҢКЕСІ.....118

ПЕДАГОГИКА

Айтқалиева Қ.Д.

ҚАЗАҚ БИІН ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕ «АЛТЫН ҚОРДАҒЫ»
ҰЛТТЫҚ БИЛЕРДІҢ РӨЛІ.....127

Арыстанғалиева В.Т.

ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ
ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....132

Джумагазиева А.С.

WEB-САЙТ ВУЗОВСКОЙ БИБЛИОТЕКИ
В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ
НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА.....138

Досжанова С.Е.

НЕКОТОРЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ
КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ.....143

Сағындықова С.С.

АБЗАЛ АДАМ, ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ (Қ.СӨТБАЕВ).....149

ФИЛОЛОГИЯ

Қыдыршаев А.С., Қарекенов М.А.

КӘСІБИ МАМАННЫҢ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ
ҚҰРАЛДАРЫМЕН ІСТЕС БОЛУ БІЛІГІ.....156

Гумарова Л.Н.

К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ДИАЛОГОВ
ЛИТЕРАТУРНО-РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ.....163

Коленко И.М.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
ТВОРЧЕСКОГО ЧТЕНИЯ.....173

Касимова И.Н.

МЕТАФОРА - ТІЛДІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚАБАТЫН

ДАМЫТУШЫ ҚҰРАЛ (қазақ, ағылшын, орыс тілдерінің мысалдары негізінде).....	179
Қайырғалиев Т., Жұмасейтова А.	
АҚЫН М.ЖҰМАБАЕВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ АСТАРЛАРЫ ХАҚЫНДА.....	185
Тукбатова И. А.	
О ПОНЯТИИ «ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ СТИЛЬ».....	188

ЭКОНОМИКА

Ким С.В.	
АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	193
Баязитова А.С.	
ФИНАНСОВЫЙ АСПЕКТ ФОРМИРОВАНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОБОРОТНЫХ СРЕДСТВ.....	202

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Насырова Б.Б.	
ХАРАКТЕРИСТИКА ТРУДОСПОСОБНОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗЕЛЕНОВСКОГО РАЙОНА.....	210

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Душманов С.Х., Сергалиева Г.Х., Кульчиков Т.К.	
ОСНОВНЫЕ ИТОГИ РЕФОРМИРОВАНИЯ СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКОЙ СЛУЖБЫ В КАЗАХСТАНЕ.....	218

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ

МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды, ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық,

жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, білім мәселелері, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 8 бет) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 16 шрифтсінен кем емес, және бір данасы A4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйін (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 16, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате A4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статьи, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках, статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском и английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫМЕН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:

Р.Р. Кужалиева

Корректоры-Корректор:

А.А. Сапарова

Басуға 06.12. 2008 ж. қол қойылды.
Офсет қағазы. Көлемі 17,9 б.т.
Таралымы 550 дана. Тапсырыс № 16

Материалдарды

компьютерде беттеген

Верстка и изготовление

оригинал-макета

Е.А. Штельмухова, Д.М. Тулепова,

А.Е. Павленко, Б.М. Мустахапова

Подписано в печать 06. 12. 2008 г.
Формат А4. Бумага офсетная.
Объем 17,9 п.л. Тираж 550 экз.
Заказ № 16

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан

мемлекеттік университеті, 2008

090000, Орал, Сарайшық көшесі, 34

т.: 50-76-52

*Западно-Казахстанский
государственный университет
им. М.Утемисова, 2008
090000, Уральск, ул.Сарайшик, 34
т.: 50-76-52*